

ISSN 2181-2500

ADABIY MEROS

2023-YIL 2-SON (8) / ILMIY JURNAL

80
yoshda

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
FANLAR AKADEMIYASI

Ramz tasnifi xususida.
Erkin Vohidovning aruzdagi mahorati.
Eshqobil Shukurning soʻz qoʻllash uslubi.
“Devoni Foni” Hamid Sulaymon talqinida.
Turkiston jadidlarining siyosiy qarashlari haqida.
Komil Xorazmiy devonining janriy tarkibi toʻgʻrisida.
Abdurauf Muzaffarzodaning maʼrifiy-axloqiy qarashlari xususida
Turkiy xalqlar adabiyotida “Tarixi anbiyo va hukamo” asarining oʻrni.
Zahiriddin Muhammad Bobur sheʼriyatining Erkin Vohidov ijodiga taʼsiri.
Sayyodiyning “Tohir va Zuhro” dostonida pari obrazi talqini.
“Xazoyin-ul-maoniy”da musiqa ilmiga oid soʻz va istilohlar.
“Munshaot” ila muloqotning mushohadaga mukofoti.
Navoiy “Xamsa”sining bir nodir qoʻlyozmasi tavsifi.
Karl Reichl – is a researcher of uzbek folklore.
Hofiz Xorazmiy lirikasida kitobat sanʼati.
Ijodkor mahorati va badiiy talqin.
Olim umrining mazmuni.
Bibliografiya.

ADABIY MEROS

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI

2023
2-son (8)

Bosh muharrir:
Jabbor Eshonqulov

Bosh muharrir o'rinbosari:
Otabek Jo'raboyev

Mas'ul kotib:
Dilnoza Rustamova

Muharrirlar:
Shahodatxon Imomnazarova
Feruza Abdurahmanova

Texnik muharrir:
G'iyosiddin O'narov

Manzilimiz:
Toshkent shahri,
Shayxontohur tumani
Navoiy ko'chasi, 69-uy
e-mail: adabiymeros@gmail.com
Tel.: (99871) 241-02-75
Jurnal 2020-yil 26-noyabrda
O'zbekiston Respublikasi
Prezidenti huzuridagi Axborot
va ommaviy
kommunikatsiyalar agentligi
tomonidan №200936238
raqami bilan ro'yxatdan o'tgan.
ISSN 2181-2500
Tahririyatga kelgan maqolalar
taqriz qilinmaydi va mualliflarga
qaytarilmaydi.
Jurnal 2023-yil 28-martda nashrga
berildi.

“Adabiy meros” ilmiy jurnali
O'zbekiston Respublikasi VM
huzuridagi Oliy attestatsiya
komissiyasining qaroriga ko'ra
(№327/6, 30.11.2022-y.) filologiya
fanlari bo'yicha PhD va DSc
ilmiy darajasiga talabgorlarning
dissertatsiya ishlari yuzasidan ilmiy
nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Tahrir hay'ati:

Ahmedova Shoira
Asadov Maqsud
Abdirashidov Zaynobiddin
Bekimbetov Azamat
Boltaboyev Hamidulla
Davlatov Olim
Jabborov Nurboy
Jo'raqulov Uzoq
Karimov Bahodir
Kamilova Saodat
Mamajonov Zokirjon
Mahmudov Nizomiddin
Mamatqulov Muzaffar
Ochilov Nasim
Pardayev Azamat
Palimbetov Kamalboy
Soriyev San'at
Sulaymonov Mo'minjon
Sabirova Nasiba
Rajabova Burobiya
Rashidova Ma'mura
Rahmonov Nasimxon
Turdimov Shomirza
Tursunov Yusuf
To'xliyev Boqijon
Tilavov Abdumurod
Sheraliyeva Mashhura
Shodmonov Nafas
Shofiyev Obidjon
Xalilova Dilbar
Hamdamov Ulug'bek
Hasanov Nodir
Hasanova Shafolat
Eshchanova Gavhar
Qalandarova Dilafro'z
Qosimov Abdug'ofur
Qobilov Usmon
Quronov Dilmurod
Qobilova Zebo
Yodgorova Mehribon
Chulliyeva Nilufar

Hakamlar hay'ati a'zolari:

Abduhalimov Bahrom (O'zbekiston)
Abdullajon Axmataliyev (Qirg'iziston)
Ayşe Yücel Çetin (Turkiya)
Açık Fatma (Turkiya)
Almas Ulvi (Ozarbayjon)
Anarboy Boldiboy (Qozog'iston)
Ahmet Bican Ercilasun (Turkiya)
Ali Duymaz (Turkiya)
Asel Isayeva (Qirg'iziston)
Baydemir Husayn (Turkiya)
Bakchiyev Talantaali (Qirg'iziston)
Basangova Tamara (Rossiya)
Demir Necete (Turkiya)
Fayzulloyev Baxtiyor (Tojikiston)
Fikrat Turkman (Turkiya)
Gurer Gulseven (Turkiya)
Vahit Turk (Turkiya)
Veli Savaş Yelok (Turkiya)
Ismat Çetin (Turkiya)
Ibrayev Shokir (Qozog'iston)
Karimov Naim (O'zbekiston)
Karl Rechl (Germaniya)
Metin Ekici (Turkiya)
Mirzayeva Salima (O'zbekiston)
Ocal Oğuz (Turkiya)
Emek Uşenmez (Turkiya)
Eunkyung Oh (Koreya)
Rixsiyeva Gulchehra (O'zbekiston)
Sakaya Heroki (Yaponiya)
Sirojiddinov Shuhrat (O'zbekiston)
Sodiqov Qosimjon (O'zbekiston)
Selami Fedakar (Turkiya)
Temur Khocaoğlu (AQSH)
To'laganova Sanobar (O'zbekiston)
Zaytsev Ilya Vladimirovich (Rossiya)
O'rayeva Darmanoy (O'zbekiston)

**“ADABIY MEROS”
ILMIY JURNALI
2023-yil, № 2 (8)**

USHBU SONDA:

MANBASHUNOSLIK VA MATNSHUNOSLIK

Nuriddinov Sh. Komil Xorazmiy devonining janriy tarkibi to‘g‘risida.....	4
Namozova Z. “Devoni Foni” Hamid Sulaymon talqinida.....	12

JADID ADABIYOTI

Abdirashidov Z. Turkiston jadidlarining siyosiy qarashlari haqida.....	17
Egamqulova N. Abdurauf Muzaffarzodaning ma’rifiy-axloqiy qarashlari xususida.....	28

OLTIN BESHIK

Mamatqulov M. Sayyodiyning “Tohir va Zuhro” dostonida pari obrazi talqini.....	34
Abduraxmonova M. Ramz tasnifi xususida.....	38

TANQID VA TAHLIL

Sulaymonov M. Hofiz Xorazmiy lirikasida kitobat san’ati.....	44
Karamova Sh. Erkin Vohidovning aruzdagi mahorati.....	48
Erkinova N. Eshqobil Shukurning so‘z qo‘llash uslubi.....	52
Toshpulatov A. Turkiy xalqlar adabiyotida “Tarixi anbiyo va hukamo” asarining o‘rni.....	58
Rohataliyev A. Zahiriddin Muhammad Bobur she’riyatining Erkin Vohidov ijodiga ta’siri.....	63
Muxtorov M. “Xazoyin-ul-maoniy”da musiqa ilmiga oid so‘z va istilohlar.....	70
Hoshimova N. Ijodkor mahorati va badiiy talqin.....	82

MANBALAR XAZINASIDAN

Shokirova H. Navoiy “Xamsa”sining bir nodir qo‘lyozmasi tavsifi.....	86
---	----

FANIMIZ DARG‘ALARI

To‘xliyev B. “Munshaot” ila muloqotning mushohadaga mukofoti.....	88
Sodiqov Q. Olim umrining mazmuni.....	92
Kalandarova D. Karl Rayxl – is a researcher of uzbek folklore.....	95
Karl Rayxl. Bibliografiya.....	100

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham, albatta, bo'ladi.

SHAVKAT MIRZIYOYEV,
O'zbekiston Respublikasi Prezidenti

SHAHOBIDDIN NURIDDINOV,
Qarshi davlat universiteti o'qituvchisi,
filologiya fanlari doktori,
dotsent v.b.

KOMIL XORAZMIY DEVONINING JANRIY TARKIBI TO'G'RSIDA

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek adabiyotining yirik vakili Komil Xorazmiy devonining janriy tarkibi tadqiqiga bag'ishlangan.

Maqolada shoir devonining mamlakatimiz va xorijdagi fondlarda saqlanayotgan qo'lyozma va toshbosma manbalari o'zaro qiyosiy tahlil qilingan. Devondan o'rin olgan lirik asarlarning janrlar bo'yicha tasnifi keltirilib, ularning soniga aniqlik kiritilgan.

Devon nusxalarini qiyoslash jarayonida ularda uchraydigan ayrim matniy tafovutlar tadqiq qilingan. Shuningdek, Komil lirik asarlarining asl nusxalari bilan ularning nashrlardagi variantlari o'zaro qiyoslanib, mavjud matniy tafovutlar ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: devon, qo'lyozma, toshbosma, nashr, lirik janr, misra, bayt, band.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению жанровой состава поэтического дивана Камилы Хорезми.

В статье сравнительно проанализированы источники рукописи и литографии дивана поэта, хранящиеся в фондах нашей страны и за рубежом. Была приведена классификация лирических произведений из дивана по жанрам с уточнением их количества.

В процессе сравнения экземпляров дивана были изучены некоторые текстуальные различия, обнаруженные в них. Также сравниваются оригинальные копии лирических произведений Камилы и их версии в редакциях и указываются существующие текстовые различия.

Ключевые слова: диван, рукопись, литография, издание, лирический жанр, строка, бейт, куплет

Annotation: This article is devoted to the study of the genre composition of the poetic sofa by Kamil Khorezmi.

The article comparatively analyzes the sources of the manuscript and lithography of the poet's sofa, stored in the funds of our country and abroad. The classification of lyrical works from the sofa by genre was given, specifying their number.

In the process of comparing copies of the sofa, some textual differences found in them were studied. Also, the original copies of Kamil's lyrical works and their versions in the editions are compared and the existing textual differences are indicated

Key words: divan, manuscript, lithography, publication, lyrical genre, misra, beyt, couplet.

Kirish

O'zbek mumtoz she'riyatining zabardast vakili Komil Xorazmiy devonining bir necha qo'lyozma va toshbosma nusxalari yetib kelgan bo'lsa-da, uning muallif dastxati ma'lum emas. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon

Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida “Devoni Komil” nomi bilan beshta qo‘lyozma, uchta toshbosma saqlanadi. Shoir asarlari kiritilgan to‘plamlar, 1961-yilda adabiyotshunos Rahmat Majidiy tomonidan tayyorlangan “Tanlangan she’rlar” nashri ana shu manbalarga asoslangan. Komil devonining 1975-yilda amalga oshirilgan nashrida esa Sharqshunoslik instituti fondidagi 1949 va 1025 raqamli qo‘lyozmalarga tayanilgan [2]. Komil ijodini tadqiq qilgan M.Yunusov ham mazkur ikki qo‘lyozmani “shoirning hamma asarlarini o‘z ichiga olgan, mukammal deb hisoblash mumkin bo‘lgan” nusxalar ekanini qayd etadi [8:55-56]. Olimning bu fikrini mutlaqo to‘g‘ri deb qarash biroz bahsli masala. Negaki Komil Xorazmiyning nafaqat ushbu ikki nusxa, balki devon qo‘lyozma va toshbosmalarining hech biriga kirmagan she’rlari ham mavjud.

Maqsad va vazifa

Shoir ijodining katta qismini o‘z ichiga olgan nashrlar hamda “Devoni Komil”ning qo‘lyozma va toshbosma nusxalari, nazmiy asarlar o‘rin olgan boshqa manbalarni kuzatishlar ayni paytda adabiyotshunoslikdagi mavjud qarashlarni qayta tekshirish lozimligini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, Komil lirikasining janrlar ko‘lamini belgilash maqsadida mavjud birlamchi manbalarni sinchkovlik bilan tekshirish, tahlil qilish hamda ilmiy ma’lumotlarga oydinlik kiritish vazifasi komilshunoslikning dolzarb masalalaridandir.

Tadqiqot usullari

Mavzuni yoritishda “Devoni Komil”ning birlamchi manbalari, bayozlar, tarixiy asarlar va boshqa manbalar bilan lirik asarlarning nashr variantlari qiyosiy-tarixiy, matniy-qiyosiy, germe-nevtik tadqiq usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohazalar

Komil Xorazmiy lirik merosidan o‘rin olgan she’rlarni uch guruhda tasniflash mumkin: 1. Devon manbalaridan o‘rin olgan she’rlar; 2. Musavvada va bayozlardan o‘rin olgan she’rlar; 3. Imoratlar peshtoqiga bitilgan she’rlar.

1. Devon manbalaridan o‘rin olgan she’rlar. Shoir nazmiy merosining salmoqli qismi uning qo‘lyozma va toshbosma devonlaridan o‘rin olgani shubhasiz. Ma’lumki, “devonlar Sharq adabiyotida shoirlarning ijodini o‘rganishdagi birinchi asosiy manbalar hisoblanadi” [12:112]. Komil lirik merosini tadqiq qilishda ham uning devoni yetakchi manbadir. Aslida, shoir devoni qo‘lyozma va toshbosmalarining hech birini mukammal deb da’vo qilib bo‘lmaydi. She’rlar soniga ko‘ra nisbatan kattaroq hajmdagi nusxalarda ham matniy nuqsonlar mavjud. Devonning qo‘lyozma va toshbosma nusxalari ustida olib borilgan izlanishlar natijasida aksariyat she’rlarning barcha nusxalarda uchrashi kuzatilsa, ayrim she’rlar ikki yoki uch, hatto birgina nusxada uchrashi ham aniqlandi. Komil adabiy merosida o‘n uchta lirik janrga mansub she’rlar o‘rin olgan. Devon nusxalari tarkibidan joy olgan she’rlar soni quyidagi jadvalda berildi:

Saqlanish raqami	1949	1025	922/III	1035/IV	1119/IV	9881	8953	237
Ko‘chirilgan yoki nashr etilgan sanasi	1895	1895	1903	1900	1903	1880	1895	1910
G‘azal	200	204	204	170	183	74	136	126
Mustazod	1	1	1	1	1	-	1	1
Murabba’	2	2	2	1	1	1	1	
Muxammas	33	33	33	30	33	31	32	24
Musaddas	10	10	10	3	10	5	6	6
Musabba’	1	1	1	1	1	-	-	
Musamman	1	1	1	1	1	1	1	1
Qasida	6	5	4	4	4	4	5	4

Masnaviy	6	5	2	5	5	5	2	6
Muammo	3	3	3	-	-	-	-	-
Ta'rix	13	13	11	12	12	10	13	11
Ruboiy	13	13	13	15	14	2	11	11
Bahri tavlil	1	1	1	1	1	1	1	1

Shuningdek, “Devoni Komil”ning xorijiy mamlakatlar kutubxonalaridagi qo‘lyozma asarlar fondlarida saqlanayotgan nusxalari ham mavjud. Xususan, devonning bir nusxasi Sankt-Peterburgdagi Sharq qo‘lyozmalari instituti Samoylovich kolleksiyasida (B 1890 ashyo raqami bilan) saqlanadi. Ushbu qo‘lyozmadan shoirning g‘azal, mustazod, muammo, muxammas, musaddas, marsiya, musamman, qasida, ta’rix va bahri tavlil janrlarida yaratilgan asarlaridan tarkib topgan. Qo‘lyozma hijriy 1320 (m. 1902-1903) yilda nastaliq xatida ko‘chirilgan bo‘lib, 1908-yilda A.N.Samoylovich tomonidan fondga taqdim qilingan. Bundan tashqari, devonning yana bir nusxasi Turkiyadagi Sulaymoniya qo‘lyozmalari kutubxonasining Hoji Mahmud Afandi to‘plamida saqlanadi. Mazkur nusxada shoir qalamiga mansub 119 ta g‘azal, 32 ta muxammas, 5 ta musaddas, 11 ta ta’rix, 4 ta qasida, 5 ta masnaviy, bittadan murabba’, musamman janrlaridagi she’rlar va bahri tavlil o‘rin olgan. Devon so‘ngida kolofon yo‘qligi sababli qo‘lyozmaning kotibi va kitobat yili ma’lum emas.

Devon qo‘lyozmalarining so‘ngida kotiblar tomonidan berilgan qaydlarga ko‘ra ularning ko‘chirilgan sanasi ma’lum. Ular orasida 1949 raqamli qo‘lyozmaning ko‘chirilgan yili (nusxaning o‘zida qayd qilinmagan) “Sharq qo‘lyozmalari to‘plami”da “1313/1895-1896” deb ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, qo‘lyozma mazkur sanadan biroz avval ko‘chirilgan bo‘lishi mumkin. Birinchidan, ushbu qo‘lyozmada g‘azallar soni keyingi nusxalarga qaraganda to‘rtta kam. Ma’lumki, shoirning o‘zi yoki qo‘lyozma kotibi keyingi nusxalarni ko‘chirishda uni yangi she’rlar bilan to‘ldirib borgan. Ikkinchidan, 1025 va 922/III raqamli qo‘lyozmalar matnida qo‘shilgan g‘azallarining mazmuni shunday xulosa chiqarishga asos bo‘ladi. “*Manga, ey pari ko‘b itob aylama*”, “*Raqibi xorlar izzatmaob o‘ldi yana, afsus*”, “*Qolib ahhobdin tanhou zor o‘lg‘ong‘a yig‘larman*” g‘azallari zamona ahlidan norozilik, dunyo ishlaridan dilgirlik hamda umrning bevafoqligidan nadomat mazmunidagi g‘azallar shoir hayotining so‘nggi yillarida yaratilgan va ushbu ikki nusxaga kiritilgan. 1949 raqamli qo‘lyozma so‘ngida shoirning 1891-yildagi Toshkent safari taassurotlari natijasida yozilgan qasidasi o‘rin olgani esa nusxaning 1891 – 1895-yillar oralig‘ida ko‘chirilgan degan xulosa olib keladi.

Komil Xorazmiyning turli janrlardagi she’rlari XIX asrning 60-yillarida ko‘chirilgan bayozlarda ko‘plab uchrasa-da, bizga ma’lum devon qo‘lyozmalarining eng avvalgisi 1949 raqamli qo‘lyozmadir. Shoir she’rlaridan tarkib topgan birinchi toshbosma (1880-yil) “Devoni Komil” deb nomlansa ham devonchilik mezonlariga to‘liq javob bermaydi. Masalan, toshbosmada tartiblangan g‘azallar orasida “ث”, “ح”, “ز”, “ص”, “ط”, “ظ” harflari bilan tugallangan qofiya va radifli g‘azallar uchramaydi. Shunga ko‘ra uni to‘laqonli devon deyish to‘g‘ri emas. “Shoirilar o‘z she’rlaridan devon tuzishga yetuklik darajasiga yetganlaridagina jur‘at etganlar” [12:190]. Bizningcha ham, shoir yetmish yosh arafasida o‘z she’rlaridan devon tuzgan. Har holda devon manbalari shunday xulosa qilishga asos bo‘ladi.

Devon manbalarining o‘zaro qiyosiy tahlilini amalga oshirishda ulardan o‘rin olgan lirik janrlar bo‘yicha tadqiq qilish maqsadga muvofiq.

Ma’lumki, devon tuzishda, avvalo, g‘azallar joylashtiriladi. G‘azallarni tartiblashda shoir yoki tuzuvchi (kotib) tomonidan qat’iy qoidaga amal qilinishi lozim. Ya’ni g‘azallar qofiya yoki radifning so‘nggi tovushlariga qarab arab alifbosi ketma-ketligida joylashtirilgan. Komil qalamiga

mansub 207 ta gʻazaldan 206 tasi devon nusxalariga kirgan. Farq shundaki, ayrim gʻazallar baʼzi nusxalarda mavjud boʻlsa, boshqasida tushirib qoldirilgan. Masalan, eng koʻp gʻazalni oʻz ichiga olgan 1025 va 922/III raqamli qoʻlyozmalarda “*Bu bandani ayb aylasam oʻz boshinga qulluq*” va “*Inongʻon dilrabolar ahdigʻa yolgʻon emish, bildim*” misralari bilan boshlanuvchi gʻazallar qisqartirilgan. Ushbu gʻazallarning birinchisi 1035 va 1119/IV raqamli qoʻlyozma hamda 8953 raqamli toshbosmada mavjud boʻlsa, ikkinchi gʻazal manbalar orasida faqatgina 9881 raqamli toshbosmada uchraydi [14:48-49]. Manbalarda gʻazallarning tartiblanishi ham aynan bir-biriga muvofiq emas.

Ayrim gʻazallar esa sanoqli manbalardagina uchrashi kuzatiladi. Masalan, “Yigʻlarman” radifli ikki gʻazal devonning faqat 1025 va 922/III raqamli qoʻlyozmalarida uchraydi. “*Raqibi xorlar izzat maob oʻldi yana afsus*” misrasi bilan boshlanuvchi gʻazal esa shoir devonining birinchi toshbosmasida mavjud boʻlib, keyin koʻchirilgan qoʻlyozmalar va toshbosmalarning birortasida uchramaydi. Ayrim nusxalarda esa buning aksi oʻlaroq, baʼzi gʻazallar takror koʻchirilgan holatlar koʻzga tashlanadi. Masalan, 1025 va 922/III raqamli qoʻlyozmada umumiy hisobda 206 ta gʻazal mavjud boʻlib, ikkita gʻazal takror kelgan. 1025 raqamli qoʻlyozmaning 8^b-9^a sahifalaridan oʻrin olgan

امير لشكر صفدر عمر بن الخطاب
امور شرع خلافت دا ثانی اصحاب

bayti bilan boshlanuvchi oʻn bir baytli gʻazal 10^a-sahifada qayta koʻchirilgan. Gʻazalning yuqori qismida kotib tomonidan “ررکم” (takror) jumlasini keltirilgan. Xuddi shu kabi qoʻlyozmaning 9^{a-b}-sahifalarida keltirilgan

زهی محیط عدالت دا گوهر نایاب
خهی فریشته خصال مه مَلک القاب

matlaʼli gʻazal ham 10^a-sahifaning hoshiyasida takror koʻchirilgan va kotib tomonidan “مکرر یازیلغان” (takror yozilgan) deb qayd qilingan.

Devon manbalaridagi gʻazallar matniga xos nuqsonlar ularning qisqartirilishida koʻrinadi. Buni devondagi birinchi gʻazaldayoq koʻrish mumkin. Masalan, ilk gʻazalning toʻrtinchi va sakkizinchi baytlari manbalarda quyidagicha:

مېرھن ایستادینگ کونین غه احکامینگ انفاذین
قیلوردا یوق نی بار و بارنی یوق یوق سنگا پیدا

نی ایشغه ذرّه یانگلیغ بولدی بی آرام بلبل لار
یوزینگ مھری شعاعین قیلماسه گل حُسنی تا پیدا

Gʻazal 1949 raqamli qoʻlyozma va Toshkent toshbosmasida 11 baytdan iborat. Ushbu ikki bayt devonning 1119/IV, 1035/IV, 922/III raqamli qoʻlyozmalar va 8953 raqamli toshbosmada uchramaydi, yaʼni 9 baytdan iborat. 1025 raqamli qoʻlyozmada gʻazal toʻliq koʻchirilib, kotib tomonidan yuqoridagi ikki bayt ustiga chiziqli tortilgan.

Devon manbalarining oʻzaro muqoyasa qilish natijasida qoʻlyozma nusxalardagi gʻazallar matnida kotiblar tomonidan tushirib qoldirilgan baytlar miqdori quyidagicha:

1949 raqamli qoʻlyozmada: 5 bayt.

1025 raqamli qoʻlyozmada: 7 bayt.

922/III raqamli qoʻlyozmada: 11 bayt.

1119/IV raqamli qoʻlyozmada: 17 bayt.

1035/IV raqamli qoʻlyozmada: 35 bayt.

Ko‘rinadiki, g‘azallar miqdori ko‘p bo‘lgan manbalarda “yo‘qotishlar” miqdori nisbatan kamroq. Bu esa, shoir g‘azallarini matnini tiklashda ularga tayanish lozimligini ko‘rsatadi.

2. Musavvada va bayozlardan o‘rin olgan she‘rlar. Komilning bir qator she‘rlari borki, ular yuqorida ko‘rsatilgan devon nusxalari tarkibiga kirmagan. Fonddagi 1284 raqamli qo‘lyozmada Komilning devon manbalariga kirmagan bir qator she‘rlari aniqlandi. Ushbu qo‘lyozma ayrim tavsiflarda shoir devonining bir nusxasi sifatida qayd qilinadi[6:134]. Biroq undagi she‘rlarning tartibsiz joylashishi, to‘liq emasligi hamda ko‘plab sahifalarning bo‘sh qoldirilgani uning devon emas, balki musavvada (oqqa ko‘chirilmagan dastlabki nusxa, qoralama) ekanini ko‘rsatadi.

Qo‘lyozmaning 5^b-sahifasida shoirning
اگر معشوق نینگ کویی ساری عزم آیلانگ نکرا
ایچیب کوکنارنی مست اول داغی اوغلاق کیبی سکرا

(Agar ma‘shuqning ko‘yi sori azm aylasang nakra,
Ichib ko‘knorni mast o‘l, dog‘i o‘g‘loq kibi sakra) –

matla‘si bilan olti baytli g‘azal [13:5^b] Komil she‘rlari kiritilgan boshqa biror manbada uchramaydi. Bizningcha, bu shoir ijodining dastlabki davrlarida yaratilgan g‘azallardan bo‘lib, devon tartib berilganda muallif uni tushirib qoldirgan. Shayx Sulaymon Buxoriy o‘zining “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” asarida so‘zlarni sharhlash uchun Lutfiy, Navoiy, Munis, Ogahiy kabi shoirlar bilan bir qatorda Komil Xorazmiy she‘rlariga ham ko‘p bora murojaat qiladi. Masalan, “Bakra (بکرة) – bir nav’ kichik bolidir, mohi. Komil:

Gar o‘lsa mastlig‘ durrini topmoq maqsading, ey rind,
Kirib ko‘knor daryosig‘a cho‘mgil o‘ylakim bakra. [15:80]

Lug‘atning 1880-yilda nashr etilgani inobatga olinsa, g‘azal Komil ijodi dastlabki davrlarida yaratilgan deb taxmin qilish mumkin.

Qo‘lyozmadagi yangi aniqlangan ikkinchi she‘r Komilning “*Istimo’ et sharh holi zorimni*” [13:59^b-60^a] deb boshlanuvchi murabba‘si bo‘lib, ushbu she‘r ham shoir devoni manbalarining hech biriga kirmagan.

To‘plamdan o‘rin olgan bir taxmis alohida diqqatga sazovor. Bu shoirning “*Vahki, ko‘zlarim giryon qildi la‘li xandonlar*” misrasi bilan boshlanuvchi o‘z qalamiga mansub g‘azalga bog‘langan taxmisdir [13:67^b-69^a]. Mumtoz she‘riyatimizda shoirning o‘zi yozgan g‘azalga muxammas bog‘lashi kamyob bo‘lsa-da, uchraydi. Xususan, Navoiy va Ogahiy ijodida bu kabi taxmislar uchraydi [11:196].

Bundan tashqari, shoirning fonddagi 5058 raqamli bayozdan o‘rin olgan Navoiy g‘azaliga taxmisi [5:133^a-134^a], Sharqshunoslik institutining Hamid Sulaymon fondidagi 797 raqamli bayozdan o‘rin olgan “Qasidai Komil” sarlavhali o‘ttiz baytli qasidasi, 1569/VI raqamli qo‘lyozma bayozga kiritilgan bir ruboiysi [2:581] ham devon manbalarining hech birida uchramaydi.

Devonga kirmagan she‘rlar qo‘lyozma bayozlardan tashqari toshbosma nashrlarda ham uchraydi. Masalan, “Bayozi yangi” nashridan o‘rin olgan “Muxammasi Komil bar g‘azali Fuzuliy” sarlavhasi yetti bandli taxmis birgina manbada uchraydi. Ma‘lumki, Fuzuliy ijodida Navoiyni o‘ziga ustoz deb bilgan, uning ijodidan ta’sirlangan. O‘z navbatida, o‘zbek mumtoz she‘riyatining ko‘plab vakillari Fuzuliy ijodidan ta’sirlanganlar. Uning asarlariga naziralar, taxmislar bog‘langanlar. Xususan, o‘zbek she‘riyatida Fuzuliy g‘azaliyotining eng sara namunalaridan bo‘lgan “O‘landin so‘r” radifli g‘azaliga o‘nlab taxmislar bitilgan va Komil Xorazmiy ham ushbu an’anani munosib davom ettiradi.

Umuman, ayni paytga qadar e'tibordan chetda qolib kelgan va noto'liq manba sifatida qaralgan 1284 raqamli qo'lyozma hamda bayozlar Komil lirik merosining yangi namunalarini taqdim etishi bilan qimmatli manbalardir.

3. Imoratlar peshtoqiga bitilgan she'rlar. Komil Xorazmiy qalamiga mansub yana bir turkum she'rlar borki, ular "*Ichani – qal'a*" davlat muzey – qo'riqxonasidagi ayrim imoratlarning turli o'rinlarida bitilgan. Ulardan ikkita she'r uch joyda – Muhammad Rahimxon II madrasasining shimoliy va g'arbiy peshtoqlari hamda kirish eshigi yuqorisidagi marmar lavhda bitilgan forsiy ta'rixlardir. Umuman, "madrasa ichki hovlisining to'rtta peshtoqiga Ogahiy va Komil Xorazmiyning ikkitadan she'riy ta'rixlari yozilgan. Ularda xonning sharofatidan mamlakat obod bo'lib, adolati jahonga yoyilgani, olimlar daraja topib, maqsadlariga yetishgani, xonning o'zi olim-u fozillarga g'amxo'rlik qilib, "Ilm-ma'rifat ma'dani" nomiga sazovor bo'lgani tarannum etiladi" [7:72].

Ulardan birinchisi g'arbiy peshtoqqa bitilgan ta'rix sakkiz baytdan iborat.

*Shohanshahi sitora sipahi falak makon,
Sultoni nuktadon xadivi mulknishon.*

bayti bilan boshlanuvchi ta'rixda shoir Muhammad Rahimxon soniyning adolatli va ma'rifatparvar hukmdor sifatida tasvirlab, ushbu madrasani yuksak martabali olimlar uchun bunyod qilganini e'tirof etadi.

Madrasaning shimoliy peshtoqida ham xuddi shunday sakkiz baytli yana bir yangi ta'rix bitilgan.

Komil Xorazmiy turli voqealar munosabati bilan o'zbek va fors tillarida o'n to'rtta (shundan, 10 ta forsiy, 4 ta turkiy) ta'rix yaratgan bo'lib, ular shoir devonidan o'rin olgan. Devonning Sulaymoni kutubxonasida saqlanadigan 3303 raqamli nusxasida keltirilgan

*ظالمی بود در زمانه وزیر
از جفايش زمانه در ماتم*

bayti bilan boshlanuvchi o'n ikki baytli ta'rix devon manbalarining mamlakatimiz fondlaridagi hech bir nusxasida uchramaydi.

Yuqorida keltirilgan ta'rixlar esa Komilning ushbu janrdagi she'rlari ko'lamini yanada boyitish bilan ahamiyatli. Shu o'rinda Muso to'ra madrasasining kirish eshigiga bitilgan ta'rix to'g'risida ham aytib o'tish joiz. Ushbu madrasa qurilishga atab Komil Xorazmiy "Ta'rix Sayyid Muso to'ra"(7 baytli) hamda "Ta'rix digar Sayyid Muso to'ra"(8 baytli) sarlavhali ikkita ta'rix yozgan va ular shoir devonidan o'rin olgan.

Shu o'rinda yana bir jihatni ta'kidlash lozim. Shoir she'rlarining nashr variantlarida ayrim misra, bayt va bandlarning o'rin almashishi, qisqartirilishi yoki ayrim asarlardan olingan she'riy parchalarning mustaqil asar sifatida berilishi bilan bog'liq noto'g'ri talqinlar kuzatiladi. Masalan, "O'zbek adabiyoti" to'rt tomligining III tomida "Qit'a" sarlavhasi ostida berilgan quyidagi she'rga diqqat qilaylik:

*Har necha balo yetsa chekib bosh bukma,
Ta'jil yaqosig'a boshingni suqma,
Amroz, alam shiddatidin hovliqma,
Topg'ung yana, Komilo shifo, oshuqma,
Har kimsa aylasa oshuqmasni xayol,
Yafrog'ni yifak qilur, chechak bargini bol. [9:800]*

Ushbu she'r ayni shu sarlavha ostida "O'zbek she'riyati antologiyasi"da ham chop etilgan [10:278]. Ko'rinadiki, mazkur she'r qit'a emas. Avvalo, janriy xususiyatiga ko'ra qit'ada faqat juft misralar o'zaro qofiyalanib keladi. Yuqoridagi she'rning qofiya tizimi esa *a-a-a-a-b-b* shaklida. Ikkinchidan, Komil ijodi o'rin olgan manbalarda ta'rixga asoslangan qit'alargina mavjud, xolos. Shoirning "Tanlangan she'rlar" to'plamida esa ushbu she'r o'z janrini yana "o'zgartirgan", ya'ni "Ruboiy" va "Fard"ga aylangan:

Ruboiy

*Har necha balo yetsa chekib boshni bukma,
Ta'jil yaqosig'a boshingni suqma,
Amrozu, alam shiddatidin hovliqma,
Topg'ung yana, Komilo, shifo oshuqma.*

Fard

*Har kimsaki aylasa oshukmasiy xayol,
Yafrog'ni yifak kilur, chechak bargini bol.* [4:52]

Aslida, mazkur she'r Komil Xorazmiyning zamonaviy nashrlarga kiritilmagan musaddaslari-dan birining so'nggi bandidir. Shoir devonining qo'lyozma nusxalarida quyidagi tartibda ko'chiril-gan:

هر نيچه بلا يتسه چيكيب باش بوقمه
تعجيل يفاسيغه باشينگنى سوقمه
امراض الم شدتيدىن هاولوقمه
تايعونگ ينه كاملا شقا آوقمه
هر كيمسه كه ايلاسه آشوقماسنى خيال
يوفر اغنى ايفاك قيلور چچاك برگينى بال

Yetti banddan iborat ushbu musaddas bandlari so'ngida tarje' bayt qo'llangan bo'lib, ush-bu bayt Komilning ijoddagi ulug' salafi Alisher Navoiy ijodidan olingan. Ulug' shoir "Mahbu-bu-l-qulub" asarining "Podshohlar zikrida" deb nomlangan bobidagi "Tanbeh"lardan birida shun-day yozadi: "*Sabr bila ko'p bog'lig' ish ochilur, ishda oshuqqon ko'p toyilur, ko'p toyilg'on ko'p yiqilur. Ishda oshuqmoq yosh o'g'lon ishidur, sabr bila ish qilguvchi tajribalig' ulug' yoshlig' kishi ishidur.*"

Bayt:

*Har kimsaki aylamas oshuqmog'ni xayol,
Yafrog'ni ipak qilur, chechak bargini bol.*" [1:526]

Ko'rinadiki, Komil asarlari nashrlarida qit'aning bir bayti yoki fard sifatida berilgan qo'shmis-ra Navoiydan olingan va shoir musaddaslaridan birining tarje' baytidir.

Yuqorida keltirilgan har uchala manbada ham shoir asarlarini adabiyotshunos Rahmat Majidiy nashrga tayyorlagan. Katta hajmli she'rdan olingan bir parchani turli janrlar nomi ostida chop qilinishi tushunarsiz holat. Qolaversa, Komil devoni manbalarida "Qit'a" va "Fard" sarlavhasi bilan birorta ham she'ri mavjud emas.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Komil Xorazmiyning devoni manbalarini tadqiq qilish shoir

adabiy merosining janrlar ko‘lami bizga ma’lum bo‘lganidan ko‘ra kattaroq ekanini ko‘rsatadi. Devon tarkibiga kirmagan ko‘plab she’rlar tadqiqi nafaqat shoir lirik merosi ko‘lami va janriy tarkibini kengaytiradi, balki o‘zbek mumtoz she’riyati xazinasini yanada boyitishi shubhasiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. *Mahbub-ul-qulub*. TAT. O‘n jildlik. IX jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU, 2011.
2. Ash‘ori Komil. *Bayoz. Qo‘lyozma*. – Kotibi va ko‘chirilgan yili noma‘lum. O‘z R FA ShI Hamid Sulaymonov fondi. Inv. №.1569/VI.
3. Komil. *Devon*. Nashrga tayyorlovchilar: A.Hayitmetov, V.Mo‘minova. – Toshkent: 1975.
4. Komil Xorazmiy. *Tanlangan she’rlar*. Nashrga tayyorlovchi: R.Majidiy. – Toshkent: O‘zadabiynashr, 1961. – B.52.
5. Muxammasot. *Bayoz. Qo‘lyozma*. O‘z R FA ShI asosiy fondi. Inv№.5058.
6. *Sobraniye vostochnix rukopisey Akademii nauk Uzbekskoy SSR. T.VII*. – T.: Izdatelstvo AN R Uz, 1964.
7. Xudoyberganov K. *Xiva dunyodagi eng ko‘hna qal’a*. – Toshkent: 2012.
8. Yunusov M. *Komil Xorazmiy*. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1960.
9. *O‘zbek adabiyoti. To‘plam. To‘rt tomlik. III tom*. Nashrga tayyorlovchi: R.Majidiy. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1959. – B.800.
10. *O‘zbek she’riyati antologiyasi. Besh tomlik. III tom. Tuzuvchilar: O.Sharafuddinov, A.Qayumov, R.Majidiy*. – Toshkent: O‘zdavnashr, 1961. – B.278.
11. *Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati*. – Toshkent: Akademyanashr, 2010.
12. Hayitmetov A. *Adabiy merosimiz ufqlari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1997.
13. دیوان کامل. *Musavvada. Qo‘lyozma*. O‘z R FA ShI asosiy fondi. Инв. №.1284.
14. دیوان کامل. *Toshbosma*. O‘z R FA ShI asosiy fondi. Инв.№.9881.
15. شیخ سلیمان افندی بخاری . لُغَت چَغَتاي وَ تُرکی عثمانی . استانبول . ۸۹۲۱ .

ZILOLA NAMOZOVA,
Qarshi DU o'qituvchisi,
PhD

“DEVONI FONIY” HAMID SULAYMON TALQINIDA

Annotatsiya: Maqolada matnshunos olim Hamid Sulaymonning “Devoni Foni” ustida olib borgan tadqiqotlari haqida soʻz boradi. Zero, Navoiyning forsiy lirikasi haqida dastlabki tadqiq S.Ayniy tomonidan eʼlon qilingan boʻlsa-da, uni toʻla manba sifatida oʻrganish 1965-yildan keyin amalga oshgan. Forsiy devonning manbalari, tarkibi haqida fikr yuritila boshlangan.

Kalit soʻzlar: forsiy devon, manbalar, qoʻlyozma nusxa, janrlar.

Аннотация: В статье рассказывается об исследованиях, проведенных текстологом Хамидом Сулайманом по «Девони фоний». Ведь хотя первое исследование персидской лирики Навои было опубликовано С.Айным, оно изучалось как полный источник после 1965 года. Обсуждаются источники и состав персидского дивана.

Ключевые слова: персидский диван, источники, рукописный список, жанры.

Annotation: The article talks about the researches conducted by the textual scholar Hamid Sulayman on “Devoni Foni”. After all, although the first study of Navoi's Persian lyrics was published by S. Ainiy, it was studied as a complete source after 1965. The sources and composition of the Persian divan have been discussed.

Key words: Persian divan, sources, manuscript copy, genres.

“Devoni Foni” – Navoiyning forsiy lirikasini oʻzida jamlagan boʻlib, uning fanda birorta ham manbasi Sobiq imperiya hududidagi kutubxonalarda yoʻqligi sababli tadqiq etilmagan boʻlib, 1965-yilga qadar toʻliq tasavvur mavjud emas edi.

Shuni taʼkidlash lozimki, 1926-yil “Namunai adabiyoti tojik” kitobida “Devoni Foni” haqidagi dastlabki maʼlumot S.Ayniy tomonidan eʼlon qilingan. Unda Navoiyning “Devoni Foni”ga kiritilgan Tuhfatu-l-afkor” qasidasidan 18 bayt kiritilgan edi. Biroq H.Sulaymon maʼlumotiga koʻra, bu parcha turli devon, tazkira va bayozlardan aniqlanib nashr etilgan [1;33]. Olimning maʼlumot berishicha, Ayniy 30-yillar oxirlarida “Devoni Foni”ga kiritilgan Alisher Foni merosini aniqlash maqsadida Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan Muhammad Muhsin Foni Kashmiriy devonining 3 nusxasini (inv.№ 914, 916, 3343) tekshirib chiqqan va 97 gʻazal, 2 qitʼa, 4 ruboiyning mazmuni, tili, uslubi va vazniga koʻra Navoiy qalamiga mansub degan taxminiy fikrni ilgari surgan. Navoiyning boshqa asarlari hamda turli qoʻlyozma manbalardan Navoiyniki deb hisoblagan sheʼrlarni toʻplab, kichik bir toʻplam tuzgan. Unda jami 711 baytdan iborat 140 ta sheʼr kiritilgan boʻlib, 10 ta lirik janrdan tarkib topgan edi, deydi Ayniy tadqiqotlarida.

“Devoni Foni”ning asl qoʻlyozma nusxasini izlab topish maqsadida dunyoning bir qator mamlakatlarida boʻlgan H.Sulaymon ushbu devonning Parijdagi № 285, 1Z45, Tehrondagi № 15002, Turkiyadagi № Z850, 1952 raqamli – jami 5 ta qoʻlyozma nusxasini aniqlab, ularni solishtirdi, Natijada, fanda mavjud boʻlgan bir qator muammolarning yechimlari hal etildi va matnshunoslik sohasida quyidagi natijalarga erishildi:

– Hamid Sulaymon tadqiq etgan Parij, Turkiya, Tehronda saqlanayotgan jami 5 qo‘lyozma manbaning hammasi “Devoni Foniyy”ning unikal nusxasi ekanligi aniqlandi;

– S.Ayniy foydalangan qo‘lyozmalar “Devoni Foniyy” emas, balki Foniyy Kashmiriy, Foniyy Sheroziy kabi Foniyy taxallusli ijodkorlarning she‘rlaridan tuzilgan kompelyativ devon ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, ushbu devon nusxalari soni Ayniy ta’kidlaganidek 4 ta emas, 7 ta ekanligi oydinlashdi;

– Ilm ahliga ma’lum qilingan va bir qator ilmiy ishlar uchun manba vazifasini ham o‘tagan, Ayniy tomonidan Navoyniki deb e’tirof etilgan 796 she’rdan 6 tasigina Navoiy qalamiga mansub ekanligi ma’lum bo‘ldi;

– “Devoni Foniyy” qo‘lyozmalari asosida uning dastlabki nashri tayyorlandi va e’lon qilindi;

– “Devoni Foniyy” qo‘lyozmasida g‘azallardan tashqari 6 qasidadan iborat “Sittai zaruriya” va 4 qasidadan iborat “Fusuli arbaa” nomli qasidalardan tarkib topgan mustaqil asar sifatida yaratilgan 2 asar mavjudligi aniqlandi;

– “Sittai zaruriya” asari Jomiyning taklifi bilan tuzilgani, asar uchun kichik bir debocha ham yozilgani ma’lum bo‘ldi;

– “Sittai zaruriya”ning asl matni va o‘zbek tilidagi tarjimasi, ilmiy nashri e’lon qilindi;

“Devoni Foniyy”ning ilk nashri eron nusxasi asosida 1963-yil Ruhniddin Humoyunshoh tomonidan nashr etilgan. Parij nusxasi esa H.Sulaymon tomonidan 1965-yilda nashr etilgan Navoiyning 15 jildlik “Asarlar”ining 5-jildiga kiritilgan bo‘lib, 2 kitobdan iborat [2]. Bu nashr dastlabki kirill alifbosidagi nashr bo‘lib, qisqartirilgan nashr hisoblanadi. Ushbu “Devoni Foniyy” nashrida forsiy she‘rlar bilan birga, o‘zbekcha tarjimasi ham keltirilgan bo‘lib, o‘zbek kitobxonlari uchun mo‘ljallangan. Devondagi g‘azallar Mo‘minjon Muhammadjonov, qasida, qit‘a, musaddas, marsiya, ruboiy, tarix, lug‘z, muammo janridagi she‘rlar esa H.Sulaymon tomonidan tayyorlangan.

Devonda forsiy matnlar o‘zbek grafikasida berilgan bo‘lib, transliterasiyada o‘zbek tilining fonetik xususiyati saqlangan. Faqat forsha so‘zlardagi cho‘ziq o‘qilishi lozim bo‘lgan o‘rinlarda “y” harfidan foydalanilgan. Devon qo‘lyozmasida Navoiy tomonidan qo‘yilgan sarlavhalar nashrda ham saqlangan.

Uning ilk to‘liq nashri Navoiy “Mukammal asarlar to‘plami”ga kiritilgan. Mukammal asarlar to‘plamining 18, 19 va 20-jildlari “Devoni Foniyy”ni o‘z ichiga oladi. Mazkur nashrda Navoiyning forsiy devonida 552 g‘azal, 1 musaddas, 1 tarkibband – marsiya, 64 qit‘a, 72 ruboiy, 16 ta’rix, 266 muammo, 10 qasida, 9 lug‘z kabi janrlardan tashkil topgan jami 991 she’r mavjud.

Devondagi aksariyat g‘azallar Alisher Navoiyning buyuk forsiy salaflari Amir Xusrav Dehlaviy (32 tatabbu’, 1 tavridda), Xoja Hofiz Sheroziy (211 tatabbu’, 20 tavridda), Shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy (22 tatabbu’, 2 tavridda), Kotibiy (1 tatabbu’), Xoja Salmon Sovajiy (2 tatabbu’), Xoja Kamol Xo‘jandiy (4 tatabbu’), Xoja Hasan Dehlaviy (2 tatabbu’), xalafalari Abdurahmon Jomiy (31 tatabbu’, 8 tavridda), Amir Shayxim Suhayliy (3 tatabbu’), Ahmad Hojibek Vafoiy (2 tatabbu’), Shohiy Sabzavoriy (3 tatabbu’), Sohib Balxiy (1 tatabbu’), Sayfiy Buxoriy (1 tatabbu’), Ismat Buxoriy (1 tatabbu’), Najmiddin Muhammad Kohiy Miyonkoliy (1 tatabbu’), Husayniy (2 tatabbu’) kabi ijodkorlarning g‘azallaridan ta’sirlanib yaratilgan.

Devondagi eng ko‘p tatabbu’ Hofiz Sheroziy g‘azallariga bitilganligini kuzatish mumkin. Ushbu Hofiz Sheroziyning o‘zbek kitobxonlariga yaxshi tanish bo‘lgan:

*Agar on turki Sherozi ba dast orad dili moro,
Ba xoli hinduyash baxsham Samarqandu Buxororo.*

deb boshlanuvchi g'azaliga Navoiy quyidagicha tatabbu' bog'lagan:

*Gar on turki Xitoy no'sh sozad jomi sahboro,
Naxust orad so'i mo turktozi qatlu yag'moro.*

Tarjimasi: Agar u xitoylik turk (mahbub) may jomini ichsa,
avval bizning ustimizga ot surib o'ldirib talon-toroj qiladi.

“Devoni Foni”da qit’a janri ham alohida o‘rin egallaydi. Devonda jami 64 qit’a mavjud bo‘lib, shundan 44 tasi 2 baytli, 13 tasi 3 baytli, 5 tasi 4 baytli va 2 tasi 5 baytli qit’alardir.

“Devoni Foni”dan 72 ruboiy o‘rin olgan. Diqqatga sazovor tomoni, ruboiylarning barchasi to‘rt misrasi ham o‘zaro qofiyalanuvchi taronayi ruboiylardir. Masalan:

*Jonam ba du la'li qonfizi tu fido,
Ruham ba nasimi atrsoi tu fido.
Oshufta dilam ba ishvahoi tu fido,
Farsuda tanam ba xoki poi tu fido.*

Mazmuni:

*Jonim jonga quvvat beruvchi ikki la'linga fido,
Sening atir sochuvchi shamolingga ruhim fido.
Oshufta dilim ishvalaringa fido,
Ezilgan tanim ayog'ing tufrog'iga fido.*[2; 412-415]

“Devoni Foni” tarkibiga kiruvchi 16 ta ta’rix alohida janr bo‘lib, ular qit’a, ruboiy va to‘rtliklar shaklida yaratilgan bo‘lib, ustozlari Jomiy, Xoja Ubaydullo, Muhammad Pahlavon kabilarning vafoti munosabati bilan yozilgan.

“Devoni Foni”dan muammo janri ham o‘rin olgan. Muammolarning aksariyati bir baytli, faqat 14-muammo ikki baytdan iborat. Muammolar devonga muammoning javobi boshlangan harflarning arab alifbosidagi tartibi asosida joylashtirilgan. Ya’ni, dastlab yechimi “i” – “alif” harfi bilan boshlanuvchi ism yoki nomlar keltiriladi. Masalan, Odam, Amin, Omir va b. Shu tarzda yechimi “ب” – “be”, “ت” – “te” va boshqa harflar bilan boshlanuvchi muammolar berib boriladi. “Xazoyin-ul-maoniy”dagi tartibga asosan, muammoning javobi sarlovha sifatida matn boshida keltiriladi. Devonda javobi “alif” bilan boshlanuvchi muammolar eng katta ko‘rsatkichni tashkil qiladi. Ularning soni 78 ta. “Be” bilan tugallanuvchi muammolar miqdori esa 46 ta. Devonda ba’zi harflar bilan boshlanadigan muammolar uchramaydi. “Devoni Foni”da shoir har bir harfga mos holda muammo yaratgan-u, lekin ular bizgacha yetib kelmagan yoki joriy nashrlardan o‘rin olmagan degan fikrlar ham mavjud. Chunki Navoiyning o‘zi “Muhokamat-ul-lug‘atayn” asarida forsiy tildagi muammolari sonini 500 ga yaqin deb ko‘rsatgani, ularning aksariyati Abdurahmon Jomiy nazariga tushgani kabilarni dalil sifatida keltirgan D.Yusupova “Devoni Foni”ning janrlar ko‘lami, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari” maqolasida “Devoni Foni” nusxalarining hech biri hali to‘liq mukammal nusxa emasligini takidlaydi.

“Devoni Foni”da muhim o‘rin tutuvchi janrlardan yana biri qasidalaridir. Ularning soni 10 ta bo‘lib, ikki turkumni: “Sittayi zaruriya” (“Olti zarurat”) va “Fusuli arbaa” (“To‘rt fasl”) qasidalar majmuasini o‘z ichiga oladi. “Sittayi zaruriya” olti qasidadan iborat bo‘lib, majmuadagi birinchi qasida “Ruh-ul-quds” (“Muqaddas ruh”) deb atalib, 132 baytni o‘z ichiga oladi. Qasidaning yozilgan sanasi matn tarkibida ta’rix yo‘li bilan hijriy 895, milodiy 1491-yil deb ko‘rsatib o‘tilgan.

Majmuadagi ikkinchi qasida hajmi 106 bayt bo‘lib, “Ayn-ul-hayot” (“Hayot chashmasi”)

deb ataladi. Qasidaning yaratilgan yili noma'lum. "Ayn-ul hayot" olam sarvari, payg'ambarimiz Muhammad (sav)ning muborak me'rojlar, ularning diydorlariga barcha sayyoralar, oy-u quyosh, arsh-u kursi, farishtalar muntazir ekanligi, Payg'ambarimizning Parvardigor bilan muloqotlari tasviriga bag'ishlangan. Biroq Hamid Sulaymon nashrida faqatgina "Tuhfat-ul-afkor" gina keltirilgan.

Uchinchi qasida "Tuhfat-ul-afkor" ("Fikrlar sovg'asi") deb nomlanib, hajman 99 baytni o'z ichiga oladi. Qasida Xusrav Dehlaviyning "Daryoi abror" va Abdurahmon Jomiyning "Lujjat-ul-asror" qasidalariga javoban yozilgan bo'lib, darveshlikning oliy rutbasi – faqr tavsifiga bag'ishlangan.

Majmuadagi to'rtinchi qasida "Qut-ul-qulub" ("Qalblar quvvati") deb ataladi. Qasida hajman 120 baytdan iborat bo'lib, XII asr fors-tojik adabiyotining yirik namoyondalaridan biri Avhadiddin Anvari (1105-1187) qasidasiga tatabbu' tarzida yaratilgan.

Beshinchi qasida "Minhoj-un-najot" ("Najot yo'li") 138 baytdan iborat bo'lib, ikki forsigo'y adib Anvari va ozarbayjon shoiri Xoqoniy Shervoniy (1120-1199) qasidalariga tatabbu' tarzida yaratilgan.

Majmuaning so'nggi qasidasi "Nasim-ul-xuld" ("Jannat shamoli") Xoqoniy Shervoniy, Amir Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy qasidalariga tatabbu' tarzida vujudga kelgan bo'lib, 129 baytni o'z ichiga oladi.

"Devoni Foni" dan o'rin olgan ikkinchi qasidalar majmuasi "Fusuli arbaa" ("To'rt fasl") deb ataladi. Qasida 4 qismdan iborat bo'lib, yil fasllari manzarasi tasviriga bag'ishlangan.

"Devoni Foni" lug'z (chiston) janri bilan yakun topadi. Devonda jami 9 lug'z keltirilgan bo'lib, ular masnaviy, qit'a va ruboiy tarzida qofiyalangan. Lug'zlar sham', miqroz (qaychi), parvona, tirgaz (o'q), taxtiravon, kema kabi narsa-hodisalarga bag'ishlangan. Hamid Sulaymon nashrida esa 8 ta lug'z keltirilgan bo'lib, bu janrning o'zbekcha tarjimasi berilmagan. Muammo janri xususida ham ushbu fikrni aytish mumkin.

Sharq mumtoz adabiyotida tartib berilgan barcha devonlar singari "Devoni Foni" da ham markaziy o'rinni g'azal janri egallaydi. Devondagi g'azallar muxtara', tatabbu' va tavr tarzida yaratilgan. "Muxtara'" arabcha so'z bo'lib, "kashf etilgan", "ixtiro qilingan" ma'nolarini anglatadi. Bu o'rinda Navoiy – Foniyning o'zga shoirlardan ta'sirlanmasdan, bevosita o'zi mustaqil tarzda yaratgan g'azallari nazarda tutiladi. Devonda ular "muxtara'" va "ixtiro'" sarlavhasi ostida keltirilgan.

Professor H.Sulaymon nashr etgan "Devoni Foni" saylanma nashr bo'lib, mustaqillik yillarida yaratilgan mukammal nashrning yaratilishiga asos bo'ldi. "Mukammal asarlar to'plami" dagi "Devoni Foni" matnini tayyorlashda uning Fransiya milliy kutubxonasida saqlanayotgan 285-raqamli qo'lyozma fotonusxasidan hamda Dushanbeda nashr bo'lgan Foniyning saylanma devonidan foydalanilgan. Ba'zi o'rinlarda "Devoni Foni" ning Eron nusxasiga murojaat etilgan. Mazkur uchala manba matnlari solishtirilib, ishonchli variant tanlab olingan. Keyingi nashr H. Sulaymon nashridan mukammallik va to'liqlik darajasiga ko'ra bir qator ustunliklarga ega. Masalan, H.Sulaymon nashrida 17 ta muammoning faqat matni berilgan bo'lsa, ushbu jildga 266 ta muammo tarjimasi va yechimi bilan berilgan. H.Sulaymon nashrida lug'zning ham faqat matni berilgan. O'zbekcha tarjimasi keltirilmagan. Bu holat nashrga tayyorlovchilar tomonidan izohlanmagan. Vaholanki, kitob so'ngida janrlarning tarjimasi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, oldingi nashrdan faqat "Tuhfat-ul-afkor" qasidasining qisqartirilgan varianti tarjimasi o'rin olgan bo'lsa, ushbu nashrda barcha qasidalar tarjimalari bilan birga, "Mufradot" asari ham ilk bor tarjimasi va muammolarining yechimlari bilan berilgan.

"Devoni Foni" hozirgacha to'liq she'riy tarjima qilinmagan. G'.G'ulom, Habibiylar shoirining devondagi bir nechta g'azallarini, Sh.Shomuhamedov "Tuhfat-ul-afkor" qasidasi, qit'a va ruboiylaridan namunalar, Nosir Muhammad ham g'azal, qit'a va ruboiylaridan ba'zilarini tarjima qilgan. A.Hayitmetov esa qasidani nasriy tarjima qilgan.

Olimning “Devoni Foni” ustidagi tekstologik tadqiqotlari o‘z davridayoq bir qator tadqiqotlarni yuzaga keltirdi. Jumladan, Tojikiston fanlar akademiyasi akademigi A.Mirzoyev “Alisher Foni va Xoja Xofiz”, H.Sulaymonning “Alisher Navoiyning fors tilida yaratgan poetik merosi tadqiqotidan” yoki ilmiy sessiya materiallari, N.Mallayev, E.Shodiyevning bir qator maqola va maxsus monografiyasi va boshqa ishlar bu sohadagi katta yangilik bo‘ldi. Ushbu devon nashri saylanma shaklida 1963-yilda Tehronda, 1965-yilda Toshkentda, 1993-yilda esa Tojikistonda (Dushanbe) nashr etilishi adabiyotshunoslikda katta hodisa sifatida baholandi.

Devon ustidagi keyingi tadqiqotlarning ko‘zga ko‘ringan natijasi bo‘lib maydonga kelgan Navoiyning 20 jildlik “Mukammal asarlar to‘plami”ni alohida e’tirof etish o‘rinlidir. Ushbu nashr Navoiy asarlari, xususan, “Devoni Foni”ning ilk to‘liq nashri hisoblanadi. Ushbu nashrning 18-jildiga 267 ta g‘azal kiritilgan. G‘azallarning asosini marhum otaxon olimimiz Mo‘minjon Muhammadjonov tarjima qilgan. Hamid Sulaymon nashriga kirmay qolgan 76 ta g‘azalni filologiya fanlari nomzodi Shafiqo Yorqin, 15 ta g‘azalni filologiya fanlari nomzodi Sayfiddin Rafiddinov tarjima qilgan. Izohlarni filologiya fanlari nomzodi Suyima G‘aniyeva tuzgan.

Qolgan 285 g‘azal keyingi jildga kiritilgan bo‘lib, 19-jildidagi g‘azallarning ham asosiy qismini Mo‘minjon Muhammadjonov, Hamid Sulaymon nashriga kirmay qolgan 68 ta g‘azalni filologiya fanlari nomzodi Shafiqo Yorqin tarjima qilgan. G‘azallarni filologiya fanlari nomzodi Qodirjon Ergashev tahrir qilgan.

20-jildda musaddas, qit‘a, qasida, muammo hamda qator kichik lirik janrlar kiritilgan. Musaddas, ta’rix, lug‘z va “Sittayi zaruriya”ga yozilgan debochani filologiya fanlari nomzodi S.Rafiddinov; ruboiy va qit‘alarni filologiya fanlari nomzodi E.Ochilov; muammolarni filologiya fanlari nomzodi L.Zohidov o‘zbekchalashtirib, muammolarning yechimini bergan. “Sittayi zaruriya” tarkibidagi qasidalardan: “Ruh-ul-quds”ni filologiya fanlari nomzodi S.Rafiddinov va yosh tadqiqotchi N.Bekovalar; “Qut-ul-qulub” qasidasini filologiya fanlari nomzodi H.Muxtorova; “Ayn-ul-hayot” va “Tuhfat-ul-afkor” qasidalarini filologiya fanlari nomzodi S.Rafiddinov; “Min-hoj-un-najot” va “Nasim-ul-xuld” qasidalarini filologiya fanlari doktori S.Erkinov tarjima qilib, “Sittayi zaruriya”ga izoh ham yozgan. “Fusuli arbaa” qasidasining tarjimoni filologiya fanlari nomzodi A.Habibullayevdir. “Mufradot”ni filologiya fanlari nomzodi L.Zohidov tarjima qilgan va asardagi muammolarning yechimini bergan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, H.Sulaymon “Devoni Foni”ning qo‘lyozmalarini ilk bor jahon kutubxona fondlaridan aniqlab, o‘zbekcha nasriy tarjimalari bilan saylanma shaklida nashr ettirishga muvaffaq bo‘ldi. Garchi bu nashr to‘liq va mukammal emasligiga qaramasdan, noma’lum bo‘lib kelayotgan devon qo‘lyozmasining nashr etilishi va ilmiy muomalaga kiritilishi hamda kitobxonlarga yetkazilishini ta’minladi. Qolaversa, mustaqillik yillaridagi to‘la nashrlarning yuzaga kelishiga asosiy omil bo‘lib xizmat qildi va ko‘plab tadqiqotlarni yuzaga keltirdi.

Ishonamizki, ushbu yirik tadqiqot hali ko‘plab izlanishlarga yo‘l ochadi va yangi-yangi tadqiqotlarning shakllanishida poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Navoiy A. Asarlar. 15 tomlik. T.5. 1,2-kitob. – T: Badiiy adabiyot. 1965.
2. Sulaymon H. Alisher Navoiyning fors tilidagi poetik merosi tadqiqotidan. O‘zbek tili va adabiyoti, 1965. 5-son.

ZAYNABIDIN ABDIRASHIDOV¹,
Anqara Hoji Bayram Veli universiteti,
filologiya fanlari doktori, professor
(Turkiya)

TURKISTON JADIDLARINING SIYOSIY QARASHLARI HAQIDA

Annotatsiya: Turkiston jadidlari Rossiya tomonidan bosib olingan va mustamlakaga aylantirilgan Turkiston o'lkasini yaxlit bir hudud sifatida talqin qildilar. Jadidlar asarlarida Turkiston ona, mazluma ayol obrazida muhabbatga sazovor, buyuk shaxslar beshigi sifatida ulug'vor, turkiy xalqlarning yurti sifatida umumiy vatan tarzida talqin etildi. Turkiston jadidlari ona vatanlari bo'lgan Turkiston o'lkasining kelajagini o'tmishi kabi buyuk, bilim va ma'rifat o'chog'i, ajdodlari kabi bahodir va mard, vatanparvar avlodga ega Vatan sifatida ko'rdilar va uni yaratishga harakat qildilar. Maqolada Turkiston jadidlarining umumiy vatan uchun geografiya yaratishga bo'lgan intilishlari birlamchi manbalar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'z: Turkiston, jadid, geografiya, vatan, millat.

Resume: The Turkestan Jadids saw the territory of Turkestan conquered by Russia as a single whole. In the works of the Jadids, Turkestan was interpreted in the image of a mother and an oppressed woman as worthy of love; in the image of the cradle of great personalities as majestic; in the image of the land of all Turkic peoples as a common and unified homeland. The Turkestan Jadids imagined the future of their Motherland Turkestan as great as in the past, the center of modern knowledge and enlightenment, the land of courageous, patriotic generations worthy of their ancestors. And they tried to create it. The article analyzes the aspirations of the Turkestan Jadids to write geography on the basis of primary sources.

Key words: Turkestan, Jadid, geography, homeland, nation.

Kirish

XIX asrga kelib Mag'ribdan to Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyogacha bo'lgan davlatlar, xususan, musulmon jamiyatlari G'arbning kolonial ta'siri, aksar hollarda esa koloniyasiga aylandi. Ushbu musulmon jamiyatlari madaniy, ijtimoiy va dunyoqarash jihatidan turlicha bo'lishiga qaramay bir din – islom orqali bir-biri bilan chambarchas bog'liq edi. G'arbning kolonial ekspansiyasi ma'lum darajada mintaqalarning iqtisodiy rivojiga turkiki bergan bo'lsa-da, umumiy olib qaralganda kolonializmning mahalliy ijtimoiy hayot, siyosiy va madaniy rivojlanishiga aks ta'sir ko'rsatdi. Ayni shu jarayonning kuchayishi siyosat, ma'rifat va madaniyat sohalarida kolonial siyosatga qarshi turishga harakat qilgan yangi shaxslarni maydonga chiqardi. Osiyo va Afrika qit'asidan yetishib chiqqan mahalliy ziyolilarning yangi avlodi Yevropaning bosqinchilik siyosati taklif qilgan chaqiriqni qabul qildilar va unga qarshi kurash yo'llarini qidira boshladilar. Ushbu ziyolilarning mahalliy miqyosda boshlagan ishlari keyinchalik mintaqaviy va xalqaro miqyosdagi turli transchegaraviy harakatlar vujudga ke-

¹ Prof.Dr., Ankara Haci Bayram Veli Üniversitesi. ORCID: 0000-0002-6869-4315, zaynabidin.abdirashidov@hmv.edu.tr

lishiga zamin yaratdi. Ushbu transchegaraviy harakatlarning boshida turgan shaxslar esa jabrdiyda musulmonlarni bir g'oya ostida birlashtirish uchun jiddiy kurashga kirishdi. Rossiya imperiyasi hukmronligi ostida qolgan turkiy xalqlar orasida kolonializmga qarshi kurash jadidchilik nomi bilan tarixga kirdi.

Ushbu maqolaning maqsadi Turkiston jadidchiligi shakllanishi va taraqqiyoti davomida jadidlarning o'zlari yashab turgan mintaqaga tarixiy, madaniy va siyosiy nuqtai nazardan qarashlari, tushunchalarini tahlil qilish. Albatta, bu maqola doirasida Turkiston jadidlarining Turkistonni ham vatan, ham mamlakat, ham hudud sifatida anglashi, tushunishi va bu borada olib borgan faoliyatlarini to'laqonli tahlil qilishning imkoni yo'q va muallif tomonidan bunday maqsad ham qo'yilmagan.

Turkistonda jadidchilik va jadidlar

Jadidchilik harakati Rossiya imperiyasi qo'l ostidagi turkiy xalqlar ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy tarixidagi nisbatan qisqa, ammo juda shiddatli va murakkab davrlardan biri sanaladi. Ushbu harakatning mohiyatini turli davrlarda turlicha tadqiq va tahlil qilingan tadqiqotlarda jadidchilikning ko'lami, uni harakatga keltirgan shaxslar hayoti, ijodi, jamiyatga bo'lgan ta'siri masalalari bilan bir qatorda ularning millat, vatan, davlatchilik borasidagi qarashlari ham hanuz to'laqonli ochib berilmagan. Bu esa, o'z navbatida, jadid harakatining to'liq yaxlit bir shaklda o'rganishni, tadqiq etishni talab qiladi.

"Jadid" so'zi lug'aviy jihatdan "yangi" degan ma'noni anglatadi. Jadidchilik esa Ismoil Gasprinskiy tarafidan asos solingan yangi – jadid usulga asoslangan yangi maktabdan boshlandi. Birinchi jadid maktabi Gasprinskiy tomonidan 1884-yili Qrimda, Bog'chasaroyda ochilgan bo'lsa-da, ayrim tadqiqotlarda jadidchilik XIX boshlarida yuzaga kelgan degan fikrlar uchraydi (Rorlich, 1986:49; Kanlidere, 1997:24–25; Benningsen, 1983:16–17; Validov, 1923:56–58). Jadidchilik harakati o'zining mohiyatiga ko'ra, ijtimoiy, siyosiy va madaniy yo'nalishlarda musulmonlarning aqliy jihatdan uyg'onishlari va oqibatda ularni zamonaviy G'arb ilm-fani bilan yaqindan tanishtirish, o'zlari yashab turgan jamiyatlarni zamon talablariga mos tarzda qayta shakllantirishni nazarda tutdi (Validov, 1923:74–85; Ibrahimov, 1984:262, 429). Jadidchilik tarixshunosligida mazkur harakatni islomni zamonaviylashtirish yoki musulmon modernizmi sifatida baholashga urinishlar ham mavjud (Lapidus, 1988:557–623; Voll, 1982; Ruthven, 1984; Siddiqi, 1982).

Turkiston jadidchiligi Rossiya imperiyasidagi boshqa musulmon mintaqalaridagiga nisbatan ancha kech, XX asr boshlarida maydonga keldi. Ushbu harakatning asosini Toshkent, Samarqand, Buxoro va Xiva vakillari tashkil etdi. Turkiston jadidchiligi asoslarini tadqiq etgan Adib Xolid uning paydo bo'lishini rus bosqini natijasida Markaziy Osiyo jamiyatining o'zgarishga yuz tutishi, ya'ni transformatsiyasida ko'radi. Ushbu transformatsiya, Xolidning ta'kidlashicha, zamonaviylikka zamonaviy "javob" sifatida jadidchilikni yuzaga chiqardi. Xolidning yozishicha, Turkiston jadidlari turli usullar vositasida (maktab, adabiyot, teatr) yangicha ma'rifatni targ'ib qilish orqali "zamonaviy va shu bilan bir qatorda, musulmonchilikni mahkam ushlagan va Turkistonga sodiq bo'lgan yangi elita" yaratishga harakat qilgan (Khalid, 1998:23, 181–182, 262–328). Turkiston jadidchiligi shakllanishida ichki Rossiya musulmonlari, ayniqsa, Ismoil Gasprinskiy faoliyati va ijodi katta ta'sir ko'rsatdi.

Begali Qosimovning ta'kidiga ko'ra, jadidchilik oqim emas harakat. Ijtimoiy, siyosiy, ma'rifiy harakat. Chunki bu harakat 1) jamiyatning barcha qatlamlarini islohot jarayoniga jalb eta oldi; 2) milliy mustaqillik yo'lida siyosiy faoliyat olib bordi; 3) maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga yo'naltira oldi (Qosimov, 2002:6).

Turkiston jadidlari, Adib Xolidning ta'kidiga ko'ra, o'zlarini jamiyatning islohotchilari sifatida ko'rganlar; ularning zamonaviylikka bo'lgan intilishlari va uning barobarida o'zlikni saqlab

qolishga bo'lgan harakatlari jamiyatning butunlay yangi konsepsiyalarini kun tartibiga chiqardi; ularning "sof" islomga qaytishga bo'lgan rag'batlari esa islomni yangidan anglash va haqiqiy musulmon bo'lish nimani anglatishi borasidagi yangi qarashlarni ilgari surdi (Khalid, 1998:1).

Xolidning Turkiston jadidlariga bergan yuqoridagi ta'rifidan kelib chiqadigan bo'lsak, harakat vakillari zamonaviy bilimni, texnologiyani o'zlashtirishga targ'ib qilar ekan, milliy o'zlikni saqlab qolish ular uchun birinchi navbatdagi masala edi. Shu jihatdan jadidlar uchun Millat, Vatan, Yurt, E'tiqod va milliy o'zlikni aks ettiruvchi asosiy unsurlar har bir fikrning tamal toshini tashkil qilishi kerak edi.

Turkiston jadidlari faolyati va ijodida Turkistonning ona Vatan, millat istiqomat qiladigan mamlakat sifatida uning o'tmishdagi holi, zamonaviy ahvoli hamda kelajakdagi istiqboli masalasi har doim kun tartibida turdi. Aslini olib qaraganda, boshlang'ich maktabning islohidan boshlangan jadidchilik keng ma'noda vatan, mamlakat, yurt, millat, milliyat, din, ona til, milliy adabiyot kabi yangicha tushunchalarni xalqqa turli unsurlar vositasida yetkazish, ozodlik, mustaqillikni yurakdan his qiladigan va istaydigan yangi avlodni yetishtirishni anglatadi.

Mustaqil Turkiston orzusi

"Turkiston" nomi o'tmish tarixning turli davrlarida turli joylar uchun qo'llanilgan. Vasiliiy Bartoldga ko'ra, Turkiston forscha so'z bo'lib "turklar mamlakati" ma'nosini bildirgan va o'rta asrlarda turkiy xalqlarning qayerga ko'chishi va o'troqlashishidan kelib chiqib o'sha yerga nisbatan qo'llanilgan (Bartold, 1922:1).

Rossiya imperiyasi bosqinidan keyin Turkiston nomi shimoldan Ural, To'rg'ay, Akmola va Semipalat viloyatlari, janubdan Eron va Afg'oniston, sharqdan Xitoy va g'arbdan Kaspiy dengizi bilan chegaradosh keng hududga nisbatan qo'llanilgan. Turkiston o'lkasining umumiy maydoni 1 652 238 kv.km ni tashkil qilib, o'sha vaqtdagi rus rasmiy ma'lumotlariga ko'ra aholisi 6 mln ga yaqin bo'lgan (Soklov, 2001:87).

Rossiya imperiyasining Astraxan va Orenburgdan janubga qarab, qozoq dashtlari tomon harbiy yurishi 1717-yildan boshlanganiga qaramay Turkistonning bosib olinishi 1865-yildan boshlanganligi ko'rsatiladi. Ayni shu yili general Mixail Chernyayev (1828 – 1898) boshchiligidagi rus qo'shinlari Toshkent shahrini egalladi.

Ruslarning tezkor harbiy kampaniyasi natijasida 1867-yilgacha bosib olingan hududda chor Rossiyasi hukumati qaroriga muvofiq, Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Birinchi general-gubernator qilib general Konstantin Petrovich fon Kaufman (1818 – 1882) tayinlandi. Yangi gubernatorlikning markazi sifatida Toshkent shahri tanlandi. Dastlab, Turkiston general-gubernatorligi Sirdaryo, Semirechye viloyatlari va Zarafshon okrugidan iborat edi. 1873-yili gubernatorlik tarkibiga Xiva xonligining bosib olingan yerlarini o'z ichiga olgan Amudaryo otdeli kiritildi. 1876-yili vassal Qo'qon xonligining tugatilishi va uning o'rnida Farg'ona viloyati tashkil etilishi bilan Turkiston general-gubernatorligi hududi yanada kengaydi (Ibrat, 1991; Marg'iloniy, 1999; Mushrif, 1995; Bobobekov, 1996; Yusupov, 1995). 1894-yili generallar Mixail Skobelev (1843 – 1882) va Mixail Annenkovlar (1835 – 1899) tomonidan 1881 – 1885-yillar davomida qonli janglar evaziga bosib olingan hududlar negizida Zakaspiy viloyati tashkil etildi va Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga qo'shildi. 1894-yilgi ma'muriy-hududiy islohotlardan keyin Turkiston general-gubernatorligi Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand (oldingi Zarafshon okrugi), Zakaspiy viloyatlari va Amudaryo otdelidan iborat edi (Saray, 2003; Sodiqov vb, 2000:62–214; Terentev, 1906).

XIX asr ikkinchi yarmidan boshlab O'rta Osiyoga yurish boshlagan rus armiyasi 1885-yilgacha butun mintaqani o'z qo'l ostiga oldi. O'rta Osiyodagi 3 xonlikdan ikkisi vassalga aylantirildi, Qo'qon xonligi esa umuman tugatilib, o'rnida Farg'ona viloyati tashkil etildi. Ushbu davr voqealari rus sharqshunoslari, harbiylari, sayyohlari tomonidan turli nashrlarda chop etildi, tah-

lil qilindi, yirik tarixiy asarlar paydo bo'ldi. Mintaqaning rus bosqini davri tarixini o'rganishda Konstantin Abaza (1841–1905), Mixail Terentev (1837–1907), Aleksey Maslov (1853–1922) va boshqa rus harbiylarining Turkiston bosqini tafsilotlari yozilgan asarlari katta ahamiyatga ega. Bu tarixiy asarlarda ruslarning O'rta Osiyoga harbiy kampaniyasi batafsil yoritilgan. Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan va yuqorida tavsif etilgan ma'muriy tarkibini qamrab olingan hudud tarixga rus Turkistoni nomi bilan kirdi.

Turkiston jadidlari Turkiston nomi va hududini belgilashda XIX asr so'ngida chor Rossiyasi tomonidan qo'llanilgan siyosiy-ma'muriy birlikdan kelib chiqib yondashdi, ya'ni o'lka hududini rus Turkistoni va xonliklarga ajratgan holda talqin qildilar.

Turkiston jadidchiligi borasida gapirganda Ismoil Gasprinskiy nomini chetlab o'tish mumkin emas. Chunki Turkiston mavzusi Gasprinskiy faoliyati va ijodida salmoqli va muhim o'rin egallaydi (Abdirashidov, 2011a; Abdirashidov, 2011b). Gasprinskiy Turkistonga birinchi marta 1893-yili sayohat qildi. U safaridan so'ng "Tarjimon" gazetasida nashr qilgan sayohat kundaliklarida Turkistonning o'tmish tarixiga nazar soladi va uni qadim zamonlardan beri butun dunyoni larzaga solgan qahramonlarning buyugi Amir Temur vatani ekanligini yozgan edi:

Qadim zamonlarda Baqtriya nomi ila tanilgan Buxoro va Samarqand viloyatlari zamonaviy madaniyatning ilk beshigi bo'lgan joylardan biri, g'arbda to Venaga qadar, shimoli-g'arbda to Moskvaga va janubi-g'arbda to Misrga qadar qo'shin-qo'shin yoyilgan turk bahodirlarining xos makonlari va yurtlari, dunyoning buyuk podshohlaridan, jahongirlaridan Shoh Temurning vatani bo'lgan qit'ani sayr va tomosha qilish buyuk ma'naviy lazzat ekanligi ochiqdir (Gaspirali, 2015b:351).

Gasprinskiy Turkiston hududi, uning shaharlari va ayniqsa, shaharlardagi rus va mahalliy aholi yashaydigan qismlarni ta'rif qilar ekan, rus ma'muriyatining yerli aholi turmush tarzini yaxshilashga qaratilgan biror ish qilinmaganligiga katta ahamiyat qaratadi (Gaspirali, 2015b:351–443). Bu esa Turkistonning so'ngi ikki asr oralig'idagi holatini yaxshi tasavvur qilishga imkon yaratadi.

Gasprinskiy Turkistonning shonli o'tmishi haqida yozar ekan Amir Temur siymosiga, albat, ta, to'xtaladi. Amir Temur Gasprinskiy nazdida turkiy olamning dovrug'ini butun dunyoga yoygan ulug' va buyuk sarkarda, davlat boshlig'i va qahramondir. U turklikning buyuk timsolidir. O'zining adabiy asarlaridan birida Gasprinskiy Amir Temur turbasi va bu maqbaraning haybatini shunday tasvirlaydi:

Shoh Temur turbasi... Ne ta'sirli bir nishona! Xitoy devoridan Oqdengizga qadar, muzli Sibiriyadan otashli Hindga qadar mavjud bo'lgan turk avlodini jahongirona qo'li ostida birlashtirgan va buyuk bir turk davlati qurgan Temurning so'ng makoni bu nishonadir... (Gaspirali, 2015a:492)

Gasprinskiy Temur siymosi orqali turkiy xalqlarning o'z kelajagi uchun birlashishi, birgalikda harakat qilishi naqadar muhim ekanligiga ham ishora qilib o'tadiki, bu fikr keyinchalik uning mashhur "Tilda, fikrda, ishda birlik" shioriga aylandi.

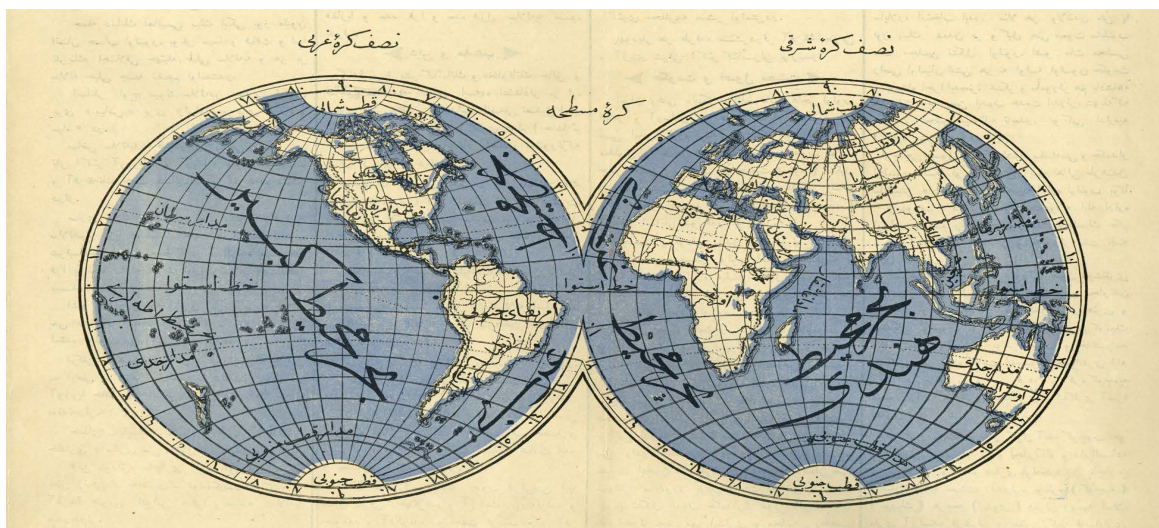
Siyosat eshigi: geografiya fani

Gasprinskiy yangi usul jadid maktablari uchun yozgan darsliklari orasida geografiyaga oid kitoblar ham bor edi. Gasprinskiy maktabda bolalarga geografiya fanining o'qitilishi ularning kelajakdagi missiyalarini, ya'ni millatni taraqqiy ettirish uchun qiladigan xizmatlari uchun o'ta muhim bilimlarni beradi deb hisobladi. Shu sabab bu fanga doir ma'lumotlarni ham alohida nashr sifatida, ham gazeta maqolalari sifatida e'lon qilib bordi. Uning 1901-yili nashr qilingan "Atlasli jo'g'rofiya" kitobida dunyoning boshqa qit'alari qatorida Turkistonga ham alohida joy berilgan. Gasprinskiy bu kitobda sayohat kundaliklaridan farqli ravishda Turkistonni o'sha vaqtdagi rasmiy siyosiy-ma'muriy birlik sifatida ta'riflaydi:

Sibiriyaning janubi va Chin o'lkasining g'arbiy tarafi Turkiston mamlakatidirki, aholining

aksari aqvoli turkdir va musulmondur. Turkistonda bu zamonda ikki hukumat bordir – biri Buxoro, biri Xiva. Bunlar Rusiya himoyasida bo‘lib, mustaqil idora qilinadi. Boshqa shaharlar va Turkiston viloyati Rusiya hukmida bo‘lib, Toshkentda muqim ulug‘ voliy tarafidan idora qilinadi (Gasprinskiy, 1901:18).

Eng qiziqarlisi, Gasprinskiy “Atlasli jo‘g‘rofiya” kitobida bergan xaritalarda Turkiston hududi Rossiya imperiyasi hududidan ajratilgan alohida mintaqqa sifatida ko‘rsatilgan. Bu holat kitobda berilgan dunyo xaritasida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Turkistonning alohida, mustaqil mintaqqa sifatida xaritada berilishi Gasprinskiy boshliq barcha jadidlar orzu qilgan mustaqil va taraqqiy etgan yangi davlat qurish istagi sifatida ham qaralishi mumkin. XX asr boshlarida Buxoro amirligini tugatish va viloyatga aylantirish borasida rus matbuotida turli maqolalar va tahliliy materiallar e‘lon qilina boshlaganda Gasprinskiyning bu masalaga munosabati yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Sabab? Gasprinskiy yarim vassal bo‘lsa ham, o‘z hukmdori va hududiga ega turk davlati yo‘q bo‘lib ketmasligi kerak, degan qat‘iy fikrda edi.

1-rasm. XX asr boshlaridagi dunyo xaritasi (Gasprinskiy, 1901:18)

Rus siyosatchilarining Buxoroda ijtimoiy, siyosiy va ma‘muriy islohot o‘tkazish kerakligi yoki umuman olganda, Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi yangi viloyatga aylantirish masalasi kun tartibiga chiqqan vaqtda Gasprinskiy

endi bahslarning eng muhim nuqtasiga kelmoqdamiz. Buxoroning kelajagi, istiqboli qanday bo‘ladi? Mashhur Vamberining aytgani kabi “tugadimi” yoki rus ma‘muri Logofetning so‘ziga ko‘ra “gubernator tayin qilmoq” zamoni keldimi yoki bu vatani ma‘naviyamizning yana boshqa bir suvrati istiqboli bormi? (Gaspirali, 2015b:443), degan savolni o‘rtaga tashlaydi.

Gasprinskiy Buxoro davlatining to‘liq tugatilmasligi va yarim bo‘lsa-da, mustaqilligini saqlab qolishi uchun turkistonliklarni kurashga – millatning dushmani bo‘lgan jaholatga qarshi kurashga da‘vat qiladi:

Turkiston xalqi mustaqilligini yo‘qotgani kabi moliyaviy darajasini va moddiy tinchligini ham yo‘qotadi. Savodsizlik, bilimsizlik va bularning samarasi bo‘lgan g‘aflet ila turkistonlilar mustaqilligini qo‘ldan berganlari kabi vaqt o‘tishi bilan yana shu g‘aflet sababidan moliyaviy barqarorligi va tinchligini, ijtimoiy quvvat va kuchini qo‘ldan chiqarish ehtimoli bor (Ismoil, 1906:89).

Gasprinskiy mamlakatning eng muhim sohalarida islohotlar o‘tkazishdan oldin taraqqiyot yo‘liga kirish, insonlarning fahmini ochish va amalga oshiriladigan islohotlarga tayyorlash uchun yosh avlodga zamonaviy bilim berish, xorijiy universitetlarda o‘qitish kerakligini aytadi:

Barcha millatlarning harakat qilib o‘tib olgan va hozir bizlarning harakat qiladigan maydon

– ilm va maorif, hunar va iqtisod maydonidir. Bunga vosita bo‘ladigan narsalar – maktab, keng ma‘lumot, til va adabiyot islohidir. Bular kelajakda sodir bo‘ladigan barcha narsalarning asosidir, boshidir, moyasidir (Gasprinskiy, 1901).

Gasprinskiyga ko‘ra, Turkistonning Temur zamonidan keyingi inqirozi uch sababga bog‘liq bo‘lgan: 1) davlatning uch xonlikka bo‘linib, bir-biriga qarshi bo‘lganliklari; 2) ta‘lim va fikr so‘ndirilib, din ilmlaridan boshqa hech qaysi bir bilim, ma‘lumot va san‘at tahsiliga imkon berilmay, millatning ko‘zi bog‘langanligi; va 3) qahramonlik, mardlik sifatlaridan ko‘ra taqvolik, mulalik, miskinlik, ikkiyuzlilik sifatlariga ko‘proq rag‘bat bo‘lganligi, ... va boshqa shar‘iy qurollar va aqliy hukmlarning aqlan chiqarilganligi (Ismoil, 1906:87).

Turkistonlik jadidlarining yetakchilari bo‘lgan Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875–1919), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931) kabi ziyolilar ham siyosat olamiga qadam tashlar ekan, Gasprinskiy yozgan muammolarni, rasmiy senzura qochish maqsadida, boshqacha shaklda turkistonliklarga yetkazishga, ularni ogohlantirishga harakat qildilar. Bu yo‘nalishda Turkiston jadidlari ham o‘lka aholisini o‘zlari yashab turgan mintaqa to‘g‘risidagi ixcham ma‘lumotlar bilan tanishtirishdan boshladilar. Bunday ixcham ma‘lumotlar dastlab jadid maktablarida tahsil olayotgan yosh avlod uchun taqdim etilar ekan, albatta, bunda ma‘rifatparvarlarlar yosh bolalar orqali ularning ota-onalariga ham ma‘lum ma’noda yangi bilimlarni yetkazishni maqsad qilganliklarini aytish mumkin. Xususan, Munavvarqori Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingan hududlarni rasmiy manbalariga tayangan holda shunday ta’riflaydi:

Rusiyaning Ovrupodagi yerini Ovrupoyi Rusiy deyiladi. Osiyodagi yerini Osiyoi Rusiy deyiladi ... Osiyoi Rusiyaning o‘zi besh parchaga bo‘linur. Bularning uch parchasi Rusiya hukumati-ning idorasida bo‘lgan: 1) Kafkaz, 2) Sibir, 3) Turkiston mamlakatlari. Ikkisi Rusiya himoyasida bo‘lgan Buxoro va Xiva xonliklaridir. ... Turkiston (O‘rta Osiyo)ning hududi: shimoldan Sibir, sharqdan Chin, g‘arbdan Kaspiy dengizi, janubdan Afg‘oniston va Eroniston mamlakatlari ila mahduddir (Abdurashidxonov, 2003:101–114).

Munavvarqori Gasprinskiy qo‘llagan siyosiy terminologiyadan foydalangan, ya’ni Turkiston o‘lkasini Rossiya imperiyasining “idorasi”da, yarim vassal bo‘lgan Buxoro va Xiva xonliklarini esa “hukmi”da ekanligini aniq ko‘rsatadi. Bunday ma‘lumotlar umumiylik kasb etsa-da, davrga ko‘ra aholining siyosiy ongini o‘stirish nuqtai nazaridan katta ahamiyatga ega edi. Bu yo‘nalishda Behbudiyning “Turkiston Viloyatining Gazetida” e’lon qilgan geografiyani o‘rganish, maktablarda o‘qitish va umuman aholini bu ilmdan boxabar qilishga oid fikrlari bildirilgan dastlabki maqolalarini ko‘rsatish mumkin (Behbudiy, 2018:102–113). Behbudiy geografiya ilmi “dunyoda turguchi odam”, ya’ni dunyoda o‘z borlig‘ini saqlab qolish, o‘zligini yaxshiroq tanish, boshqa xalqlar va millatlar bilan turli yo‘nalishlarda munosabatlarini shakllantirish va yuritish uchun juda muhim ekanligini ta’kidlaydi. Behbudiyning “dunyoda turguchi odam” iborasi juda chuqur ma’noga ega. Albatta, Turkiston mavzusi bunday maqolalarda u qadar chuqur ochilmagan yoki yozilmagan bo‘lsa ham, Behbudiyning yozgan darslik kitoblarida Turkistonning har mintaqasi o‘sha joyga xos ta’rif va tafsilotlar bilan boyitilgan. Bu esa, o‘z o‘rnida, yosh avlodning yashab turgan joyiga, kengroq ma’noda esa Vatanga bo‘lgan muhabbatini oshirish, o‘z yurtiga sodiqlik sifatlarini shakllantirishda xizmat qildi.

Behbudiy Turkiston hududi va siyosiy-ma’muriy bo‘linishi jihatdan o‘z qarashlariga ega edi. Munavvarqori va Gasprinskiy ta’rif qilgan Turkiston hududini Behbudiy tamoman boshqa shaklda tasavvur qiladi va bu boshqa ta’riflardan ko‘ra Turkiston hududini yaqqolroq ko‘rishga imkon beradi:

Turkiston Osiyo Vasati va yoiniki Turoni zamindan iborat turk qavmining muxtalif urug‘lari ila maskun bo‘lub, holi hozirda Turkistoni Rusiy va Turkistoni Chiniy qismlarg‘a bo‘linur. Turkistonning bir qismi Afg‘oniston hukumatining tasarrufida bo‘lub, Turkiston yoiniki Chahor viloyat

atalur. Qirg'iz, Qozoqiston va yoinki arozi sahroiyya ham Turkistondan hisob qilinadur (Behbudiy, 1913).

Behbudiy Turkiston hududini aniqlashtirar ekan Buxoro va Xiva xonliklarini ushbu hududga kirishini ta'kidlaydi:

Buxoro va Xiva xonliklari ushbu hududga doxil va Turkistonning janubiy tarafidan voqe bo'lub, Buxoroning yerlari Afg'onistong'a muttasildur. Turkiston viloyatga, ya'ni oblastlarga bo'linib, viloyatlar, sanjoq-uyezdlardan tashkil topilib, ba'zi viloyatga harbiy voliy – voyenniy gubernator mansub bo'lub va butun Turkiston muzofotini bir bosh voliy – gubernator idora etib, markaz hukumat Toshkand shahri(da)dir (Behbudiy, 1913).

Yuqorida ta'kidlanganidek, Behbudiy geografiya ilmini o'rganishni ko'p targ'ib qilish barobarida o'zi ham ko'p sayohat qilgan va bu yo'nalishda yozgan ma'lumotlarida aholi qatlamiga ayri e'tibor qaratgan. Xususan, Behbudiyga ko'ra, Turkiston aholisining “yuzda to'qson beshdan ziyodasi musulmon bo'lub, har bir yuz nafar odamdan to'rt nafari nasoro va yahudiydur” (Behbudiy, 1913). Aholi qatlamining tarkibi va tahlili esa siyosiy jihatdan ko'p masalalarni ochiq muhokama qilishga imkoniyat berar edi. Behbudiy, bu jihatdan olib qaralganda, o'ta ziyrak siyosatchi ekanligini ham ko'rish mumkin. U Turkistonda istiqomat qilayotgan aholining etnik qatlami haqida yozar ekan, mahalliy aholi ko'p bo'lishiga qaramay o'lkada yashayotgan boshqa mayda millatlarga nisbatan siyosiy huquqlari kam ekanligiga shama qiladi. Bu borada u 1906-yil davomida matbuotda juda ko'p yozgan edi (Behbudiy, 2018:42–45).

Munavvarqori Turkiston hududini “bir yarim million murabba chaqirim”, aholisi sonini esa 7 mln ga yaqin “aksari turk-o'zbek, takaturkman, qozoq, qirg'iz, toronchi va pirsion nomdagi musulmonlardir. Bir ozi rus, yahudiy va armani kabi boshqa millatlardir” deb ko'rsatadi (Abdurashidxonov, 2003:113). Behbudiy esa viloyatlar kesimida ham hudud, ham aholi bo'yicha rasmiy raqamlarni keltiradi (Behbudiy, 1913):

Viloyat va uyezd yeri	Murabba' Chaqirim	1902-yildagi barcha xalqi
Zakaspiyskiy (Mavaroi bahri Hazar)	501 696	409 000
Ashqobod	86 650	102 000
Krasnovodskiy	101 000	59 000
Mang'qishloq	160 254	670 000
Marv	110 795	131 000
Tajand	33 997	50 000
1910-yilda		
Samarqand viloyati	81 891	900 000
Samarqand sanjoqi	17 060	362 217
Dizax	43 410	241 343
Kattaqo'rg'on	4 994	135 507
Xo'jand	14 477	221 245
1904-yilda		
Sirdaryo viloyati	441 837	1 629 000
Toshkand uyezd	48 000	492 000
Avliyoota	62 144	307 000
Qazola	58 528	155 000
Oqmasjid-Serovskiy	90 134	148 000
Chimkent	95 820	314 000
Amudaryo qit'asi	97 098	213 000
Farg'ona viloyati	140 000	1726 000
Marg'ilon	14 069	359 000
Andijon	13 433	386 000
Xo'qand	13 110	402 000

Namangan	15 273	392 000
O'sh	24 880	174 000
Pomir	60 000	2 700
Semirechinskiy-Yettisuv viloyati	228 966	1 090 000
Verniy-Almati	45 588	248 000
Jarkent	25 587	436
Lepsinskiy	43 876	200 000
Qapol	75 797	150 000
Pishpak	77 683	194 000
Prejevalskiy	40 435	163 000
	1 395 057	5 604 362

Behbudiy rasmiy raqamlar Turkiston aholisining haqiqiy sonini aniq ko'rsatmasligini ham qistirib o'tadi. Bunday bo'lishiga sabab esa:

1897-yilda Rusiya hukumati amri ila umumiy tahriri nufus bo'lib edi. Ammo bir tarafdin, ro'yxatchi mirzolari(ng) tanballigi, digar tarafdin musulmonlari(ng) Rusiya hukumati askar oladir yoinki jon boshidan soliq aqcha oladir, deb haqiqiy adadni ko'rsatmaganlari sababli hisobni(ng) natijasi oz zohir bo'lgandur. Bolodagi raqamg'a bir suls va aqlan bir rub' yana qo'shmoq kerakdur (Behbudiy, 1913).

Agar Behbudiyning izohi inobatga olinadigan bo'lsa, Turkistondagi aholi soni, Munavvarqori ko'rsatgan raqam, ya'ni 7 mln atrofida ekanligi aniqlashadi.

Turkiston hududi bo'ylab tarqalgan "turk-o'zbek, takaturkman, qozoq, qirg'iz, toronchi va pirsion nomdagi musulmonlar" hamda "rus, yahudiy va armani" kabi boshqa mayda millatlarining kasb-kori, taraqqiyotga bo'lgan rag'batlari esa turkistonliklarning ahvoli qay darajada ekanligini ochiq ko'rsatib beradi. Albatta, turkistonlik jadidlar o'z yozganlarida umumiy ma'lumot sifatida taqdim qilishga harakat qilgan bo'lishiga qaramay, bunday ma'lumotlarning "orqasida" juda katta qayg'u, alam va iztirob yotar edi. Chunki aholining deyarli 90-95% ni tashkil qilgan va turkiy tilda so'zlashgan qatlam jaholat botqog'ida edi. Munavvarqori "ma'dani ilm" nomi bilan mashhur Buxoroda "islohot so'zining tilg'a olmak ham mumkin emasdur. Hatto butun olami islomda joriy bo'lgan usuli jadid maktabi Buxoroda hanuz harom sanalmakda" (Abdurashidxonov, 2003:115) deb bejiz yozmagan. Munavvarqori "do'xturlik, advokatlik kabi foydalik hunarlar" bilan "aksari yahudiylar" shug'ullangan vaqtda musulmon bo'lgan "turk-o'zbek, toronchi va pirsionlarning ko'plari savdogarlik va bir ozi dehqonchilik va mardikorlik" ortidan tirikchilik qilishi "taraqqiyoti zamonadan butun mahrum" qilgan jaholatning, bilimsizlikning samarasi ekanligiga ishora qiladi (Abdurashidxonov, 2003:113-115).

Turkiston jadidlarining oliy maqsadlari mustaqil, taraqqiy etgan davlat qurish va zamona bilan bir safda qadam tashlashga qodir bilimli millatni shakllantirish edi. Bu borada ular o'z vaqtida ochiq va oshkora aytolmagan bo'lsalar-da, yuqoridagi qisqa tahlillardan ham ko'rish mumkinki, ular har bir yozgan so'zlarida ana shu oliy maqsadni ko'zlagan. 1907-yili, Turkiston Muxtoriyatining tuzilishidan 10 yil oldin, Behbudiy tarafidan tayyorlangan va davlat Dumasida muhokama qilish uchun yuborilgan "Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasi" (Shamsiddin va Kodzhaoglu, 2022; Hablemetoğlu va Kocaoğlu, 2001:436-466) Turkiston mustaqilligini muxtoriyat shaklida bo'lsa-da ta'minlashga bo'lgan ilk harakat sifatida muhim hodisa va tarixiy ahamiyatga ega. Behbudiy Turkiston halqining "iste'dodsiz va idorai doxiliya va avtonomiyani ijro va hifziga qodir emas"ligini isbotlashga hojat yo'q va bunday o'ylaydiganlar "xato qiladilar" deb ochiq yozgan edi. Behbudiy Turkistonda davlatchilikning qadim tarixi borligini bildirish barobarida, Turkiston aholisi hozir ham o'z mustaqil davlatiga ega bo'lishga, uni himoya qila olishga qodir ekanligiga urg'u beradi:

Ovrupoi Rus musulmonlaridan ziyodaroq avtonomiya Turkistonga berilmasi lozimdur. Az baski turkistonlilar hanuz doxilan o'zini o'zi idora etar va Ovrupoi Rusiyadagi qardoshlarimizdan ixtiyorlidurlar (Shamsiddin va Kodzhaoglu, 2022:62).

1905-yil chor hukumati tarafidan Manifest e'lon qilinishi natijasida imperiya musulmon aholisining ijtimoiy-siyosiy hayoti butunlay o'z yo'nalishini o'zgartirdi. Musulmon ziyolilari harakati birinchi navbatda musulmon jamiyatining birligini saqlab qolish va uning diniy va ta'lim muassasalari ishida muxtorlikni ta'minlashga qaratildi (Habutdinov va Muhetdinov, 2005:26). Behbudiy 3-Buturossiya musulmonlari s'ezdida Turkiston delegatsiyasi boshlig'i sifatida ishtirok etdi va Turkiston bo'yicha asosiy ma'ruza qildi (Pyaskovskiy, 1958:559). Turkiston delegatsiyasi o'zining keyingi faoliyatini s'ezd prezidiumi bilan muvofiqlashtirgan holda olib borish uchun u bilan o'tkazilgan muzokarada vaqf va ta'lim ishlari, diniy muammolar hamda Turkistonda "Mahkamai Islomiya" tashkil etish masalasini muhokama qildi (Turkiston ishlari, 1906). Bunday boshqaruv tizimi Gasprinskiy taklif etgan muxtor tashkilotning asosiy bo'g'inini tashkil etar edi (Habutdinov, 2002:87).

Behbudiy s'ezd prezidiumi bilan kelishuv hamda Rossiya musulmonlar Ittifoqining qabul qilingan dasturi (Habutdinov va Muhetdinov, 2005:52–59) asosida 1907-yil arpel oyida yuqorida nomi tilga olingan "Turkiston Madaniy Muxtoriyati" loyihasini musulmon fraksiyasiga taqdim etdi. Bu loyiha 74 moddadan iborat bo'lib, Madaniy Muxtoriyat tuzilmasi va faoliyatini to'liq qamrab olgan edi. Hisao Komatsuning ta'kidlashicha, Behbudiy taqdim etgan loyiha musulmon diyorining ikki asosiy ustunini tan oldirish va kuchaytirish asosida Turkiston musulmonlarini birlashtirishga yo'naltirilgan edi (Komatsu, 2009:467–471).

Loyiha Davlat dumasida muhokama qilinmadi. Lekin Behbudiy Turkiston uchun ma'lum siyosiy erkinliklar olish maqsadida yuqori tashkilotlar va Turkistonga taftish yuzasidan kelgan turli komissiyalarga o'z takliflarini yuborishdan to'xtamadi. Behbudiy 1908-yili "Turkistonda al-on joriy bo'lib turgan qonunlarni isloh va tag'ayyur etmoqqa imperato'rni farmoni oliylari", ya'ni 1905-yildagi Manifestda ko'rsatilgan erkinliklardan istifoda qilish maqsadida "yangi qonunlarga doxil qilmoq uchun keraklik ishlar va muddaolarimizni yozib, qo'l qo'yib" graf Palen boshchiligidagi komissiyaga topshirish uchun yana takliflar tayyorladi (Behbudiy, 2018:58).

Behbudiy komissiyaga o'z takliflarini tayyorlar ekan, "Turkiston bir katta mamlakat va ani zamoncha keraklikligi nihoyat ko'b va ani besh, o'n yuz sahifa yozgan ila tamom qilib" bo'lmasligi, ya'ni Turkistonda musulmonlar manfaati uchun hal qilinishi zarur bo'lgan ishlar ko'lamiga diqqatni qaratadi. U eng asosiy va birinchi darajadagi muammolar qisman hal qilinishi uchun: 1) davlat Dumasiga Turkistondan deputat saylanishi; 2) Turkiston xalqining har qanday masalada huquqi ruslar bilan teng bo'lishi; 3) Rossiyada amalga oshirilayotgan barcha islohotlarni Turkistonga ham tatbiq qilinishi; 4) Turkistondagi maktab, madrasa va vaqflarni nazorat va isloh qilish uchun "Idorai ruhoniya va moliya" ta'sis qilish, idora a'zolarining yarmi diniy ulamo, yarmi zamonaviy bilim olgan ziyoli musulmonlardan saylanishi; 5) Rossiya o'rta va oliy maktablariga Turkiston musulmonlaridan qabul qilinishi va ta'lim muassasalarida islom dini va mahalliy adabiyot bo'yicha muallimlarni ishga olinishi; 6) Turkiston shaharlarida дума va madaniyat muassasalari qurilishi; 7) davlat tomonidan musodara qilingan vaqflarni qaytarilishi; 8) shariat sudlari to'g'risida qonun qabul qilinishi; 9) aholiga shar'iy va dunyoviy huquqlariga qo'yilgan barcha cheklovlarning olib tashlanishi; 10) ilmiy adabiyot va qonun hujjatlarini maktablar orqali mahalliy tilga tarjima qilinishi va o'lka bo'ylab tarqatilishi; 11) rus-tuzem maktablarini majburiy tarzda shahar va qishloqlarda ochilishi; 12) qishloq xo'jaligi, sanoat va tijorat maktablari ochilib, musulmonlarga tushunarli tarzda qulay o'quv dasturi joriy qilinishi kabi eng zarur diniy va dunyoviy ehtiyojlarini qondira oladigan ishlar amalga oshirilishini lozim deb topdi (Behbudiy, 2018:59).

Behbudiy yuqorida keltirilgan eng asosiy talablarni maromiga yetkazib yozish uchun malakali huquqshunos, zamonaviy bilimlarni egallagan ziyoli shaxslar bilan maslahatlashgan holda yozilishi va hukumatga taqdim qilinishi kerakligini aytadi. Shu sabab Behbudiy aholidan keladigan komissiyaga osh emas, ariza berilishi muhim ekanligini ham ta'kidlaydiki, bu barchasidan ham muhim ish edi. Shuningdek, Behbudiy "zakonchishunos boylari, shariatshunos qozi va zamonashunos taraqqiyparvarlari" imkoniyatni qo'ldan chiqarmay tezroq ishga kirishishlariga da'vat qiladi.

Xulosa

Turkiston jadidlari Rossiya tomonidan bosib olingan va mustamlakaga aylantirilgan Turkiston o'lkasini yaxlit bir hudud sifatida talqin qildilar. Shunday bo'lsa-da, ayrim holatlarda ruslar tarafidan joriy qilingan hududlarni rasmiy siyosiy-ma'muriy shaklda qo'lladilar. Turkiston qaysi tarafdin talqin qilinishidan qat'i nazar turkistonlik jadidlar uni yagona mamlakat, turkiylarning ona yurti, o'tmishdagi buyuk davlat quruvchilar bo'lgan Chingizxon, Temur kabi bahodirlarning vatani sifatida qaraldi. Jadidlar Turkiston hududini yagona vatan sifatidagi talqinini o'zlari yozgan geografiya darsliklarida turkistonliklarning yosh avlodiga singdirishga harakat qildilar. Ularni vatanga bo'lgan muhabbatlarini olovlantirish uchun esa o'lkaning turli hududlari tabiati, etnik qatlami, tarixiga oid qiziqarli ma'lumotlarni ilova qildilar. Geografiya, jadidlarga ko'ra, millatning o'zligini anglash, dunyoda tutgan o'rni, millatning ahamiyati, vatanning ulug'ligi kabi yuksak qadriyatlarni oddiy xalqqa yetkazishda birlamchi vosita edi. Shu sabab ham barcha jadid maktablarida ushbu fan o'qitilishi yo'lga qo'yildi.

Ko'rinib turganidek, Turkiston jadidlari mahalliy aholini, ayniqsa, yosh avlodni o'zlari yashab turgan o'lka – Turkistonni har tarafdin tanishtirishga, unga bo'lgan muhabbatni uyg'otishga turli usullar orqali harakat qildilar. Ular jadidchilikning asoschisi Ismoil Gasprinskiyni o'zlariga ustoz deb bilgan holda u tavsiya qilgan usullardan unumli foydalandilar. Turkistonlik jadidlar o'lkani tanitishda geografiya fani naqadar muhim bo'lsa, uni o'rganish millat va Vatan kelajagi uchun u qadar ahamiyatli ekanligidan kelib chiqib ish olib bordilar. Ular geografiya bevosita siyosat uchun eshik ochadigan bir fan, yo'nalish sifatida qabul qildilar. Jadidlarning Turkiston o'lkasining tavsifi va ta'rifidan boshlangan faoliyati mustaqil davlat tuzish fikrini shakllantirgani va siyosiy talablarni to'g'ri qo'ya olishgacha bo'lgan tajribani qisqa muddatda egallashiga olib keldi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. *Abdirashidov, Zainabidin (2011a). Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: sv-jazi, otnoshenija, vlijanije. Tashkent: Akademnashr.*
2. *Abdirashidov, Zainabidin (2011b). Annotirovannaja bibliografija turkestanskih materialov v gazete "Tarzhuman" (1883-1917). Tokio.*
3. *Abdurashidxonov, Munavvar Qori (2003). Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat.*
4. *Bartold, Vasilij (1922). Zadachi izuchenia Turkestana. Nauka i prosveshchenie, s. 1-11.*
1. *Behbudiy, Mahudxo'ja (1913). Turkiston. Oyina, 1.*
2. *Behbudiy, Mahmudxo'ja (2018). Tanlangan asarlar. Jild I. Toshkent: Akademnashr.*
3. *Benningsen, Aleksandr (1983). Musul'mane v SSSR. Paris: YMCA-Press.*
4. *Bobobekov, Hamid (1996). Qo'qon tarixi. Toshkent: Fan.*
5. *Gaspıralı, İsmail (2015a). Roman ve Hikayeleri. Neşre haz. Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım Muradov. İstanbul: Ötüken.*
6. *Gaspıralı, İsmail (2015b). Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları. Neşre haz. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken.*
7. *Gasprinskiy, Ismoil (1901). Atlasli jo'g'rofiya. Bog'chasaroy.*

-
8. Hablemetoğlu, Necip, Kocaoğlu, Timur (2001). *Behbudi'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası. Kitobda: Kocaoğlu Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924). SOTA. – Haarlem, b. 436–466*
 9. Habutdinov Aydar, Muhetdinov Damir (2005). *Vserossijskie musul'manskije s'ezdy 1905-1906 gg. N.Novgorod.*
 10. Habutdinov, Aydar (2002). *Tatarskoe obshhestvennoe dvizhenie v rossijskom soobshhestve (koniec XVIII – nachalo XX veka). Dis... dokt. ist. nauk. Kazan'.*
 11. Ibrahimov, Gabdurrashid (1984). *Tatarlar arasynda revolyucija harakatlari. Əsərlər. Tarihi hezmatlar (1911 – 1927). Kazan'.*
 12. Ibrat (1991). *Tarixi Farg'ona. Toshkent: Kamalak.*
 13. Ismoil (1906). *Tarihi jadidai Turkistan. Tarjimon, 1; 17; 18; 20; 32; 33; 39; 57; 59; 60; 69; 84; 87; 89*
 14. Kanlıdere, Ahmet (1997). *Reform within Islam. The Tajdid and Jadid movement among the Kazan Tatars, 1809 – 1917: conciliation or conflict? İstanbul: Eren Yayınları.*
 15. Khalid, Adeeb (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press.*
 16. Komatsu, Hisao (2009). *From Holy War to Autonomy: Dār al-Islām Imagined by Turkistani Muslim Intellectuals. Cahiers d'Asie centrale, 17/18, b. 467–471.*
 17. Lapidus, M. Ira (1988). *A History of Islamic Societies. New York: Cambridge University Press.*
 18. Marg'iloniy, Muhammad Aziz (1999). *Tarihi Aziziy (Farg'ona chor mustamlakasi davrida). Toshkent: Ma'naviyat.*
 19. Mushrif, Mirza Olim (1995). *Qo'qon xonligi tarihi. Toshkent.*
 20. Pjaskovskij, A. (1958). *Revoljucija 1905 – 1907 godov v Turkestane. Moskva.*
 21. Qosimov, Begali (2002). *Millij uyg'onish. Toshkent: Ma'naviyat.*
 22. Rorlich, Azade-Ayşe (1986). *The Volga Tatars: a profile in national resilience. Stanford: Hoover Institution Press.*
 23. Ruthven, Malise (1984). *Islam in the World. New York: Oxford University Press*
 24. Saray, Mehmet (2003). *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan. Ankara: Turkish Historical Society.*
 25. Shamsiddin, Kamoliddin, Timur, Kodzhaoglu (2022). *Proekt kul'turnoj avtonomii Mahmudhodzhi Buhbudi. Tekst. Perevod. Kommentarii. Saarbrücken: LAP*
 26. Siddiqi, Mazheruddin (1982). *Modern Reformist Thought in the Muslim World. Islamabad: Islamic Research Institute.*
 27. Sodiqov Hamdam vb. (2000). *O'zbekistonning yangi tarixi. Kitob 1. Toshkent: O'zbekiston*
 28. Sokolov V. (2001). *Turkestanskij kraj v sostave Rossijskoj imperii: problemy social'no-je-konomicheskogo i obshhestvenno-politicheskogo razvitija (vtoraja polovina XIX veka – fevral' 1917 g.). Moskva.*
 29. Terent'ev, Mixail (1906). *Istorija zavoevanija Srednej Azii (s kartami i planami). V 3-h t. Sankt-Peterburg.*
 30. Turkiston ishlari (1906). *Tarjimon, 100.*
 31. Validov, Dzh. (1923). *Oчерк истории образованности и литературы волжских татар (до революции 1917 г.). Moskva-Petrograd.*
 32. Voll, John. (1982). *Islam: Continuity and Change in the Modern World. Boulder Col.): Westview Press.*
 33. Yusupov, Sharif (1995). *Hudoyorxon va Furqat. Toshkent: Sharq.*

NODIRA EGAMQULOVA,
*filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Termiz davlat universiteti dotsenti*

ABDURAUF MUZAFFARZODANING MA'RIFIY-AXLOQIY QARASHLARI XUSUSIDA

Annotatsiya: 1905-yil voqealari, xususan, Turkistonda matbuot ishlarining yo'lga qo'yilishi bilan turk, tatar, ozarbayjon, boshqird mutafakkirlari bilan bo'lgan aloqalar yanada mustahkamlandi. Matbuot turkistonlik ziyolilarni tashqi dunyoga chiqishlarida muhim vosita bo'ldi. Turk, tatar, ozarbayjon taraqqiyparvarlarining teatr, matbuot, maorif sohasidagi tajribalari qo'llanila boshladi. Ahamiyatli tarafi shundaki, ko'pchilik qardosh taraqqiyparvarlar turkistonliklar bilan aloqa o'rnatibgina qolmay, bevosita Turkistonga kelib matbuot, maorif, teatr, huquq va ko'plab sohalarda turkistonliklar bilan yelkama-yelka turib faoliyat olib bordi, o'z tajribalari bilan o'rtoqlashdi. Maqolada tatar ziyolisi Abdurauf Muzaffarzodaning "Sadoyi Turkiston" muharriri sifatidagi faoliyati, publitsistikasida aks etgan milliy til, millat, din masalasiga doir qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Turkiston, jadidchilik, turk-tatar taraqqiyparvarlari, Abdurauf Muzaffarzoda

Абстрактный. События 1905 г., в частности, создание в Туркестане печати, укрепили связи с турецкими, татарскими, азербайджанскими и башкирскими мыслителями. Пресса стала важным инструментом выхода туркестанской интеллигенции во внешний мир. Начал использоваться опыт турецких, татарских и азербайджанских передовиков в области театра, печати, образования. Важно то, что большинство передовых людей не только установили связь с туркестанцами, но и непосредственно приехали в Туркестан и работали бок о бок с туркестанцами в печати, образовании, театре, юриспруденции и многих других областях, делясь своим опытом. В статье анализируется деятельность татарского интеллигента Абдурауфа Музаффарзода в качестве редактора газеты "Садои Туркестан", его взгляды на национальный язык, нацию и религию, отраженные в его публицистике.

Ключевые слова. Туркестан, джадидизм, турецко-татарские прогрессисты, Абдурауф Музаффарзаде

Abstract. The events of 1905, in particular, with the establishment of the press in Turkestan, the relations with Turkish, Tatar, Azerbaijani, and Bashkir thinkers were further strengthened. The press became an important tool for Turkestan intellectuals to go out to the outside world. The experiences of Turkish, Tatar, and Azerbaijani progressives in the fields of theater, press, and education began to be used. The important part is that most of the progressives did not only establish contact with Turkestans, but directly came to Turkestan and worked side by side with Turkestans in press, education, theater, law and many other fields, and shared their experiences. The article analyzes Tatar intellectual Abdurauf Muzaffarzoda's work as the editor of "Sadoyi Turkestan", his views on national language, nation, and religion reflected in his publicism.

Keywords. Turkestan, Jadidism, Turkish-Tatar progressives, Abdurauf Muzaffarzoda

Kirish

1905

-yil voqealari, xususan, Turkistonda matbuot ishlarining yoʻlga qoʻyilishi bilan turkistonlik jadidlarning turk, tatar, ozarbayjon, boshqird mutafakkirlari bilan boʻlgan aloqalar yanada mustahkamlandi. Ahamiyatli tarafi shundaki, koʻpchilik qardosh taraqqiyparvarlar turkistonliklar bilan aloqa oʻrnatibgina qolmay, bevosita Turkistonga kelib matbuot, maorif, teatr, huquq va koʻplab sohalarida turkistonliklar bilan yelkama-yelka turib faoliyat olib bordi, oʻz tajribalari bilan oʻrtoqlashdi. Bir qancha sabablar bilan Turkistonga kelib, shu yerda yashab qolgan qardosh tatar-boshqird xalqlarining Turkistonda faoliyat olib borgan tatar muharrirlari sifatida Ismoil Obidiy, Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, Noʻshiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov, Husayn Makayev, Kabir Bakir, Fotih Bakirlarni misol qilish mumkin. Xuddi shunday, Ozarbayjondan kelib ish olib borgan Muhammad Amin Afandizoda, Jalol Yusufzoda, Piri Mursalzoda [Doʻstqorayev, 2009:318] kabi fidoyilar oʻzbek publitsistikasi rivojiga ulkan hissa qoʻshishgan. Yuqorida nomlari keltirilgan zotlar birgina matbuot sohasida emas, balki ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida qizgʻin faoliyat olib borishgan, Turkistondagi jadidchilik harakatining rivojiga oʻz hissalarini qoʻshishgan. Biroq haligacha bu kabi turk, tatar, boshqird ziyolilarining Turkistondagi faoliyati yetarlicha oʻrganilgan emas. Ularning koʻpchiligi sarson-sargardonlikda, quvgʻinda hayot kechirishgan. Misol uchun, Abdurauf Shahidiy, Husayn Makayevlar ham usuli jadid maktablari ochgani uchun Qozondan quvgʻin qilingan, Namangan va Qoʻqonda yashab qolgan pedagog hamda noshirlardir [Dolimov, 2006:20]. “Sadoyi Turkiston”ning eng faol muharriri Abdurauf Muzaffarzoda esa turli tazyiqlar sabab Toshkent, Buxoro, Turkmaniston va shunga oʻxshash koʻp joylarda koʻchib yurishga majbur boʻlgan. Tatar farzandi Kabir Bakir (1880-1938) 1917-yil Fevral oʻzgarishlaridan soʻng Toshkentga kelgan va “Ulugʻ Turkiston” gazetasini chiqargan. Ahmadjon Bektemirov, Nuriddin Sayfulmulkov, Mahmud Budayli kabi publitsistlar “Vaqt” gazetasining muxbiri sifatida Turkistonga kelib ish olib bordilar [Qosimov, 2002:52]. Turkistonda boʻlayotgan yirik voqealarni, ijtimoiy siyosiy oʻzgarishlarni aks ettiruvchi turkum maqolalar yaratishdi. Vaqtli matbuotimizda uchrovchi “Sayyoh”, “Bir musofir”, “Samarqandiy”, “Buxoroli”, “A.F”, “Qardosh”, “Muxbir” [Qosimov, 2002:52] kabi imzolar aynan Turkistonda faoliyat olib borgan tatar, turk muxbirlarga tegishli edi. Shu bilan bir qatorda, turkistonlik jadidlar M.Behbudiy, M.Shermuhammedov, Choʻlpon, Moʻminjon Muhammadjonov, Bahrombek Davlatshoyevlar “Tarjimon”, “Shoʻro”, “Vaqt”, “Ulfat” kabi tashqi davriy nashrlarda faol ishtirok etishdi. Turkistonda ham “Tarjimon”, “Mulla Nasriddin”, “Iqbol”, “Turk yurdu”, “Shoʻro” mushtariylari koʻpaydi. Jumladan, Orenburgda nashr etilgan “Shoʻro”(1908-1918) jurnalining sahifalari ham turkistonlik va tatar ziyolilarining fikr almashish va aloqa maydoni boʻlgan edi. Behbudiy, Choʻlpon, Soʻfizoda, Hoji Muin, M. Shermuhammedov, Sadriddin Ayniy, Lutfullo Olimiy, Ajziy, M.Muhammadjonov, Rojiy Xolmuhammad Oxundiy kabi taraqqiyparvarlarning ushbu jurnaldagi muntazam ishtiroki [Qosimov, 2002:56] ham bunga dalil boʻla oladi. Umuman olganda, ushbu gazeta-jurnallar Turkiston matbuoti bilan yaqin hamkorlikda ish olib borishdi, yoʻl-yoʻriq koʻrsatishdi. B.Qosimov soʻzlari bilan aytganda, Turkiston matbuot vositasida qardosh, tildosh, dindosh turk olamiga chiqdi [Qosimov, 2002:64]. Matbuot bilan bir qatorda adabiy aloqa va taʼsirlar ham shakllanib bordi. Vadud Mahmudning taʼbiricha, *“bizda yangi adabiyot Turkiya adabiyoti taqlidi bilan boshlangʻondir. ...ruhda va shaklda Turkiston, Qafqozyo, Qrim doimo Turkiyaga ergashadir”* [Vadud Mahmud, 2007:82].

Jadidlarning mana shunday adabiy-madaniy aloqalari, asosan, ikki xil yoʻlda rivoj topgan. Birinchisi, yuqorida aytib oʻtganimizdek, koʻplab madaniyat, sanʼat, taʼlim xodimlarining, ijodkorlarning bir-birlari bilan bevosita aloqada boʻlganliklari, sayohatlar davomidagi tanishuvlar, Turkiston oʻlkasida muqim yoki uzoq vaqt yashab, hamkorlikda ijod qilish yoʻli boʻlgan. Ikkinchisi, matbuot sahifalari orqali tanishuv, tanituv, taʼsirlanuv yoʻlidir. Va nisbatan bu ikkinchi yoʻl koʻproq taʼsirga ega boʻlgan.

Abdurauf Muzaffarzoda va “Sadoyi Turkiston” gazetasi

Bizdagi muvaqqat nashrlarda nafaqat turkistonliklar, balki turk, tatar, afgʻon, eron shoirlarining ham oʻz ijodiy namunalari bilan faol qatnashganliklarining guvohi boʻlish mumkin. Masalan, Rijoizoda Mahmud Akrom, Dogʻistoniy, Kafkoziy, Javdat, Shayx Olim Eroniy, Mahmud Tarziy, Zuhuriddin Fathiddinzoda kabi shoirlar ijodini misol qilib keltirish mumkin. Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, Noʻshiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov kabi bir qator ziyolilarning tanqidiy maqolalari, tahlillari turkistonlik jaddilarning, ijtimoiy qatlamning fikriy uygʻonishida muhim oʻrin tutgan. Ular faqatgina ijtimoiy-siyosiy mavzudagi tanqidiy chiqishlar bilan bir qatorda, adabiyotdagi yangi shakl, yangi tajribalarga qoʻl urib koʻrdi. Hikoya, munozara, drama janrlaridagi dastlabki asarlarni yozdilar. Xuddi shunday qardosh ziyolilardan biri Abdurauf Muzaffarzoda (Muzaffarov)dir. “Sadoyi Turkiston” muharrirlaridan biri va eng faoli boʻlgan Abdurauf Muzaffarov (1889-1938?) 1889-yilda Tatariston Simbirsk guberniyasidagi Shemgilleyli uyezdi, Staro-Timoshkina qishlogʻida tugʻilgan [OʻzRM-DA. 132-f., 1-r., 337-yigʻmajild; Ahmedov, 2021:90-95; Halimova, 2007:22-23; Mustafayeva, 2014:32-42]. Millati – tatar. 1914-yil boshlarida Turkistonga kelib, shu yerda faoliyat olib borgan.

Toshkentda Ubaydulla Xoʻjayev boshchiligidagi tashkil qilingan “Sadoyi Turkiston” gazetasi avvalo oʻlka musulmonlari orasida madaniy-maʼnaviy masalarni yoyish hamda taraqqiyotga toʻsiq boʻluvchi diniy mutaassiblikka barham berishga harakat qilgan. Gazetaning ilk soni 1914-yil 4-aprelda nashr qilingan. Dastlab, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Aliasker Askerov, Abduhakim Sarimsoqov gazeta ishida Ubaydullaxoʻjayevni qoʻllab turishgan. Sirojiddin Ahmadning soʻzlariga koʻra, Xoʻjayev ularga muvaqqat kompanyon-sherik boʻlishni taklif qiladi. Ular doimiy sherik boʻlib, gazetani qoʻllab-quvvatlashga tayyor ekanliklarini izhor qiladilar.

Yuqoridagi tarkibdan koʻrinib turibdiki, Abdurauf Muzaffarzoda “Sadoyi Turkiston” gazetasining tashkil qilinishida shaxsan ishtirok etmagan, dastlabki sonlarida ham uning chiqishlari maqolalari yoʻq. Faqat gazetaning 10-sonidan boshlab biz Muzaffarzodaning maqolalarini kuza-tishimiz mumkin. Va muharrirlik faoliyati ham aynan shu vaqtdan 1914-yil may oyining oʻrtalaridan boshlangan, deb taxmin qilish mumkin.

Gazetada eʼlon qilingan Muzaffarzodaning ilk maqolasi “Ruhoniy idoralar holidan” sarlavhasi bilan berilgan.

Abdurauf Muzaffarzoda “Sadoyi Turkiston”ning muharrirlik ishlari bilan bir qatorda oʻzi ham koʻplab boshmaqolalar, tanqidiy-tahliliy kuzatishlar aks etgan chiqishlar bilan ishtirok etib turgan. Sayyora Halimovaning soʻzlariga koʻra, Muzaffarzodaning ushbu gazetada 40 da ortiq maqolalari eʼlon qilingan [Halimova, 2007:22]. Muzaffarzoda bu maqolalarida Turkistonda mavjud muammo, muhim masalarga yechim, yoʻl izlaydi. Millatning asosiy oʻzagi boʻlgan din va til masalasiga toʻxtalib, din insonlarning diliga oʻz tili, adabiyoti orqali koʻproq taʼsir qilishi, shuning barobarida islom dinini chuqur oʻrganish uchun arab tilini bilishning ham zarurligi haqida yozadi. Lekin maktablarda diniy bilimlar har bir millatning oʻz ona tilida oʻtilishi, ona tilining eng kerak tomoni ham shunda ekanligini aytib, til masalasiga barcha muallim mualliflarning eʼtibor qaratishlarini, maktablarda til darslari oʻqitmoq uchun darsliklar yozishni boshlash vaqti kelganligini, matbuotda til masalasiga oid muzokaralar qilishga chaqiradi:

“Salaflarimizdan bizga meros boʻlub qolgʻon qimmatli kitoblardan iymon, eʼtiqod va ibodat masalalari kabi doimo zarur boʻlgan ahkomi shariyani olub oʻz shevamizga tarjima va atfoli musulminga taʼlim usuli maydongʻa chiqub taraqqiy eta boshladi. Oʻzimizning ona tilimiz ila maktablarimizda din oʻqutmak nihoyatda foydali va shoyon istihon boʻlgan bir tadbirdir. Musulmon bolalarini ayyomi sabovatdan din ruhi ila tarbiya qilmak va qalblariga iymon va arkoni islomiyani singdirmak uchun bundan foydali tadbir yoʻqdir. Tilimizning eng kerak yeri ham shul masaladadir” [Muzaffarzoda, 1914: 24].

Muzaffarzodaning Turkistondagi milliy hayot, milliy til va matbuotga boʻlgan munosabatlari

yoritilgan maqolalarida shuni kuzatish mumkinki, muallif til, din madaniyat, adabiyot va matbuot masalalarini hamisha bir nuqtada birlashtirishga harakat qilgan. Ikki “Sado” va “Oyina”ning “ajal to’shagida yotishi” turkistonliklarning taassub va jaholatiga dalil qilinadi. Turkiston yoshlari fikrsiz va ruhsiz. Milliy til, milliy adabiyot va matbuot havaskorlari yo‘q hisobida. Milliy matbuotga hujumlar hanuz davom etmoqda:

“Ko‘rdigimiz shu madaniyat asrida ayanch bir holda qolgan bul millatning ustida hukmfarmo bo‘lgan buncha taassub va g‘aflatga kim hayratda qolmas?.. Hozirda Turkiston yoshlari shul qadar fikrsiz va ruhsizdirlarki bularning orzulari ham bobolarinig orzulari ila barobardir. Milliy til, milliy adabiyot va matbuot havaskorlari yoshlardan bir oz bo‘lsa ham yo‘q musobahasida ozdir. Bularni haqincha taqdir etuvchilar har yuzmingdan birgina kishi bo‘lsa ham Turkiston musulmonlarining hollari biroz umidli bo‘lur edi” [Muzaffarzoda, 1914: 31].

Muallif yuqoridagi fikrlarni davom ettirar ekan, matbuotni millat dardlariga shifo deya ta’riflab, millat qusurlarini isloh qilish matbuotning birinchi vazifasi sifatida keltiradi. Ammo Turkistondagi taraqqiyparvarlik harakatini umumiy va milliy harakat darajasiga yetmaganligi bois Turkistonda bir dona ham mukammal matbaa yo‘qligi, kitob bozori ruhsiz, xalqqa foydali yangi asarlar yo‘q hisobida bo‘lib, teatr masalasida ham “Padarkush”dan boshqasini ko‘rsatib bo‘lmasligi haqida tanqidiy fikrlar aytadi.

Uning yana bir maqolasi din va millat boqiyiligi, uni asrab qolish masalasi haqida. Maqolada din va millat muhofazasida ona til yagona vosita bo‘la olishi, din va millatni sevisish uchun uning mohiyatiga tushunib yetish lozimligi aytiladi. Turkistondagi taraqqiyot yo‘lidagi harakatlar sezilmas darajada, ya’ni ismi bor jismi yo‘q qabilida kechayotganligi, matbuot va maktablarning bori ham o‘zgarish yasash uchun ozlik qilishi kabi mushohadalar bildiriladi:

Taraqqiy va tamaddun jarayoni bizda ham boshlandi deb o‘zimizni o‘zimiz aldamakdan uzoq bo‘layluk. Biz bu davrga kirsak ham haqiqiy jarayon boshlangani yo‘qdir. Millatning har tarafida g‘aflat va sukunat hukm surmakdadir... Soddadil turkistonlilar “maktablarimiz, matbuotimiz, g‘ayri va g‘ayrilarimiz bor” deb ma’nosiz so‘zlar gapuradirlar. Asrlarcha zulmat ichida qolg‘on bir millatni ilm va madaniyat yo‘lig‘a bosdirmak uchun bu himmat, bu matbuot va bu maktablar kifoya qilurmi? Hayhot! Insof ko‘zi ila qarayluk. Hozirda bizda har narsaning ismi bor. Ammo jismi yo‘q. [Ayn Muzaffar, 1914:49]

Muzaffarzoda din va millat muhofazasida milliy til rolini tushuntirar ekan, din va shariat muhofazasi qay tariqa bo‘ladi, bir din arbobining fikriy taraqqiysi, kamoloti darajasiga qarabmi yoki ilmdan bexabarning minbardagi va’zlari orqalimi deb savol qo‘yadi va o‘zi shu masala atrofida fikrlarini bildiradi. Dinni muhofaza qilish birgina va’zxonlik bilan bo‘lib qolmaydi, din va millat muhofazasi uchun har bir kishi o‘zi harakat qilishi, dunyoda bor ilmlarni egallashga harakat qilishi va har kim o‘z darajasini anglashi, o‘z vazifasini bilib bajarishi kerak deb javob beriladi. Ba’zi qavmlar din ila musharraf bo‘lsa ham millatlari bo‘lmasligi aytiladi, bunga misol tariqasida turkistonliklarni keltiradi. Musulmonlik ila milliylik bir-biridan butunlay farq qiladi. Bir qavmda din bo‘lmasa ham millat va milliyat, albatta, bo‘lar. Din insonlarga berilgan umumiy hadya. Uning boqiyiligi shu dinga mansub millatning hayoti qadardir. Shu bois din millat va bayoti milliya ila qoimdur. Milliyat xossasi bo‘lmagan millat shunchaki insonlar yig‘indisi ekani bayon qilingan. Muallifning “Madaniy jarayon va milliy tariximiz” sarlavhali yana bir maqolasida odamlarning shaharda hayot kechirishlarining o‘zi madaniy hayot uchun kifoya qilmasligi, madaniy hayot uchun eng asosiy vosita ilm-maorif ekani ta’kidlanadi. Taraqqiy etgan xalqlarda ziyolilar har bir daqiqasigacha hisoblab kerakli ishlarga sarflashi, bizdagi vaqtni sovurish hollariga teskari qo‘yiladi. [Ayn. Rauf, 1914; 39].

Abdurauf Muzaffarzoda ham til, imlo masalalariga bag‘ishlangan maqolalari bilan matbuotda faol bo‘lgan. Xususan, adabiy tilning bugungidek nochor holga kelib qolish sabablarini izohlash maqsadida uning XX asr boshlariga qadar bo‘lgan o‘tmishiga nazar soladi:

“Bu kungacha millat bolalari haqiqiy usullar ila ta’lim va tarbiya ko’rmadular. Shuning uchun ularg’a to’g’ri bo’lg’on o’qu va yozuv qoidalari o’rgatilmadi. Imlo, insho va ona tili darslari o’qutilmadi. Bas, millat savodsiz, imlosiz, tilsiz bo’lub asrlarcha shul holda qoldi. ...maktablar yana ona tili asosiga qurilmagan, madrasalar forsiy, arabiy kitoblar ila to’lg’on edi. ...ona tili ilmiy ishlarda iste’mol qilinmadi. ...ona tilimiz ham yildan yil zaiflandi. O’qug’onlarimiz til buzulmog’iga xizmat etdilar” [Muzaffarzoda, 1915:63]

Muallifning fikriga ko’ra, arabiy va forsiy so’zlarni ko’p qo’llashni fazilat sanash hollari hozir ham davom etayotganligi salbiy holdir. Albatta, Muzaffarzodaning sof turkiy tilni saqlab qolish tarafdori bo’lganligini payqash qiyin emas. U milliy tilimizning oddiy xalq ichida saqlanib qolgan sof turkiycha ulushiga umid bog’laydi. Va hozirda faqatgina tilning o’sha parchasidan foydalanilayotganligini yozadi. Muallif nazarda tutayotgan o’sha “parcha” esa sheva so’zlari bo’lib, u adabiy til sifatida shakllanmagan qismidir. Aynan shu kuchga tayangan holda, XX asr boshlariga kelib, millat bolalari o’z ona tillarida ijod qilishga jiddiy bel bog’laganliklarini va shu bilan birga, hali-hanuz tilni buzib ishlatuvchilar borligini ta’kidlab o’tadi. Ulamo qatlamining o’z nutqida arabiy, forsiy so’zlarni qo’llamasligi jaholat sanalurlik holga kelib qolganligini istehzo qilib, ayrim so’zlarni misol keltiradi. Misol uchun kiyim o’rnida libos, tilni lison, otni fars, qo’noqni mehmon tarzida ishlatishlarini oqlamaydi. Muallif til masalasida juda ehtiyot bo’lib ish ko’rishga chaqiradi. Muzaffarzoda til sofligi masalasida juda keskin pozitsiyada turgan, deyish mumkin. Boshqa tillardan so’z qabul qilmaslik, turkiychada muqobili topiladigan yot so’zlarni quvib chiqarish lozimligini ta’kidlaydi. O’z o’rnida, tilimizda o’rnashib qolgan hamma so’zlarni ham chiqarib yuborishning iloji yo’qligini to’g’ri angelaydi va bunday so’zlarga quyidagilarni misol qilib keltiradi: vaqt, ibrat, ayb, duo, odat, adab, rohat, qanoat. Sof turkiycha ekvivalenti bilan almashtirish mumkin bo’lgan so’zlarga esa quyidagilarni misol qiladi: muharrir=yozuvchi, matbaa=bosmaxona, madh=maqta-mak, hamroh=yo’ldosh, jamiyat=yig’in, haqiqat=to’g’rilik, majlis=o’turish, muhoraba=urush. Ilmiy tilni ham turkiylashtirish masalasini qo’yadi va ilmiy istilohlarni ham shunday muqobil-lari bilan almashtirish taklifini beradi, misollar keltiradi: ayni o’zi=xuddi o’zi, xoh bo’lsun xoh bo’lmasun=kerak bo’lsun, kerak bo’lmasun, manfaati shaxsiya=o’z foydasi. Albatta, Muzaffarzodaning o’zi ham maqolasida ko’plab arabiy, forsiy so’z va iboralardan foydalangan va buning izohi sifatida o’zining ham tilsiz tatar bolasi ekanligini keltiradi. Turkiy tilning hozirgi ahvolidan inson o’z ko’ngil kechmishlarini, o’ylagan fikrini yetkazib berishda boshqa tillarga murojaat qilishga majbur bo’lishlarini tan oladi.

Muzaffarzoda shu kabi ijtimoiy-siyosiy, madaniy mavzudagi chiqishlari bilan bir qatorda adib sifatida ham o’z uslubiga ega bo’lgan. Gazetada Uning “Ong umidlari” (xotin qizlar maishatidan) [Ayn.Rauf, 1915:57,61,65] hikoyasi keltirilgan. Asarning asosiy voqealari Gulchehra ismli 18 yashar qizning turmushini yoritishdan iborat. Asarda Muhammadjon no’g’ay obrazi zamonning uyg’oq fikrli kishisi sifatida kiritilgan. Uning qizlari yangi usul maktabida tahsil olishadi, gazeta-jurnal o’qishadi. Muzaffarzoda bu o’rinda yonma-yan uyda yashovchi ikki qo’shni, ikki xil muhit, ikki xil qarashga ega otalar obrazini taqqoslab o’tishni niyat qilgan. Bu qiyosni yana davom ettirish maqsadida Gulchehraga sovchi qo’rgan ikki yigit: biri Tojiddin akaning rus maktabida tahsil olgan o’g’li zamonadan xabardor Musa afandi hamda ikkinchisi mayparast Sodiqboy bacha obrazini keltiradi. Bu orqali birinchidan, qiz bolaning ota bilan munosabati ijobiy hal qilib berilgan bo’lsa, ikkinchidan, yangi otalar – ruhiy ma’naviy olamga ega bo’lgan ziyoli erkaklar avlodining o’sib kelayotganiga urg’u bergan. Asarda tatarlar madaniyati, turmush tarzining turkistonlik birodarlariga qaraganda ilgarilab ketganligiga ham ishoralar bor. Muso afandi Turkistondan o’ziga munosib qiz topa olmagach, otalar o’z qizlarini ko’rsatishga yo’l qo’ymaganliklari sabab tatar qiziga uylanish uchun Orenburgga ketadi. Hikoya to’liq nashr qilinmagan, bu orada gazeta faoliyati ham tugatilgan edi. Lekin bu narsa asar yakuni e’lon qilinishiga to’siq bo’luvchi sabab hisoblanmaydi, albatta. Vaholanki, Abdurauf Muzaffarzoda asarning qolgan qismini “Kengash”,

“Ulug‘ Turkiston”, “Turon”, “Najot” gazetalaridan birida ham e‘lon qilishi mumkin edi. Lekin nimagadir muallif asarning so‘nggi qismlarini e‘lon qilishni istamagan. Bulardan qat‘i nazar Muzaffarzodaning ushbu hikoyasi mutlaqo o‘zgacha yo‘sinda yozilgan. Shu mavzudagi ko‘pchilik hikoyalarga e‘tibor beradigan bo‘lsak, u yerda din arboblari qoralash, din arboblari – eshonga hadya qilingan qiz orqali ayollarning fojiasini ko‘rsatish qo‘yilgan bo‘lsa, mazkur “Ong umidlari” hikoyasida sotsial muammo qo‘yilgan. Muzaffarzodaning asari yutug‘i ham shunda.

Xulosa qilib aytganda, Turkiston matbuot vositasida qardosh, tildosh, dindosh turk olamiga chiqdi. Matbuot bilan bir qatorda adabiy aloqa va ta’sirlar ham shakllanib bordi. Matbuot turkistonlik ziyolilarni tashqi dunyoga chiqishlarida muhim vosita bo‘ldi. Turk, tatar, ozarbayjon taraqqiyparvarlarining teatr, matbuot, maorif sohasidagi tajribalari qo‘llanila boshladi. Tashqi davriy nashrlarda Turkiston mavzusi alohida o‘rin egallay boshladi. “Sadoyi Turkiston”da muharrirlik qilgan tatar farzandi Abdurauf Muzaffarzoda ham shu jarayonlarning markazida turdi. U o‘zining din, adabiyot, matbuot, milliy til masalalariga bag‘ishlangan maqolalari, yangicha yo‘nalishdagi hikoyalari bilan davrning og‘riqli masalalariga davo izladi, yo‘l ko‘rsatdi. Albat, Abdurauf Muzaffarzoda faoliyatini kichik bir tadqiqot doirasida yoritib berish qiyin vazifa. Uning barcha faoliyat qirralari batafsil yoritilishi, Turkiston jadidchiligi rivojida tutgan o‘rni chuqur tadqiq qilinishi lozim. Bu esa bugungi kun o‘zbek jadidshunoslari va tadqiqotchilar oldida turgan muhim masalalardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Abdirashidov, Zaynabidin (2011). Ismail Gasprinskij i Turkestan v nachale XX veka: svjazi, otnoshenija, vlijanije. Toshkent: Akademnashr.*
2. *Ahmad, Sirojiddin (2021). Ubaydulla Xo‘jayev. Toshkent: Info Capital Group*
3. *Ayn. Rauf Muzaffar (1914). Til ham din. Sadoyi Turkiston, 24.*
4. *Ayn. Rauf Muzaffar (1914). Milliy hayot va Turkiston musulmonlari. Sadoyi Turkiston, 31.*
5. *Ayn. Rauf Muzaffar (1914). Din millat, millat milliyat ila qoimdur. Sadoyi Turkiston, 49-50-51.*
6. *Ayn. Rauf Muzaffar (1915). Ong umidlari. Sadoyi Turkiston, 57, 61, 65.*
7. *Ayn Muzaffar (1914). Madaniy jarayon va milliy tariximiz. Sadoyi Turkiston, 39.*
8. *Ayn. Rauf Muzaffar (1915). Til va imlo masalasi. Sadoyi Turkiston, 63.*
9. *Ayn Mim (1914). Intiqod va biz. Sadoyi Turkiston, 50.*
10. *Dolimov, Ulug‘bek (2006). Turistonda jadid maktablari. Toshkent: Universitet*
11. *Do‘stqorayev, Boybo‘ta (2009). O‘zbekiston jurnalistikasi tarixi. Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU*
12. *Halimova, Sayyora (2007). “Sadoyi Turkiston” gazetasi: yo‘nalishi, til, uslub va janr xususiyatlari. Fil.fanl.nomz. diss. Toshkent.*
13. *Mahmud, Vadud (2007). Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma‘naviyat.*
14. *Mustafayeva, Nodira (2014). Abdurauf Muzaffarzoda mushohadasida Turkiston tarixi va madaniyati masalalari / История и историку Узбекистана в XX веке. Toshkent: Navro‘z.*
15. *Qosimov, Begali (2002). Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoyilik. Toshkent: Ma‘naviyat.*
16. *Tojiboyev, Rustam (1993). XX asr boshlari o‘zbek adabiy tanqidi tarixidan. Filol. fan. nomz. diss... Toshkent.*
17. *O‘zRMDA. 132-f., 1-r., 337-yig‘majild, 21-varaq old va orqasi*

MUZAFFAR MAMATQULOV,
filologiya fanlari doktori,
Guliston davlat universiteti dotsenti

SAYYODIYNING “TOHIR VA ZUHRO” DOSTONIDA PARI OBRAZI TALQINI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sayyodiyning “Tohir va Zuhro” dostoni va folklor an’analari masalalari xususida soʻz boradi. “Tohir va Zuhro” dostonida xalq ogʻzaki ijodining kuchli taʼsiri seziladi. Ayniqsa, unda bir qator mifologik obrazlar imkoniyatidan keng foydalanilgan. Shunday obrazlardan biri pari hisoblanadi. Pari obrazi dostonning ajralmas bir qismiga aylangan. Shoir bu obraz tasvirida mavjud adabiy an’analarga amal qilgan holda fikr yuritganligi, ayrim hollarda shu vositasida oʻziga xos obrazlilik yarata olganligi qiziqarli dalillar asosida atroflicha oʻrganilgan.

Kalit soʻzlar. Mif, mifologiya, mifologik obraz, pari, obrazlilik, doston, shoir mahorati, mifologik obraz imkoniyati.

Abstract: This article talks about Sayyadi’s epic “Tahir and Zuhro” and folklore traditions. In the epic “Tahir and Zuhro” there is a strong influence of folk art. In particular, a number of mythological images were widely used in it. One such image is a fairy. The image of the fairy has become an integral part of the epic. The fact that the poet thought in this image following existing literary traditions, and in some cases was able to create a unique imagery with this tool, has been thoroughly studied based on interesting evidence. However, other works, especially the ghazals used in the epics, were ignored.

Keywords. Myth, mythology, mythological image, fairy, imagery, epic, poet skill, mythological image possibility.

Mif insoniyat badiiy tafakkuri taraqqiyotida shakllangan eng qadimgi ogʻzaki adabiyot namunasi ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Mif odamzotning dunyoni anglash uchun intilishi natijasida yuzaga kelgan boʻlib, uning asosida bilishga boʻlgan qiziqish yotadi. Uzoq oʻtmishda turli tabiat hodisalari, odamning qanday yaratilganligi va olamning tuzilishi kabilar kishilarni doimo oʻylantirib kelgan. Miflarning aksariyati oʻz vaqtida ana shu kabi muammolarga javob tariqasida paydo boʻlgan. Mif qadimgi odamlarning oʻziga xos dunyoqarashi, falsafasi hamda tafakkur tarzini tasavvur qilish imkonini ham beradi. Ular ilm-fan rivojlangunga qadar qadimgi odamlar uchun maʼlum maʼnoda “ilmiy haqiqat” vazifasini ham bajarib kelgan. Chunki ularni qiziqtirib kelgan muammolarga yechim tariqasida paydo boʻlgan miflar dastlabki ilmiy, diniy va badiiy qarash sifatida ham odamlarning maʼnaviy ehtiyojini qondirgan [Sarimsoqov, 1981:102]. “Miflar qadimgi odam dunyoqarashining cheklanganligi va soddaligi natijasida yuzaga kelgan boʻlsa-da, bu tasavvurlar sistemasi badiiy tafakkurning shakllanishi hamda taraqqiy etishida muhim ahamiyat kasb etgan. Miflarda ifodalangan ezgu kuchlarga ishonch gʻoyasi kishilarni goʻzallikni sevishga, tabiatning boqiyiligini asrashga, har qanday yaratuvchilik faoliyatini qoʻllab-quvvatlashga undagan” [Joʻrayev, Narziqulova, 2006:125].

Yillar davomida miflar oʻziga xos obrazlarni ham shakllantirgan. Bu obrazlar odamlarning tasavvurida ularga yaxshilik qiluvchi va yomonlik qiluvchilar tarzida gavdalangan. Badiiy tafak-

kur tarzi mifologik obrazlarning taraqqiyotida ham muhim rol o'ynadi. Yozuv paydo bo'lgach, og'zaki adabiyotdagi obrazlar asta-sekinlik bilan yozma adabiyotda ham faol ishtirok eta boshlagan. Mifologik obrazlarning rivojida yozma adabiyotning ham roli kam emas. Chunki keyinchalik asrlar mobaynida bu obrazlarning poetik vazifalari ham kengayib, ayrim paytlarda o'zgarib, takomillashib borganligi kuzatiladi. An'anaviylik hodisasi mifologik obrazlar doirasida ham amal qilib, ularning yangi-yangi qirralarini namoyon eta borgan. Bu esa mifologik obrazlarning yozma adabiyotdan muqim o'rin egallay borganligidan dalolat beradi. Mifologiya va yozma adabiyotni bir-biridan ayri holda tasavvur etish qiyin. Shuning uchun ham o'tmish adabiyotimiz namunalari-da ularning kuchli ta'siri seziladi. Qadimgi ota-bobolarimiz tasavvurida shakllangan mifologik obrazlardan biri pari hisoblanadi. Pari xalq tasavvurida turli qiyofalarda namoyon bo'ladi [Qayumov, 1999: 9]. Ayniqsa, bu obraz ishtirok etgan ko'plab xalq ertaklari va dostonlari borki, ular og'zaki adabiyotimizning go'zal va betakror namunalariga aylangan. Pari – Sharq xalqlari og'zaki va yozma adabiyotida ham keng tarqalgan. Rivoyatlarda aytilishicha, ular Ko'hi Qof yoki uning yaqinidagi Bog'i Eramda yashaganlar [Haqqulov, 1989: 173]. Katta yoki kichik hajmda yaratilganligidan qat'i nazar yozma adabiyot namunalarida ham pari obrazi bilan bog'liq tasvirlarning uchrashi asrlar davomida bu obrazning badiiy ijod olamining ajralmas bir qismiga aylanganligini ko'rsatadi.

Pari obrazi Sayyodiyning "Tohir va Zuhro" dostonida ham keltirilgan. Go'zallik – pari obrazining yetakchi belgilaridan biri hisoblanadi [Qayumov, 1999: 10]. Undagi bu xususiyatning ma'shuqaga nisbatan qiyoslanishi she'riyatda adabiy an'ana darajasiga ko'tarilgan. "Tohir va Zuhro" dostonida pari faqat ayollarga bog'liq o'rinlarda qo'llaniladi, xolos. Zuhro obrazi bu jihatdan yetakchilik qiladi:

*Shaho, nechuk qaror aylayki, munda bir pari ko'rdum,
Man oning ishqida har dam o'zumni sarsari ko'rdum.
Ki daryo bag'rig'a tushtum ajoyib gavhare ko'rdum,
Bu qoshu ko'zini o'zumga mehrob, minbare ko'rdum,
Jahonni sayr etib, huru parilar sarvari ko'rdum [Sayyodiy, 2019: 170].*

Muxammas Tohir tomonidan aytilgan bo'lib, unda Zuhro haqida gap bormoqda. Zuhroning go'zalligi tasvirida pari obrazi qiyoslash vazifasini bajaryapti. Dastlabki misradagi "bir pari"ning aynan Zuhro ekanligi uning beqiyos darajadagi go'zalligidan dalolat beradi. Bu go'zallik Tohirni o'ziga maftun etadi. Tohirning tasavvurida barcha go'zalliklarning sarvari ham faqat Zuhro hisoblanadi. Bu fikrlarni muxammasning dastlabki bandi so'nggi misrasidagi qarashlar ham tasdiqlab turibdi. Sarvar – boshliq degani. Demak, go'zallik olamiga sarvar bo'lishga faqat Zuhrogina munosibdir. Mazkur misolda pari atamasining hur so'zi bilan birgalikda kelishi ham badiiy ijod olamida o'ziga xos an'anaga aylangan. Sayyodiy dostonning bir necha o'rinlarida mazkur an'ana doirasida fikr yuritadi. "Huru pari" tarzidagi o'xshatish Zuhroga nisbatan faqat Tohir tomonidangi-na emas, balki boshqa obrazlar tarafidan ham aytiladi. Podshoh qizini Qorabotirga unashtirmoqchi bo'lgandan so'ng Zuhroning kayfiyati buzilib, unda tushkunlik holati paydo bo'ladi. Bu kutilmagan qaror Zuhroni anchagina esankiratib qo'yadi. Hattoki, otasidan qattiq norozi bo'lishiga ham sabab bo'ladi. Kanizaklar uni tinchlantirishga harakat qilishadi. Qizlarning malikaga murojaatida ham hur-u pari birikmasini kuzatish mumkin:

*Dedilar: "Barchamizning rahbarisan,
Ki go'yo husn aro huru parisan" [Sayyodiy, 2019: 106].*

Mazkur baytda ham pari tushunchasi go‘zallikka nisbatan ishlatilmoqda. Bu uning “ideal go‘zallik namunasi”ga aylanganligining ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi.

Pari tushunchasi Zuhroning tilidan aytilgani uning atrofidagi qizlarning ham go‘zallikda tengsiz ekanligidan dalolat beradi. O‘zining Qorabotirga unashtirilayotgani xabaridan keyin Zuhro o‘ziga yaqinlarni yig‘ib, ulardan maslahat so‘raydi. Shundan so‘ng Tohir haqida xabar keltirish uchun qosid ham yollaydi. Zuhroning murojaatiga e‘tibor qiling:

*Enagadin eshitdi bu hikoyat,
Dedi: “Kengashingiz nadur bag‘oyat?
Kelinglar barcha mohi hisraviylar,
Manga kengash bering shohi parilar”* [Sayyodiy, 2019: 107].

Birikmaning shohi pari tarzida o‘zgarishi go‘zallikka nisbatan qiyosning ko‘rinishlaridan biri hisoblanadi. Shohi pari – parilarning hukmdori, rahbari demakdir. Demak, malikaning atrofidagilar ham go‘zallikda parilardan qolishmas ekan.

“Tohir va Zuhro” dostonida shaxs nomining pari so‘zi bilan qo‘shilib aytilish hodisasi ham mavjud. Bu hodisa Mohim obrazi bilan bog‘liq tarzda yuzaga kelgan:

*Ki nogah borsangizlar ul sarig‘a,
Salomim aytingiz Mohim parig‘a* [Sayyodiy, 2019: 178].

Mazkur fikrlar Tohir tilidan aytilgan. U o‘limi aniq bo‘lgach, beklarga murojaat qilib, o‘zining Bag‘dodda o‘tgan g‘ariblikdagi hayoti, hukmdorning kenja qizi Mohimning unga qilgan ko‘pg‘amxo‘rliklari, biroq malikaga hech ham iltifot ko‘rsatmaganligi haqida so‘zlaydi va o‘z gaplarida uni Mohim pari deb ataydi. Aslida, parilarning xuddi insonlardek ism bilan atalishi ayrim xalq ertaklari va dostonlarida keng tarqalgan hodisalardan biri sanaladi. Og‘zaki ijodda ular ham kimgadir oshiq bo‘lishi yoki qaysidir qahramonga turmushga chiqishi tabiiy hol sifatida baholanaadi. Bunday parilar odamlar bilan birga aralash hayotiy turmush kechirib, xuddi kishilardek harakat qiladilar. Umuman, ularga insonlarga xos bo‘lgan sifat va fazilatlar ko‘chiriladi. Shu orqali ular ertak yoki doston syujeti rivojida o‘ziga xos vazifa ham bajaradi.

Hur-u pari, shohi pari birikmalaridan tashqari dostonda mohi pari tarzidagi tushunchalar ham uchraydiki, bu xususiyat Sayyodiyning pari bilan bog‘liq tasavvurlardan keng va unumli foydalaniganligidan dalolat beradi.

Xulosa qilib aytganda, pari obrazi XVII-XVIII asrlar adabiyotining mahsuli bo‘lgan badiiy ijod namunalarida ham o‘ziga xos vazifalar bajaradi. Bu jihatdan qaraganda katta janrdagi asarlar alohida ajralib turadi. “Tohir va Zuhro” ishqiy doston bo‘lganligi uchun ham Sayyodiy bu mifologik obrazning go‘zallik bilan bog‘liq jihatlariga ko‘proq ahamiyat qaratadi. Dostonda pari deganda ko‘proq Zuhro tushunilishi bejiz emas. Chunki u haqiqatan ham paridan qolishmaydigan darajada go‘zallik sohibasi. Sayyodiy pari obrazi bilan bog‘liq o‘rinlarda mavjud an‘analarga amal qilgan holda fikr yuritadi. Obrazlilik hosil qilishdagi ifodalar bilan bir qatorda parilarning turli xatti-harakatlari bilan aloqador tasvirlar dostonga o‘zgacha zavq bag‘ishlaydi. Mazkur asardagi go‘zallik bilan bog‘liq tasvirlarda Zuhro obrazi yetakchilik qiladi. Undagi qaysidir bir sifat yoki fazilatning pari obrazi bilan bog‘liq tarzda qiyoslanishi insonlarga xos xususiyatlarning ulug‘lanishi bilan bog‘liq tarzda yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Haqqulov I. Zanjirband sher qoshida. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – B. 173.
2. Jo‘rayev M., Narziqulova M. Mif, folklor va adabiyot. – Toshkent: Alisher Navoiy nomida-gi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – B. 125
3. Qayumov O. O‘zbek folklorida pari obrazi (genezisi va poetikasi). Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent. 1999. – B. 9.
4. Sarimsoqov B. Epik janrlar diffuziyasi // O‘zbek folklorining epik janrlari. – Toshkent: Fan, 1981. – B. 102.
5. Sayyodiy. Tohir va Zuhro. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2019. – B. 170.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=_zjLB9MAAAAJ&citation_for_view=_zjLB9MAAAAJ:9yKSN-GCB0IC
<https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:ajrssh&volume=12&issue=5&article=090>
<https://images.our-assets.com/cover/2000x/9786200629036.jpg>

MOHIRA ABDURAXMONOVA,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
tayanch doktoranti*

RAMZ TASNIFI XUSUSIDA

Annotatsiya: Mazkur maqolada badiiy tasviriy vositalardan biri bo'lgan ramz va uni tasniflash borasida bahs yuritilgan. Ramzlarni turlarga ajratishda ularga xos o'xshash va farqli xususiyatlar e'tiborga olinib, nazariy tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: ramz, kod, shifr, o'zak ramz, vaziyat ramz, an'anaviy ramz, tasodifiy ramz, individual ramz, umuminsoniy ramz.

Аннотация: В этой статье обсуждался символ и его классификация как одного из средств художественного изображения. При сортировке символов по видам учитывались и теоретически исследовались присущие им сходные и отличительные признаки.

Ключевые слова: символ, код, шифр, коренной символ, ситуационный символ, традиционный символ, неожиданный(спонтанный) символ, индивидуальный символ, общечеловеческий символ.

Annotation: This article discussed the symbol and its classification as one of the means of artistic representation. When sorting symbols by type, the similar and distinctive features inherent in them were taken into account and theoretically investigated.

Key words: symbol, code, cipher, root symbol, situational symbol, traditional symbol, unexpected(spontaneous) symbol, individual symbol, universal symbol.

Вugungi kungacha badiiy adabiyotda qo'llaniladigan tasviriy va ifodaviy vositalar haqida ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. Shulardan biri ramzdir. Jahon va o'zbek adabiyotshunosligida ramz va uning xususiyatlari, genezisi, taraqqiyoti va hozirgi adabiy jarayonda qo'llanishi borasida keng miqyosda ilmiy ishlar qilingan bo'lsa-da, ramz har bir badiiy asarda yangidan yangi qirralarini ko'rsatib, adabiyotshunoslar o'rgangani sari o'z kodlarini sekin-asta ochmoqda.

Ma'lumki, ramz nafaqat adabiyotda, balki turmushning barcha jabhalarida keng qo'llaniladi. Ularni "ramz" nomi ostida bir-biriga birlashtirib turuvchi xossa – ularning har qaysisidagi ramz tarzida kelayotgan, tushunilayotgan narsa turg'un assotsatsiya uyg'otishidir [4,5]. Bir so'z bilan aytganda, turg'unlashgan belgidir. Bu belgini miyamiz ma'lum bir shifr ostida saqlaydi va ramz hoida angelayotgan tushunchamizni har ko'rgan, eshitgan, his qilganimizda miyamiz aynan shu belginigina tan oladi. Buni kishilar ongida turg'unlashish deb atash mumkin. Masalan, oq rang deganda hammamizning miyamiz, shu ramziy kodni poklik, musaffolik kabi shifr orqali qabul qiladi. Bu kodni sariq rang deb o'zgartirar ekansiz, miyadagi poklik, musaffolik kabi mazmundagi shirfga mos kelmaydi. Demak, oq degan so'z ramzga aylanishi uchun kishilar ongida poklik bilan bog'liq shirfga ega bo'lib, turg'unlashguncha uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan. Agar so'z turg'unlashishga, hamma bir xil tushunishi darajasiga yetmas ekan, uni ramz deb atab bo'lmaydi, u tushunchani ifodalovchi belgi xolos.

Badiiy asarda kelgan ramzlar barchasi ham turg'un holda ongimizda mavjud emas, chunki ular yozuvchi tomonidan individual kashf qilingan, ularning-da o'z tili bor. Shuning uchun ramzdagi kodlarni miyadagi shifrga moslab, ma'nolarini ochish kitobxondan keng dunyoqarash va mahorat talab qiladi. Ramz tili asarlarda hamma ham tushunavermaydigan labirintga o'xshaydi. Ramzga yo'g'rilgan yoki ramziy poetik vosita ishtirok etgan badiiy asarni o'qirkanmiz, faqat syujetlar ketma-ketligiga mahliyo bo'lib, ramzlarning ma'no qatlamiga diqqat qilmasak, uning sir-asroridan, muallifning badiiy konsepsiyasidan bebahra qolamiz. Shuning uchun ham ramziy asarlar kitobxonni tanlaydi, Ulug'bek Hamdam ta'biri bilan aytganda, ramzlar asosiga qurilgan romanlar, odatda anchayin murakkab hisoblanib, yozuvchini ham, o'quvchini ham yaxshigina "sinaydi va savaydi" [5,68]. Ramz tilini tushunish uchun ularni umumiy holatda emas, ma'lum guruhlarga bo'lib, ya'ni tasniflab o'rganish maqsadga muvofiq.

Psixolog olim Erix Fromm ramzlarni ma'no-maqsadiga ko'ra 3 guruhga bo'lishni tavsiya etadi:

- a) an'anaviy ramz;
- b) tasodifiy ramz;
- d) umuminsoniy ramz [1,1].

Albatta, ushbu tasnif olim tomonidan aynan badiiy asarlardagi ramzning turlariga bag'ishlanmagan, balki borliqdagi ba'zi narsa-hodisalarning ong ostida ramziylik ahamiyat kasb etishi nuqtayi nazaridan olingan. Biroq ushbu ramz turlaridan adabiyotshunoslik nazariyasida ham foydalanish mumkin.

Tasniflashda jahon va o'zbek adabiyotshunosligidagi tajribalarni hisobga olib, ramzlarni qo'llanishiga ko'ra quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. An'anaviy ramz.
2. Individual ramz.
3. Umuminsoniy ramz.

An'anaviy ramz – bu kishilar ongida yillar davomida mavjud bo'lib, barcha uchun tushunarlilik kasb etadigan, badiiy asarlarda ulardan tayyor holda foydalanish mumkin bo'lgan ramzlardir. Jumladan, xalq og'zaki ijodidagi oilaviy munosabatlarni ifodalaydigan ramzlarni oladigan bo'lsak, ro'mol – oila ramzi, qoshiq – rizq ramzi, olma – farzand, muhabbat, sevgi ramzi bo'lib keladi. Badiiyatda ulardan yozuvchi tayyor holda foydalanadi va kitobxon uchun ham bu ramzlar miyada avvaldan shifrlanganligi sababli ularni tushunish qiyinchilik tug'dirmaydi. Masalan, tosh – g'am, tashvish, armon, hasrat, qarama-qarshi turgan kuch kabi ramziy ma'noda keladi. Shuning uchun xalq qo'shiqlarida "Otginamni oriq qilgan, Shu mayda tosh yor-yor", – deydi kuylovchi. Yoshi ulug' insonlar duo qilayotganlarida "Boshing toshdan bo'lsin", deb toshning mustahkamlik sifatini mustahkam sog'likka ko'chiradi, kelin bo'lib ketayotgan qizga "Borgan joyingda toshdek qot", deb turmushning barcha sinovlariga toshdek mustahkam iroda bilan kurashishini, o'sha uyda toshday og'ir bo'lib, muqim qolishini nasihat qiladi. Ya'ni xalq tosh semasida uning og'irlik, mustahkamlik sifatlarini g'am, anduh, alam, iroda, tashvish kabi ma'nolarni ramzlashtiradi. Ulug'bek Hamdamning "Tosh" hikoyasi [6,141]da esa tosh g'am, armon mazmunida emas, tamoman yangi ramziy ma'noda jonlanadi. Hikoyadan F.Dostoyevskiyning "Dunyoni go'zallik qutqaradi", degan qarashlariga qarshi holda, "Dunyoni qutqarish uchun go'zallikninggina o'zi kamlik qiladi, chunki go'zallik nafs bilan to'qnashar ekan, yovuzlikni keltirib chiqaradi", degan g'oya ilgari suriladi va shuning uchun ham go'zallikka intilib, unga ergashgan qahramon har qanday go'zallikning ortida nafsoniy istak mavjudligini ko'rib, barchasini tosh bilan yanchgisi keladi. Ma'lum bo'ladiki, hikoyada tosh g'am ramzi emas, yovuzlik, nafsoniy istak, alam ramzidir. Xurshid Do'stmuhammadning "Donishmand Sizif" romanida xarsangtosh – jazo, qismat, shaxsiy g'am-tashvish ramz-

lariga ishora beradi [3,115]. Xarsangtoshning Sizif qo'lida parchalanishi inson hayot mashaqqatlariga toshdan ko'ra sabrli bo'lishiga va bugungi XXI asr odami uchun xarsangtosh timsolidagi g'am-tashvish, mashaqqatlarni yengishga toshdan qattiq iroda zarurligiga ramziy ishora qiladi. Demak, har ikkala yozuvchi an'anaviy tosh ramziga yangi ma'no yuklab, asarda ilgari surmoqchi bo'lgan g'oyani ramziy ifodalab, badiiy maqsadiga erishgan.

Individual ramz – badiiy asarga yozuvchi tomonidan olib kirilgan, kishilar ongida ramziy kod holida mavjud bo'lmagan so'zdir. Bu turdagi ramzlar Erix Fromm tasnifida tasodifiy ramz deb, Shomirza Turdimov fikricha, vaziyat ramzi deb nomlanadi. Bizningcha, bunday ramzlar yozuvchi tomonidan o'ylab topilgani va ramz darajasiga ko'tarilganligi sababli individual ramz deb atashni ma'qul topdik. Bunday ramzlar ma'lum bir asar badiiy g'oyasini metaforik yo'lda ifodalash uchun keltiriladi va yozuvchining asosiy konsepsiyasini anglashda kitobxonga yaqindan yordam beradi. Individual ramzlar ba'zan qahramonga, ma'lum detalga, narsa-hodisaga, voqeaga yuklangan bo'lishi mumkin. Masalan, Nazar Eshonqulning "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" romanida qahramonlar ismi o'zgacha: N., K., T. deb bosh harflar bilan nomlanadi. Asarda ilgari surilgan g'oyaga e'tibor beradigan bo'lsak, nega ismlar bosh harflar bilan cheklanganligini tushunamiz. "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" – bir xillashgan, kommunistik tuzumga bo'ysungan, inson qadri toptalgan jamiyat haqidagi ramziy asar. Bunday jamiyatda insonlar qanday atalsa ham, farqsiz, ular bir xil, hamma teng degan nom ostida notenglik hukmron edi. Shu sababli ham qahramonlar N. mi, K.mi, T.mi, ahamiyatsiz. Inson o'z nomiga, o'z shaxsiga, o'z "men"iga ega bo'lmas ekan, jamiyatda ham uning o'rni yo'q degani. Ijtimoiy tuzum esa aynan shuning tarafdori edi. Bu o'zligini isbotlamooqchi bo'lgan N.ga nisbatan rahbar yordamchisi va uning hamkasbi tilidan shunday jaranglaydi: "N. bo'ldi nima-yu, K. bo'ldi nima? ...Umuman, biz K. bo'lamizmi, O'. bo'lamizmi yoki T. bo'lamizmi, farqi yo'q, hammamiz shu idoraning xodimlarimiz. Shuning uchun kim deb chaqirish muhim emas. K. bu N. degani, N. esa K. degani. Biz hammamiz bir odammiz. Nomning farqi yo'q" [2,14]. Demak, yozuvchi ismlarni bosh harf bilan atash orqali ularga ramziy ma'no yuklagan.

Bundan tashqari, asarda tergovchi – sovet hukumatiga, haykallar – Lenin, Stalinga, hammomda qonun yodlayotgan kishilar – byurokratik tizimga, olomon – johillikka, maxluqning dahshatli hayqirig'i – istiloga, qurbaqa nusxa katta maxluq – SSSR sifatida 15 ta respublikani birlashtirgan Markaziy sistema (Moskva)ga, qalbaki sud – inson huquqlarining poymol etilishiga ramziy ishora qiladi. Bularning barchasi Nazar Eshonqulning ramzdan foydalanishda beqiyos novatorligiga dalolatdir.

Umuminsoniy ramz – bu so'zning konnotativ ma'nosi barcha uchun birdek tushunarli bo'lgan, asrlar davomida ajdodlar tomonidan faqat shu ma'nolarda qo'llanib kelayotgan, mustahkam turg'unlikka ega bo'lgan ramzlardir. Qaysi xalq adabiyotida uchrashidan qat'iy nazar, insonlar tomonidan birdek tushunilishi umuminsoniy ramzlarning eng asosiy belgisidir. Rang ramzidan misol keltirsak, rang simvolikasidagi umumiylik dunyodagi barcha xalqlarda mavjudligi uchun yuqoridagi fikrni izohlash osonroq bo'ladi. Deylik, oq – poklik, musaffolik; qora – yovuzlik, o'lim, motam, qayg'u-alam, baxtsizlik, kuch-qudrat; qizil – qiz, ayol, muhabbat ramzi. Dunyo xalqlarida oq, qora, qizil ranglari ramziy ma'noda juda ko'p uchrashini e'tirof etgan etnograf olim V.Trener bu ranglar uchligi xalq og'zaki ijodi marosimlarida oqning er kishi, qizilning ayol kishi, qoraning motam bilan bog'liq talqinlari muhim o'rin tutishini yozgan [4,85].

N.Eshonqul "Go'r o'g'li yoxud hayot suvi" romanida ayg'oqchilikka xos boshqalarga ko'rinmaslik, poyloqchilik qilish, gaplarni yetkazish kabi illatlarni dumli odam ramziga birlashtiradi: "...dumimiz bo'lgani uchun ham bizga kuzatish, dum bo'lish ishlari topshirilgan", [2,66] – deydi qahramon N.ni kuzatib, qo'lga tushgan mitti poyloqchilar. Dumning yashirin (ko'rinmas) ekanligi ta'qib etilayotgan kishi ularni sezmasligiga ishora bo'lsa, badiiy asarlarda iblis har doim dumi bor

qiyofada tasvirlanishi esa ayg‘oqchilik shaytonga xos illat ekanligiga ishora qiladi. Dum – barcha xalqlar adabiyotida shaytonga xos illatlarni birlashtiruvchi ramz bo‘lib keladi. “Go‘ro‘g‘li yoxud hayot suvi”da dumli odam – ayg‘oqchi ramzida kelsa, “Qora kitob”da dumli odam iblis qiyofasida gavdalanadi.

O‘zbek adabiyotida umuminsoniy ramzdan foydalanib, bu uni yangi-yangi ko‘rinishlarda qo‘llash tajribasi kuzatilmoqda. Masalan, zanjir – an‘anaviy tarzda qullik ramzi. Ahmad A‘zam zanjir ramzidan shunday mahorat bilan foydalanadiki, asarning asosiy g‘oyasi shu ramz ichiga berkinadi, natijada butun boshli asar ramzga aylanadi. Uning tilini topmasdan, asarni to‘g‘ri tahlil qilib bo‘lmaydi. Jumladan, Ahmad A‘zamning “Ro‘yo yoxud G‘ulistoniga safar” asarida zanjir – qullik ramzi sifatida barcha (G‘uliston mamlakati, G‘uliy, zanjir sabog‘i, zanjirsiz hayot, olmali bog‘, haykal kabi) ramzlarni birlashtirib turadi.

Aynan dunyo xalqlarining tafakkurida bir xil qabul qilinishi, millatlar, etnik guruhlar orasi-da turg‘un assotsatsiya uyg‘otishi umuminsoniy ramzning an‘anaviy ramzdan farqini ko‘rsatadi. An‘anaviy ramzlar asrlar osha kishilar ongida bir xil ma‘no turg‘unligiga erishgan bo‘lsa ham, hali ular dunyo miqyosida birdek tushunilish darajasida emas. Masalan, ilon – o‘zbek xalqida yovuzlik, ayyorlik, aql-zakovat ramzi sanalsa, xitoy adabiyotida go‘zallik ramzi hisoblanadi. Umuminsoniy ramzlar xalqlar madaniyatining bir-biriga yaqinligi, ramzning genezisi va dunyo adabiyotida qay darajada tarqalishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Ular qadimdan ajdodlar tomonidan inonch-e‘tiqod darajasiga chiqqan ramzlardir. Xususan, tabiat unsurlaridan: suv – hayot ramzi, olov – yorug‘lik, kuch-qudrat ramzi, tuproq – hokisorlik ramzi; yil fasllaridan: qish – turg‘unlik, bahor – yangilash, yoz – tuyg‘ular rang-barangligi, kuz – mahzunlik ramzi deyish mumkin. Bu kabi ramzlar umumiy planda bo‘lib, qolgan ma‘nolar shu asosiy ildizdan o‘sib chiqadi va har bir asarda yanada keng qamrovli ramziy ma‘no tashiydi.

Sh.Turdimov xalq og‘zaki ijodidagi ramzlarni o‘zak ramzlar va vaziyat ramzlar [4,11] tarzida bo‘lib tadqiq qiladi. O‘zak ramzlar an‘anaviy va umuminsoniy ramzlarga, vaziyat ramzlar individual ramzlarga to‘g‘ri keladi. (Shuning uchun o‘zak ramz termini ostida an‘anaviy va umuminsoniy ramzlarni nazarda tutamiz. – M.A.) Xalq og‘zaki ijodida asosan o‘zak (an‘anaviy) ramzlardan foydalaniladi, vaziyat (individual) ramz yaratish yozuvchilarga xos bo‘lib, davrlar o‘tishi bilan ular xalq orasida ommalashib an‘anaviy, ya‘ni o‘zak ramzga aylanishi mumkin. O‘zak ramzlar barqaror shakl va mazmunga egaligi, poetik ma‘nosi obraz ichida yashirin kelishi, bu yashirin ma‘no xalqning ushbu obraz haqidagi tasavvur, tushunchalari asosida anglashilishi, obraz bilan bog‘liq tasavvur unutilsa, ramziy ma‘no anglashilmay qolishi, o‘zak ramzlar turli shakllar olib, yangi poetik ma‘no hosil qila olishi [4,11] asosiy xususiyatlardan hisoblanadi.

Bugungi zamonaviy o‘zbek adabiyotida yaratilayotgan asarlarda ramzning har uchala turidan unumli foydalanilmoqda. Buni Nazar Eshonqulning “Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi” romani misolida ko‘rib chiqamiz:

1-jadval

An‘anaviy ramz		
1.	Hayot suvi	<i>adolat ramzi</i>
2.	Charxpalak	<i>tiriklik, hayot ramzi</i>
3.	Rafas (Safar)	<i>umrning tugashi ramzi</i>
4.	N.ning janozasi	<i>qalbaki insonparvar hukumatning o‘limi ramzi</i>
5.	Shiftgacha taxlangan hujjat	<i>byurokratizm ramzi</i>
6.	Buyruqqa itoat	<i>shaxsga sig‘inish ramzi</i>
7.	Chiqish eshigi	<i>boshi, oxiri yo‘q, chalkash tuzum ramzi</i>

8.	Tilanchi shoir	<i>maddohlik ramzi</i>
9.	Jazolanadigan kasallar	<i>jazo kaloniyasi ramzi</i>
Individual ramz		
1.	Q. binosi	<i>yolg'onga asoslangan hukumat ramzi</i>
2.	Sahnalashtirilgan sud	<i>absurd tuzum ramzi</i>
3.	Bosh harfdan iborat ismlar (N., T., O'., K.)	<i>jamiyat uchun kimligi ahamiyatsiz inson ramzi; inson qadrlisizligi ramzi</i>
4.	Haykallar	<i>Lenin, Stalin ramzi</i>
5.	Tergovchi	<i>Sovet hukumati ramzi</i>
6.	Qurbaqa nusxa maxluq	<i>15 ta respublikani birlashtirgan Markaz (Moskva) ramzi</i>
7.	Maxluq hayqirig'i	<i>istilo ramzi</i>
8.	Murvat	<i>inson jamiyatning bir bo'lagi ekanligi ramzi</i>
9.	Havo	<i>erkak va ayolning bir-biriga kerakligi ramzi (fohisha qizga Havo deb ism berish orqali kinoyaviy ramzqo'llangan)</i>
10.	Shifoxona	<i>jazo kaloniyasi ramzi</i>
Umuminsoniy ramz		
1.	Dumli odamlar	<i>ayg'oqchilik ramzi</i>
2.	Olomon	<i>johillik ramzi</i>
3.	Iskandar	<i>adolatparvar shoh ramzi</i>
4.	Qish fasli	<i>turg'unlik ramzi</i>
5.	Zulmat	<i>umidsizlik ramzi</i>
6.	Yerosti dunyosi	<i>o'lim ramzi</i>
7.	Yoz fasli	<i>umid ramzi</i>
8.	Ta'qib	<i>mustamlaka ramzi</i>
9.	It	<i>chorasiz inson tanazzuli ramzi</i>

“Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi” romanida foydalanilgan ramz turlari

Jadvaldagi tadqiqot natijalari shuni ma'lum qiladiki, bugungi zamonaviy o'zbek adabiyoti-da umuminsoniy hamda an'anaviy ramzlardan foydalanishda so'zning yangi ramziy ma'nolarini kashf etish va asarda ulardan unumli foydalanish yetakchilik qiladi. Istiqlool davrigacha bo'lgan asarlarga nisbatan zamonaviy adabiyot namunalari individual ramzlar ko'proq uchraydi. Ayniqsa, Nazar Eshonqul ijodida individual ramzlarga murojaat ijodkorkor hozirgi adabiy jarayonga yangi nafasni olib kirayotganligi bilan xarakterlanadi.

Badiiy asarda ramzlar turlicha ifodalanadi. Ularni ifodalanishiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

2-jadval

T/r	Ramzning ifodalanishi	Misol
1.	<i>Shaxs (kishining ismi, laqabi, ismning bosh harfi yoki kasb-kori, mansabi) orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	Fozil, Qadriya (Xurshid Do'stmuhammadning “Bozor” romanida); Rafas (Safar), Havo; N., K. kabi bosh harflar; Tergovchi, sudya (Nazar Eshonqulning “Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi” romanida); bog‘bon kabi

2.	<i>Shaxsga tegishli narsa, buyumlar orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	do‘ppi, salla, ko‘ylak, oyna, soch, ro‘mol, ro‘molcha, qosh, xol, qoshiq, soqol, tamaki (chilim), sirg‘a, tuz, sham, zanjir kabi
3.	<i>Tabiat hodisalari va unsurlari orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	daryo, suv, olov, tog‘, tosh, yulduz, oy, tun, kunduz, tong, zulmat, nur, tuproq, qish, bahor, yoz, kuz kabi
4.	<i>Jonivorlar (hayvonlar, qushlar) nomi orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	sher, bo‘ri, tulki, quyon, ayiq, kiyik, ilon, ot, it, g‘oz, o‘rdak, qaldirg‘och, turna, qarg‘a, bedana, kaklik kabi
5.	<i>O‘simliklar nomi orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	olma, anor, jiyda, anjir, shaftoli, tut, chinor, terak, tol, qamish, tariq, gul, bug‘doy, yalpiz, bedapoya kabi
6.	<i>Ranglar orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	oq, qora, alvon, qizil, sariq, yashil, ko‘k kabi
7.	<i>O‘rin-joy nomlari orqali ifodalanuvchi ramzlar</i>	bozor, bog‘, imorat, tom, ostona, qiroatxona kabi

Ramzning ifodalanishiga ko‘ra turlari¹

Yuqorida keltirilgan ramzlar xalq og‘zaki ijodi namunalarida, badiiy asarlarda keng qo‘llaniladi. Ular asar matnida asosiy ramziy ma‘nosidan tashqari yozuvchining improvizatsiyasi natijasida yangi ma‘no qirralarini hosil qilishi mumkin. Jadvaldagi keltirilgan misollar birgina ramziy ma‘no bilan cheklanmaganligi sababli ularning har birining ma‘nosiga alohida to‘xtalmadik.

O‘ylaymizki, asarlarda uchraydigan ramzlarni qo‘llanishiga va ifodalanishiga ko‘ra tasniflash badiiy asarni nazariy jihatdan to‘g‘ri baholashda asosiy mezonlardan biri bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Eric Fromm. Symbolism in dreams / <http://www.people.vcu.edu/>

1. *Nazar Eshonqul. Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi // Saylanma II [roman va qissalar] – T.: “Akademnashr”, 2022. – 576 b.*

2. *Qo‘chqorova M. Hozirgi o‘zbek nasrida badiiy shartlilik. – T.: “Fan”, 2020. – 248 b.*

3. *Turdimov Shomirza. Xalq qo‘shiqlarida ramz. – T.: “Fan”, 2020. – 192 b.*

4. *Ulug‘bek Hamdam. Abdulla Qodiriy va yangi o‘zbek adabiyoti. – T.: Yangi asr avlodi, 2022. – 208 b.*

5. *Ulug‘bek Hamdam. Yaxshiyam, sen borsan / Roman va hikoyalar/ – T.: “Akademnashr”, 2023. – 240 b.*

¹ Sh.Turdimovning “Xalq qo‘shiqlarida ramz” asaridan foydalanildi (izoh – M.A).

MO‘MINJON SULAYMONOV,
*filologiya fanlari nomzodi,
NamDU dotsenti*

HOFIZ XORAZMIY LIRIKASIDA KITOBAT SAN’ATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada sharq mumtoz adabiyotida qo‘llangan lafziy san’atlardan biri – arab harflarining yozilish shakliga asoslangan kitobat san’ati haqida bahs yuritiladi. Ushbu san’at to‘g‘risida she‘r nazariyasiga oid kitoblarda keltirilgan ma‘lumotlar asosida o‘zbek mumtoz shoiri Hofiz Xorazmiy lirikasida qo‘llangan kitobat san’atiga oid namunalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Badiiy san’atlar, (poetik san’atlar yoki poetik figuralar ham deyiladi) lafziy san’atlar (so‘zlarning yozilishi – shakli bilan bog‘liq san’atlar), harf san’ati (arab harflarining yozilishi bilan bogliq san’at), kitobat san’ati (arab harflarining yozilishi bilan bog‘liq san’atning ikkinchi nomi), arab harflari, shoir mahorati, bayt, misra, g‘azal.

Аннотация. В данной статье рассматривается одно из словесных искусств, используемых в восточной классической литературе, – искусство китабат, основанное на форме написания арабских букв. На основе сведений, представленных в книгах по теории поэзии об этом искусстве, проанализированы примеры искусства китабат, использованные в лирике классика узбекского поэта Хафиза Хорезми.

Ключевые слова. Изобразительные искусства, (называемые также поэтическими искусствами или поэтическими фигурами) словесные искусства (искусства, связанные с письмом – формой слов), каллиграфия (искусства, связанные с написанием арабских букв), искусство китабат (второе название искусства, связанного с к написанием арабских букв), арабские буквы, мастерство поэта, стих(мисра), бейт, газель.

Annotation. This article discusses one of the verbal arts used in oriental classical literature – the art of kitabat, based on the form of writing Arabic letters. Based on the information presented in books on the theory of poetry about this art, examples of the art of kitabat used in the lyrics of the classic Uzbek poet Hafiz Khorezmi are analyzed.

Key words: Visual arts, (also called poetic arts or poetic figures) verbal arts (arts related to writing – the form of words), calligraphy (arts related to writing Arabic letters), kitabat art (the second name for the art related to writing Arabic letters), Arabic letters, skill of the poet, verse (misra), bayt, ghazal.

Adabiyotshunoslikda lafziy san’atlardan biri arab harflarining yozilish shakliga asoslangani kitobat san’ati deb ataladi. Mazkur san’at haqida professor Anvar Hojiahmedov o‘zining bir necha kitoblarida ayrim fikr-mulohazalarni bildirgan [4:103-104]. Adabiyotshunoslar A.Asallayev, V.Rahmonov va F.Rahmonqulovlar o‘zlarining “Badiiy san’at jozibasini” nomli risolasida esa harfiy san’atlar istilohini qo‘llaydilar va uning tarkibiga kitobat, istixroj, muammoni alohida san’at sifatida kiritadilar [1:21].

Shoirilar tomonidan arab imlosida harflarning tikka, to‘g‘ri-egri, cho‘ziq, yoysimon, doirasimon yozilishidan har xil qiyoslash bilan bog‘liq fikrlarni obrazli ifodalashda foydalanishgan. Jumladan, ma‘shuqaning ko‘z, qosh, qad, lab, og‘iz, soch kabi go‘zal a‘zolari alif (ا), nun(ن), yo (ي) mim (م), lom (ل), dol (د), jim (ج) singari harflarga taqqoslash orqali ta‘sirchan baytlar yaratilgan.

An'anaga ko'ra ma'shuqaning kelishgan qaddi-qomati sarv daraxtiga muqoyasa qilinadi, shuningdek, alif harfiga qiyoslash ham odat tusiga kirgan. Hofiz Xorazmiy esa quyidagi baytida har ikkala vositadan bir yo'la foydalanib, fikrini obrazli ifodalashga erishgan, ya'ni alif (ل)dek qaddi jon (جان) so'zining miyoni – markazida turadi.

*Qading xayoli **alif**tak miyoni **jonda** turur,
Chun ul qading bila sarvi ravon erursan, do's [3].(86-g'azal)*

Mazkur baytda shoir ma'shuqaning alif (ل) harfi singari tik qomatining xayoli doim jon o'rta-sida turadi der ekan, arab imlosida jon so'zining جَان yozilishiga ham ishora qiladi. Jon so'zining yozilishi bilan bog'liq san'at shoirning bir necha g'azallarida uchrashi diqqatga sazovordir.

*To **alif**tak qadini ko'rguzdi **jon** ichra ravon,
Bor dardi birla Hofiz qaddini **nun** ayladi. (819-g'azal)*

Bu baytda ham so'z o'yini jon جَان so'zining yozilishiga ishora qilish orqali hosil bo'ladi, faqat an'anaga ko'ra oshiq qaddi dol (د) harfi kabi emas, balki nun (ن) harfi singari egik deyish bilan original fikr ifodalangan.

Quyidagi baytda ham shu holni kuzatishimiz mumkin.

*Tanimni qilg'ali ul zulfining havosi **nun**,
Alif bikin bo'yi o'rtadi tanda jon ichra. (28-g'azal)*

***Jon** shakli qayda borsa qoshinda chu **nun** bo'lur.
Aliftak qaddim ul daryoning ichra ko'runur yakto. (10-g'azal)*

Shoir yuqoridagi baytda ham an'anaviy kitobat san'atida qo'llanilgan usullardan unumli foydalangan holda fikrini go'zal ifodalagan. Jon جَان so'zining yozilishiga ishora qiladi va bu so'z qoshida – oxirida, albatta, nun (ن) harfi bo'ladi. Jon جَان so'zining ichidagi alif mening qomatimni bildiradi va yakka o'zi turadi, deb lutf qiladi shoir.

Hofiz Xorazmiy haqiqat mulkida sardor bo'lishni istasang, muhabbat yozuvida alif (ل) harfi kabi alohida bo'lg'in deydi.

Mening qomatim ham alif (ل) harfidek edi, ammo ma'shuqaning shokila-shokila singari sochlari oxiri dol (د) harfi kabi egib qo'ydi deydi.

*Yaktoyi ishq **alif** biki kim qaddim edi, vale,
Chun **dol** qildi oxiri zulfi dutoh ila. (4-g'azal)*

Ma'shuqaning yuzini oy (qoshining yoyi bor) (ي) desa, mubolag'a emas, chunki alif (ل)ga o'xshash qaddi va yo(ي)ga o'xshash qoshining yoyi bor.

***Oy** tesam yarashur ko'rklu aning yuzinakim,
O'qtak qaddi **alifu** yo biki qoshi **yosi** bor. (291-g'azal)*

Ma'shuqaning qoshini nun harfiga, og'zini mim harfiga, sochini dol harfiga va xolini nuqtaga o'xshatish an'ana bo'lganligini ham kuzatamiz.

*Qoshing **nun** erur, og'zing **mim** yanglig',
Sari zulfung chu **dolu nuqta** xoling. (541-g'azal)*

Quyidagi baytda ham og'iz mimga qiyoslangan.
***Mim** yanglig' og'zing so'zida ojiz bo'ldum,
Sari so'zancha yo'q anda so'zuma chun madxal. (586-g'azal)*

Oshiqning alif singari qaddi ishqda egilib, dol shakliga kelishi tabiiy hol, albatta. Dolning davlatga, soch – zulfga va oshiq qaddiga barobar o'xshatilishi faqat Hofiz Xorazmiyda uchraydi, xolos.

*Davlatg'a **dol** bo'lg'ay edi bir ko'rar esam,
Qadimni **doltak** qilib ul zulfi **dolini**. (937 -g'azal)
Kamandi zulfi chulg'ashdi qading'a,
Aningtakkim erur pechon **aliflom**. (559-g'azal)*

Shoir yor zulfining gajaklari qaddiga chulg'andi, deyish bilan, avvalo, sochning juda uzunligini, qolaversa, halqa-halqa singari shaklga egaligini ham alohida ta'kidlaganligi xarakterlidir.

Yuqorida bir necha baytlarda ko'rib o'tganimizdek, ijodiy an'analarga asoslangan holda ma'shuqa qaddi-qomati alif (ل) harfiga, sochi dol (د) harfiga qiyoslangan.

Quyidagi baytda original qiyoslash keltiriladi: sochni lom (ل) harfiga o'xshatilgan, natijada arab imlosida alif-lom yoki, aksincha, lom-alif harflarining birga qo'shib yozishdan hosil bo'ladi-gan harfiy birikma (لا)ga ishora bor. Bunday o'xshatishni biz Hofiz Xorazmiy zamondoshlari ijodida uchratmaymiz.

*Kim ul oshiq firoq o'tig'a kuyub,
Aliftak rost qadi bo'ldi **lome**. (1005-g')*

*Muhabbat ichra **aliftak** qachonki bo'lsang rost,
Hasud qaddini g'amdin chu **lom** ko'rgaysan. (717-g'azal)*

Shoir devonidagi 1020-g'azaldan olingan quyidagi bayt ham originalligi bilan alohida e'tiborga loyiqdir:

*Ko'rgali ravon qadi bila qoshin Hofiz,
Ul tifg'a o'xsharkim, o'qur doim **alifbo**. (1020-g'azal)*

Hofiz Xorazmiy ma'shuqaning alif (ل) harfiga o'xshash qaddi, bo (ب) harfiga o'xshash qoshini (bu o'rinda bo (ب) harfining teskari yozilishi ko'zda tutilganligiga e'tibor berishimiz kerak) ko'rishga orzumand oshiqni "Alifbo" o'qiyotgan bolaga mengzash orqali mutloqo yangi, oxorli o'xshatish qilishga erishgan. Bu o'rinda "Alifbo" (الـفبـو - اب) so'zi bir necha ma'nolarda qo'llangan: avvalo, savod chiqarish uchun o'rganiladigan kitob, ikkinchidan, arab yozuvining birinchi va ikkinchi harflarining nomi, uchinchidan, ma'shuqaning ham qaddi-qomati hamda qoshi nazarda tutilgan.

Hofiz Xorazmiy mazkur baytida davlatining davomiyligiga ma'shuqaning dol singari, ya'ni halqa-halqa uzun sochlari sabab ekanligini ta'kidlaydi va agar dol (د) harfi chiqsa, ayni saodat (سعدات) bo'ladi deydi, lekin qaysi so'zidan dol (د) harfi chiqishiga bu baytda aniq ishora yo'q.

*Hofiz davomi davlatingga **dol** zulfidur,
Ayni **saodat** erur; agar chiqsa harfi **dol**. (600 -g'azal)*

Bu bayt Hazrat Alisher Navoiyning mashhur muammoli baytini eslatadi:

*Bu gulshan ichraki yo 'q baqo guliga sabot,
Ajab **saodat** erur yaxshilik bila chiqsa **ot** [2:531].*

Hammaga ma'lumki, ulug' shoirning bu muammosida saodat (سعادت) so'zidan ot (ات) chiqsa, ajoyib bo'ladi, ya'ni sa'd (سعد) – baxt qoladi, deyilgan.

Hofiz Xorazmiy quyidagi qit'asida harfiy san'atlardan murakkabi hisoblangan muammoning ham go'zal namunasini yaratgan, deb ayta olamiz:

*Tilar bo'lsang, ey yor; pokiza siyrat
Ki, bo'lsa sanga mulki ma'noda ravnaq,
Maqomi fanoda bo'lub, oqil o'lg'il,
Baqo munda izdamayu bo'lma ahmaq.
Bu mimi maniyni ketarsang o'zungdin,
Ketar botilu ul zamonda qolur haq. (29-qit'a)*

Bu baytda muammo san'ati ahmoq (احمق) so'zining yozilishidan hosil qilingan, ahmoq (احمق) so'zidan mim(م)ni olib tashlansa, Haq qoladi, ya'ni

احمق - م = حق (ahmoq-m=haq)

Harfiy san'atlardan eng murakkabi hisoblangan qalb san'ati haqida atoqli adabiyotshunos olim Atoulloh Husayniy o'zining badiiy san'atlar to'g'risidagi "Badoyi'-us-sanoyi'" nomli kitobida shunday yozadi: "Qalb. Lug'atta teskari qilmoqtur va istilohta andin iboratturkim, kalomdag'i bir lafzning jumlaning barcha harflarin teskari qilurlar yoki kalom ul tarzda bo'lurkim, ani teskari o'qusalar, o'shul kalom hosil bo'lur. Maqlub (qalb qilingan nutq – M.S) to'rt ko'runishka egadur: maqlubi kull, maqlubi ba'z, maqlubi mujannah va maqlubi mustaviy... Maqlubi mujannah. Ani maqlubi muattaf ham derlar va ul andoq bo'lurkim, oralarida qalbi kull bo'lg'an ikki lafzning biri baytning boshida va ikkinchisi baytning oxirida kelur. Bayt:

***Nek** budiy baman chi shudki, chunin
Mekuniy javr har dam az sari **kin**".[5]*

Hofiz Xorazmiy aynan ana shu maqlubi mujannahning mukammal namunasini yaratgan, ya'ni quyidagi baytning har ikkala misrasida qalb san'ati mavjud:

***Rozim** ilginda bo'ldum asri **zor**,
Zor tutqon mani bu **rozimdur**. (3-tarjeband)*

Xulosa qilib aytganda, Hofiz Xorazmiy lirikasida harfiy san'atlarning go'zal namunalari tahlil qilar ekanmiz, shoirning yuksak badiiy mahorat egasi bo'lganligining guvohi bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asallayev A., Rahmonov V., Rahmonqulov F. "Badiiy san'at jozibasi". – T.: "Yangi asr avlodi". 2005. 21-22-betlar.
2. Navoiy, Alisher. Navodir-ush-shabob. MAT. 20 jildlik. 4-jild. – T.: Fan. 1986. 531-bet.
3. Xorazmiy, Hofiz. Devon. 1-2-kitoblar. O'zKPMK nashriyoti, 1981.
4. Hojiahmedov.A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. "Sharq" NMK Bosh tahririyati. – T.: 1998. 103-104-betlar.
5. Husayniy, Atoulloh "Badoyi'-us-sanoyi'" (Aruz vazni va badiiy vositalar haqida). – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1981. – B. 58-59.

SHOXIDA KARAMOVA,
filologiya fanlari nomzodi,
Qarshi davlat universiteti dotsenti

ERKIN VOHIDOVNING ARUZDAGI MAHORATI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Erkin Vohidovning aruziy she'rlarida mumtoz shoirlarga xos merosiylik masalasi, hamda shoir yaratgan aruziy she'rlarda arxaiklashgan, tarixiylashgan obrazlar, tafsillar ko'zga tashlanishini izohlashga harakat qilingan. Aruzda metaforalarning quyuqligi, o'tkir ijtimoiy va tanqidiy ruh, o'tkir istehzo shoir she'rlari misolida tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Aruz, metafora, ijtimoiylik, tanqid, arxaiklashgan, obraz, tafsil, istehzo, mumtoz, merosiylik.

Аннотация: В данной статье предпринята попытка разъяснить проблему наследственности, характерной для поэтов-классиков в поэмах-арузи Эркина Вахидова, а также архаичных, историзированных образов и деталей в поэмах-арузи поэта. В "Арузе" анализируются глубина метафор, острый социально-критический настрой, острая ирония на примере стихотворений поэта.

Ключевые слова: Аллегория, метафора, социальность, критика, архаика, образ, деталь, ирония, классика, наследие.

Abstract: In this article, was written about how to explain the problem of merosianism inherent in classical poets in the aruz poems of Erkin Vohidov, as well as the prominent appearance of archaized, historicized images, interpretations in the aruz poems created by the poet. In aruz, explained the thickness of metaphors, the acute social and critical spirit, the acute irony into analysis on the example of the poet's poems.

Keywords: Aruz, metaphor, sociability, criticism, archaized, image, interpretation, irony, classical, meropolitics.

Aruzni zamonaviy o'zbek adabiyotiga keng ko'lamda uyg'unlashtirgan shoir, shak-shubhasiz, Erkin Vohidovdir. XX asrning 60-yillaridan aruzni jonlantira boshlagan Erkin Vohidov an'ana ta'siridan xoli bo'lgan butunlay yangi aruz yaratdi. Til nuqtayi nazaridan ham, zamondosh inson ruhiyatini aks ettirishi jihatdan ham, obrazlarning yangilanishi jihatdan ham Erkin Vohidov aruzi milliy she'riyatimizda katta adabiy hodisa bo'ldi.

Erkin Vohidovning aruziy she'rlarida ham mumtoz shoirlarga merosiylik, hamda arxaiklashgan, tarixiylashgan obrazlar, tafsillar ko'zga tashlanadi. Ayni vaqtda butunlay yangi metaforalar, tafsil va tafsilotlar istifoda etiladi. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, shoirning "Yoshlik devoni" badiiy tasvir vositalariga, obraz, tafsillarga boyligi bilan ajralib turadi. Keyingi yillarda yaratilgan she'rlarini esa quyuq tasviriylilik o'rnini mushohada, mulohaza egallay boradi. "Jon talash" g'azali 1973-yilda yozilgan:

Jon bilan dil o'rtasida / Bo'ldi ul jonon talash,
Ne ajab, o'zbek uyida / Doimo mehmon talash.
Mulki dil jon xayli birlan / Yor taloshini qilur,
Qay zamon bo'lmish ikki el / O'rtasida xon talash?

*Jon-u dil xunrezlik aylab / Bo'ldi oxir tilka jon,
 Dil esa majruh, anorning / Donasidek qontalash.
 Jon-u dil qildi taloshu / Bunda keldi ming balo,
 O'rtada men muftalo-yu / Zoru sargardon talash.
 Bu talosh vasfini bitsam / Lolazor bo'lgay zamin,
 So'zlarim anjumi sig'may / Lavhai osmon talash.
 Bilmam, ul oy jonu ko'ngil / Birla qolgay, yo ketur,
 Vahki, qolmoq birla ketmok / O'rtasida jon talash.
 Jon-ku, bir parvonadur, / Erkin, uni hech o'ylama,
 Ishq bozorida bo'lsin / Sen bitar devon talash [1:5-6]*

V - - / - V - - / - V - - / - V -

Foilotun foilotun foilotun foilun
 Ramali musammani mahzuf

Shoir: mulki dil, jon xayli, so'z anjumi, lavhai osmon, ishq bozori kabi ochiq, oy kabi yopiq istioralar, anor donasidek qontalosh majruh dil, jon – parvona singari tashbehlar, jon-u dilning xunrezlik aylashi, ming baloning kelishi kabi mubolag'alar, o'zbekning uyida mehmon talosh bo'lishi, ikki el o'rtasida xonning talosh bo'lishi kabi parallelizmlarni poetik g'oyani yorqin ifoda etishga yo'naltiradi. G'azalning har bir baytida bir yoki bir necha badiiy-tasviriy vosita qo'llangan. Ularning aksariyati yo mumtoz adabiyotga xos va yoki mumtoz adabiyot shablonida, hayotiy tafsilotga asoslangan oxirgi ikki parallelizm esa shoirning kashfiyoti bo'lib, ularning birida milliy mentalitetning xarakterli belgisi, ikkinchisida esa tarixiy-ijtimoiy hodisa badiiy tasvir sathiga tortilgan. Nashrda "Qay zamon bo'lmish ikki el / O'rtasida xon talash?" berilgan misrada "ikki" so'zi vaznga moslashish uchun "iki" tarzida yozilishi kerak. XX asr ikkinchi yarmidagi shoirlar ichida aruzni juda chuqur bilgan, mumtoz adabiyotdan ham, aruz "sirlari"dan ham yaxshigina boxabar, aruzda samarali ijod qilgan Erkin Vohidov qo'zlyozmasida so'z shunday berilgan bo'lishi kerak. "Muhabbat birla" she'rida esa boshdan-oyoq tazod san'atidan foydalanilgan.

Erkin Vohidov 1991-yilda yozilgan "Bu zamon g'azali"da o'zining mustaqillik davri ijodining, qisman umuman shu davr milliy adabiyotning tasvir tamoyilini e'lon qilgandek – g'azalning oxirgi misrasida bu nuqtayi nazar ochiq aytilgan:

*Tillashibdir bo'ri birla tozilar, Birlashibdir o'g'ri birla qozilar.
 Ne deb aytar ul baobro' anjuman? Qo'l ko'tarsin ushbu holga rozilar.
 Zo'r bahodirmiz, jasorat bizdadir, Pashsha qonin to'kkan ey mard g'ozilar.
 Biz chunon xizmatga belni bog'ladi, Bormi himmat o'lchagich torozilar?
 Bizga nelar der xaloyiq bu zamon? Nelar aytar kelgusi ham mozilar?
 Men g'azal yozmoqchi erdim, ne qilay? Bu zamon tarixga shundoq yozilar.*

V - - / - V - - / - V - - / - V -

Foilotun foilotun foilotun foilun
 Ramali musammani mahzuf

G'azal achchiq satira, majoz tili bilan yozilgan. Shoir to o'shanga qadar asosan dilbar ishqiy g'azallar yozgan bo'lsa-da, bu kabi she'rning yozilishi aslo tasodif emas. Chunki Erkin Vohidovning XX asrning 60-yillarida aruzga murojaat etishi zamirida zimdan milliy madaniyatlar, milliy qadriyatlarini yer bilan yakson qilishga bel bog'lagan sho'ro mustamlakasiga qarshi isyon yashiringan edi. So'z erkinligi zanjirband qilingan ijtimoiy-tarixiy muhitda uyg'oq ziyolilar, ijodkorlar o'z noroziliklarini shakl orqali ham ifoda etgandilar, desak, xato bo'lmaydi. Ikkinchidan esa, o'sha qatag'on yillarida millat oydinlarining ma'naviy dunyosini, ijtimoiy orzularini o'zida ifoda etgan "Ona tilim o'lmaydi", "O'zbekim", "Inson o'zing" kabi she'rlarni yozgan ham Erkin Vohidov edi.

Erkin Vohidov bunday mavzularni oʻrtaga tashlagani aslo tasodif emas. Gʻazalda metaforalar quyuq qoʻllangan, ammo biz bu quyuq qoʻllanish ijtimoiy qatagʻon muhitlarida boʻlgani kabi muallifning oʻz nuqtayi nazarini parda ortiga berkitishi bilan bogʻliq emas, deb hisoblaymiz. Chunki 1991-yillar eng oʻtkir ijtimoiy fikrlar dadil, ochiqdan-ochiq oʻrtaga tashlanayotgan yillar edi. Metaforalarning quyuqligi, bir tarafdin, sheʼr sanʼatining oʻzi majozilikni xush koʻrishi bilan bogʻliq boʻlsa, ikkinchi tarafdin oʻtkir istehzo, shoir qalbida yillar davomida yigʻilgan alam, zardaning ifodasi edi. Boʻri, tozi, oʻgʻri, qozi, baobroʻ anjuman, pashsha, gʻoziy (gʻolib), tarozi kabi ekspressiv boʻyogʻi nihoyatda yorqin istioralar ana shundan dalolat beradi. Shoir bu metaforalar orqali olchoq, muttaham, vijdonsiz, elning nonini tuya qilib, uning ustidan hukm yurgizayotgan shaxslarni nazarda tutadi. U millatning tafakkur koʻzlari ochiq bir oyдини oʻlaroq, oʻsha davrning xalq tarixidagi muhim davr ekanini idrok etadi, oʻzining qoʻlidan qalamdan boshqa quroli yoʻqligini ham biladi. “Bu zamon gʻazali” oʻtkir ijtimoiy va tanqidiy ruhi, oʻtkir istehzosi bilan Navoiy qitʼalari, maʼrifatparvar shoirlar, jadid bobolar sheʼrlari ruhidadir. Mana shu gʻazal goʻyoki shoir aruzining keyingi yoʻnalishini ham oydinlashtirayotgandek. Bizningcha, Erkin Vohidov aruzida yuqorida taʼkidlangani kabi mushohada, mulohaza tamoyilining kuchayishi ijtimoiy-tarixiy jarayondagi keskin oʻzgarishlar, bu jarayonda shoirning shaxs sifatidagi pozitsiyasi bilan bogʻliq. “Qilurman tavbalar”, “Bobil minorasi”, “Doʻstga deganim”, “Kurash oni”, “Kechir, yo Rab!”, “Kerak boʻlsa”, “Yoʻqni qandoq bor etay”, “Sheʼriyat” kabi gʻazallar zamondan, odamlardan shikoyat, ijtimoiy yangilanish orzusi, qattiq istehzo kabilarga yoʻgʻrilgan. Bu gʻazallarda shoir ogʻir yoʻllarni bosib kelgan, mustamlaka va erksizlikdan zada boʻlgan, insonday yashash, insonday yashayotganlarga uygʻunlashish orzusidagi katta bir xalqning tili bilan soʻz aytadi. “Kerak boʻlsa” gʻazali oʻtkir ijtimoiy pafosi bilan vodiyni yana bir otashnafas shoiri Choʻlponning “Goʻzal Turkiston” sheʼriga hamohang, hamnafasdir. Gʻazalning ayrim baytlarini keltiramiz:

*Men bor, senga bir haqgoʻy – devona kerak boʻlsa,
Yoʻqman, tili qand nodoʻst parvona kerak boʻlsa.
Istarmi safo koʻngling, bor unda saroylarga,
Kel bunda, esang dardlik, gʻamxona kerak boʻlsa,
Bogʻimni makon etgan, ey siz, gala boyqushlar,
Koʻksimga qoʻning, sizga vayrona kerak boʻlsa.
Vayron chamanim vodi, koʻksimda uning dodi,
Faryodga qulogʻing och, Fargʻona kerak boʻlsa.
Naylay, bu ogʻir soʻzlar, quvmang meni, ey doʻstlar,
Oqillar aro bitta devona kerak boʻlsa [1:415].*

Erkin Vohidovning “Istarmi safo koʻngling, Bor unda saroylarga, Kel bunda, esang dardlik, Gʻamxona kerak boʻlsa”si gʻamli Choʻlponning “Yoʻq ishim hokim, amaldor, shoh-u xoqonlar bilan, Birgadurman doimo hamdard boʻlgʻonlar bilan” baytini esga tushiradi, zamonlar osha ikki shoirning dialogidek yangraydi. Boyqush istiorasi ham jadid sheʼriyati, ayniqsa, Choʻlponga vorisiylikdan darak beradi. Tadqiqotchi Sh.Nazarova bu istioraning XX asr boshlari sheʼriyatida mumtoz adabiyotdagi zogʻ timsolidan kelib chiqqanligini taʼkidlaydi: “Yangi davr oʻzbek sheʼriyatida qora qush, qargʻa, olaqargʻa, boyqush kabi timsollar ham borki, ular anʼanaviy zogʻ timsolining qayta ishlangan koʻrinishlaridir. Fitrat “Behbudiyni sagʻanasini izladim” sheʼrida boyqushni anʼanaviy tarzda motam timsolida qoʻllasa, Choʻlpon “Yongʻin” sheʼrida boyqushni – oʻlim va qoʻrquv dahshati tarzida ifodalaydi. Choʻlpon bu timsolga Fitrat, Elbek, Botudan ham koʻproq murojaat qilgan” [3:133]. Bizningcha, bu istiora bevosita Gulxaniyning “Zarbulmasal”ida ham kelgan, Boyoʻgʻli tarzida beriladi va asarning asosiy qahramonlaridan biridir. Fitrat esa “Abulfayzxon” dramasi finalida Siyovush xali tilidan Rahimbiyga “qora yurakli boyqush” deya murojaat qiladi; taxtni “boyqushlar qafasi” deb

ataydi. Boyqush istiorasi qo'llangan bayt "Kerak bo'lsa"ning shohbayti deyish mumkin. El, yurt, millat qayg'usini o'z qayg'usidan ortiqroq bilgan, Vatan dardiga darmon izlayotgan shoirning vatan-parvarlik tuyg'ulari ana shu baytda nihoyatda iztirobli, nihoyatda baland pafosda ifoda etilgan. Erkin Vohidov "boyqushlar" deganda yer yuzining oltidan bir qismini xarobaga aylantirgan sho'ro mustamlakachilarini nazarda tutgan. Boyqush istiorasi ishtirok etgan baytdan keyin, xuddi "Abulfayzxon"da bo'lganidek ("Ey qora yurakli boyqush, bundan senga qolg'on vayronani qutlamoq uchun keldim") tabiiy ravishda vayronalik bilan bog'liq misralar keladi:

*Vayron chamanim vodiy, ko'ksimda uning dodi,
Faryodga qulog'ing och, Farg'ona kerak bo'lsa.*

Farg'ona ham mazkur misrada to'g'ridan-to'g'ri o'z ma'nosida – tor makon ma'nosida emas, istioraviylik kasb etgan. XX asr shoiri ko'ksini to'ldirgan Farg'onaning dod-u faryodida Samarqanddan kelgunicha taxtini qo'lidan ketgan Zahiriddin Boburdan tortib tor-mor etilgan Qo'qon muxtoriyati shahidlarigacha, 1989-yilgi millatlashlikka asoslangan etnik mojarolargacha bo'lgan voqealarning aks-sadosi bor.

Abdurauf Fitrat "Abulfayzxon"da boyqush istiorasida butun insoniyat tarixida hukmdorlik da'vosida kechgan vayronkorliklarni umumlashtirgan bo'lsa, Erkin Vohidov unda so'z ma'nosining ko'chishi vositasida tekinko'r, vayronkor mustamlakachilarni ifoda etdi.

Erkin Vohidov Alisher Navoiyning "Har qachonkim kemaga ul oy safar rahtin solur" deb boshlanadigan g'azaliga muxammas bitgan. Unda kemada safar qilaraq oshiqni ayriliq komiga tashlab ketayotgan mahbuba haqida so'z boradi. Erkin Vohidov "Dur bo'lib tomgaymu so'z..." g'azalida kemani istiora sifatida qo'llaydi:

*Ahli so'z, g'aflat elin siz uyg'oting bongso'z ila,
Kemangizga so'nggi yo'lning bongi cholinmay turib [1]:27.*

Muxammasda tafsil sifatida kelgan kema bu yerda istioraga aylantirilgan. Shoir "kemangizga so'nggi yo'lning bongi cholinmay turib" deganda o'lim, umrning yakunini nazarda tutadi. Safdosh shoirlarga murojaat qilib, toki barhayot ekansiz, toki qo'lingizda qalam bor ekan, xalqni g'aflat uyqusidan uyg'oting deya bong uradi. Ha, Erkin Vohidov ijodkor shaxsning ijtimoiy vazifasini ana shunday anglaydi; uning o'zi ham hayotda shunday yashab, shunday yozib o'tdi. Ta'kidlash lozimki, aruzda ijtimoiy g'oyalarni izchil, jadidlar darajasida kuylagan zamonaviy shoir Erkin Vohidovdir. Erkin Vohidov o'zbek aruzining katta imkoniyatlarini ishga solib, muhim tarixiy davr voqeliklarini, xalqning dard-u iztiroblarini diqqat markaziga olib chiqdi. Boshqa biror shoirda aruzda metaforalarning quyuqligi, o'tkir ijtimoiy va tanqidiy ruh, o'tkir istehzo Erkin Vohidov darajasida ko'lamli emas.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Vohidov E. Saylanma. 3-jild. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2001. – B. 271.

2. Vohidov E. Tanlangan asarlar. "Sharq" nashriyoti matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. – Toshkent. 2018 y. – B. 417.

3. Nazarova Sh. XX asr boshlari o'zbek she'riyatining yangilanish tamoyillari (yangi o'zbek she'riyati kontekstida): filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. – Toshkent, 2023. – B. 133.

NIGORA ERKINOVA,

Oriental universiteti,

“Sharq tillari” kafedrası katta o‘qituvchisi

ESHQOBIL SHUKURNING SO‘Z QO‘LLASH USLUBI

Annotatsiya: *Eshqobil Shukur she‘riyatida badiiy so‘zga, xususan, folklorga alohida e‘tibor qaratiladi. O‘rni bilan she‘rlaridagi so‘zlar ko‘pma‘nolilik kasb etadi. Bunda uning she‘riyat uslubida o‘zbek mumtoz mahoratiga xos ohanglar ham seziladi.*

Kalit so‘zlar: *she‘riyat, folklor, lingvopoetika, lingvistika, so‘z, etimologiya.*

Аннотация. *В поэзии Эшкabila Шукура особое внимание уделяется художественному слову, особенно фольклорному. В его стихах на первом плане стоит повышение выразительности стихотворения за счет многочисленной переработки слова. В стихах Эшкabila Шукура народный тон дан в гармонии с уникальной мыслью.*

Ключевые слова: *поэзия, фольклор, лингвопоэтика, лингвистический подход, слово, этимология*

Annotation. *In the poetry of Eshkabil Shukur, special attention is paid to the artistic word, especially folklore. In his poems, in the foreground there is an increase in the expressiveness of the poem due to the numerous processing of the word. In the poems of Eshkobil Shukur, the folk tone is given in harmony with a unique thought.*

Keywords: *poetry, folklore, linguopoetics, linguistic approach, word, etymology*

Hozirga qadar o‘zbek adabiyotidagi so‘zning o‘rniga doir turli tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, badiiy ijod namunalarini lingvopoetik jihatdan tadqiq etish bo‘yicha muayyan ishlar yaratilyapti. O‘zbek adabiyotshunos va tilshunos olimlari o‘z soha yo‘nalishlaridagi lingvopoetika masalalari bo‘yicha izlanishlar olib boryaptilar. Bular jumlasida M.Yo‘ldoshev, B.Umurqulov, D.M.Jamoliddinova, R.N.Yusubova kabi olimlarning tadqiqotlarini ko‘rsatib o‘tish mumkin.

Keyingi yillarda o‘zbek she‘riyati ham shu nuqtayi nazardan o‘rganilishi kerak. Sababi bizga ma‘lum bo‘lgan matnga yangi metod bilan yondashuv uning yangi qirralarini ochib beradi. Shoir mahorat maktabiga yangicha qarashga olib keladi. O‘z vaqtida Eshqobil Shukurning she‘rlari haqida fikr bildirib, 2003-yili O‘zbekiston xalq yozuvchisi, taniqli adib Erkin A‘zam shularni ta‘kidlagandi: “Maxsus ishlatilishga moslangan “she‘r so‘zi bo‘lmaydi. Demoqchimanki, so‘zlar orasida she‘rga mo‘ljallangan alohida so‘zlar bo‘lmaydi. Lekin chin shoirning qo‘liga tushsa, hamma so‘z she‘r bo‘ladi. Eshqobil juda xalqchil shoir. Shunday bo‘lsa-da, boshqalarga o‘xshamaydi. Men qidirib ko‘rdim, kimga o‘xshar ekan deb, yo‘q, o‘xshamaydi”. Demak, ma‘lum bo‘lyaptiki, Eshqobil Shukur she‘riyatini so‘zning unda tutgan o‘rni nuqtayi nazaridan, adabiyotshunoslik va tilshunoslik fanlari doirasida o‘rganish mumkin ekan.

So‘nggi yillarda adabiyotshunoslik fanining poetika – badiiy asardagi shakliy jihatlar, badiiyatni tadqiq etuvchi yo‘nalish yoniga ayni badiiylikni tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganishga moslashgan lingvopoetika kelib qo‘shilmoqda. Lingvopoetika tilshunoslik ilmidagi yangi yo‘nalish bo‘lib, badiiyat va badiiy asardagi so‘z qo‘llashni lingvistik me‘yorlar doirasida o‘rganadi. Aniqroq qilib aytganda, poetik unurning xususiyati mazkur yo‘nalishda adabiy fikrning (ya‘ni

g'oyaviy-badiiy tahlil obyekti yoki uning) bir qismi sifatidan ham ko'ra ko'proq tilshunoslik kategoriyalari bilan o'lchab o'rganadi.

Eshkobil Shukur she'riyatida qo'llangan so'zlar xalqona ohangi mavjudligi bilan ajralib turadi:

*Tilim tiyildi mening, so'zim qiyildi mening,
Po'lat til topib oldim, havo so'z topib oldim.
Chanqovuz chanqab qoldi –
Ko'z yoshga chayqab oldim. (“Chanqovuz” she'ridan)*

She'rdagi tilim, tiyildi, qiyildi; chanqovuz, chanqab, chayqab so'zlari o'zaro uyg'unlikni hosil qilyapti.

*Ahay-aha-hay. Ahay-aha-hay!
Men qushlarning tushlarida ko'rinay,
Men tushlarning qushlarida ko'rinay
Ahay-aha-hay. Ahay-aha-hay!
Men tillarning gullarida ko'rinay,
Men gullarning tillarida ko'rinay. (“Ruhim” she'ridan)*

Yuqoridagi misralarda keltirilgan qushlar, tushlar; tillar, gullar so'zlarining takror va o'rni almashgan holda qo'llanishi mumtoz adabiyotdagi “tardi aks” san'atini eslatadi.

Keyingi to'rtlikda esa alliteratsiya ohangni yuzaga keltiradi. “S”, “K”, “O” tovushlari bir-biri bilan uyg'unlikda joylashtirilgan:

*Sochlari sumbul-sumbul...Sochlari...
Kelbat kerib kelayotgan kelinoy,
Oy bilan ochib ko'ngil... qoshlari
Oyning kamin to'layotgan kelinoy.*

So'zlarni takrorlab, ma'nodosh so'zlarni birin-ketin qo'llash yordamida she'r ta'sirini kuchaytirish orqali she'rning qimmatini oshadi.

*Suv ustida, suvlar ustida
Yuraklarim chisirlaydi-ey,
Ishq dastidan, hijron dastidan
Suyaklarim qisirlaydi-ey.
O't ustida, o'tlar ustida
Ko'z yoshlarim daryo bo'ldi-ey,
Ishq qasdida, hijron qasdida
Bardoshlarim ado bo'ldi-ey.*

Bu misralarda xalqona qo'shiqlari ohangi sezilib turadi, kitobxonning uzoq-uzoqlardagi qishloqlar hayoti haqidagi tasavvurini boyitadi. Ba'zi misralarda mumtoz adabiyotdagi “tarse” san'atining zamonaviy variantiga duch kelamiz:

*Oybulutning orasidan oyday kelinlar kelar,
Kunbulutning orasidan kunday kelinlar kelar.*

*Taram-taram sochlar, mana, boylar ko'ngilni,
Qalam-qalam qoshlar yana naylar ko'ngilni.
("Xalq ohangida").*

Eshqobil Shukur ijodida ulug' shoir Alisher Navoiy timsoli ham o'ziga xos o'rin tutadi:

*Men ertaga o'laman, ona,
Daraxt shoxlarida qushlar bu kecha
"Lisonut-tayr"ni takror etmasa
Men ertaga o'laman, ona. ...
Qushlar... Daraxt shoxlarida titragan qushlar,
Navoiy tilida gapirib chiqdi.
Men hech qachon o'lmayman, ona! ("To'qqizinchi fevral").*

Shoir o'zining Alisher Navoiyga bo'lgan muhabbatini she'rda ifoda etish bilan birga, buyuk bobokalonimizning vafoti uning eng yaqin do'stiga qay darajada ta'sir qilganligini ham ta'riflashga urinadi:

*Emranib-entikib keldim qoshingga,
Besamar kunlarim sochlarin yuldi.
Og'ir bir savdolar qalqir boshimda,
Mening yuragimda Navoiy o'ldi. ("Boyqaro.1501").*

Eshqobil Shukur she'rlarida odamlarning ichki xayollari dunyosi, psixologik olamiga katta e'tibor qaratiladi. O'rni bilan odamlarning qanday fikrlashlari bir-ikki misrada aks etadi:

*Qariya: Imonini bersin,
Ko'rinib qolmoqda so'nggi sarhadlar,
Sitilib ketyapmiz keksa ulfatlar.
O'rta yosh: Yoshin yashab, oshin oshadi, lekin,
Pari bilmaganni bilguvchi edi.
Boshimizni qo'shib turguvchi edi.
Yigit: Suyganlar baxtlidir, u chol davrida,
To'y nafasi kelar edi tovushidan...
Bola: Endi eshagini kim minar ekan?..
("Qariyaning o'limi haqidagi xabardan so'ng").*

She'rda turli yoshdagi insonlar o'z munosabatlarini fikran bildirmoqda. Qariya tengdoshlari kamayib qolganidan xafa bo'lsa, yosh bola uning eshagiga kim egalik qilishi mumkinligi bilan qiziqyapti. Hammaning o'z o'y-xayollari va hayotdan kutgan maqsadlari bor. Ular inson yoshiga qarab o'zgarib turadi.

Inson qadri shoirlar uchun hamma vaqt bebaho ne'mat bo'lib kelgan. XX asr 30-yillaridagi Qatag'on yillarida xalqimizning ko'plab fidoyi farzandlari qirib tashlandi. Bu fojia ham shoir she'rlarida o'z azobli ifodasini topgan:

*Kiftlarim boshga to'la
Do'stdan qolgan boshlarim...
Qayga ketay? Qayga ketay?*

*Ko'nglim quyoshga to'la,
Zanjirband quyoshlarim...
Endi netay? Endi netay? ("O'ttizinchi yillar").*

Bu o'rinda ikki qayta keltirilgan "Quyosh" va "bosh" so'zlari ham ohangni, ham ma'noni kuchaytirishga yordam beryapti. Eshqobil Shukur she'rlarida ayol timsoliga ham betakror ta'riflar berilgan. Ayol kishi ojiza, zaifa bo'lsa ham, aslida, qalban, ruhan kuchli bo'lishini o'rinli o'xshatishlar va kerakli so'zlar vositasida ta'sirli ko'rsatib bergan:

*Muzlab qoldi saraton,
Quyosh qorga botadi.
Ichdan yig'lar chopag'on
Oti o'lib yotadi.
...Endi g'amli eriga
So'z aytmasdan botinib,
Olti oy aza tutar
Chavandozning xotini. ("Ko'pkari").*

Ayol jilmayishi ortida uning qalbidagi buyuk bir sabr va iroda turishini ko'rish mumkin:

*Bu tor xona emas, balki bu osmon,
Yulduzlarni gulday sochmoqda shamol.
Yuraginga yetib keldingmi omon,
Eshikka suyanib jilmaygan ayol.
...Pastda zulmat, bo'shliq makon quribdi,
Bu erda hayot-u u yoqda zavol.
Ikki jahonimni suyab turibdi
Eshikka suyanib jilmaygan ayol. ("Muvozanat").*

Eshqobil Shukur she'rlarida xalqona bir obraz – cho'pon timsoli mavjud. Cho'pon haqida betakror misralar yaratgan shoir uni sodda va ko'ngli toza mehnatkash xalq ramzi sifatida oddiy so'zlar vositasida ko'rsatib beradi:

*Havo changlarini chalib boradi
Cho'ponning o'ynoqi zarang tayog'i.
Xurjuni oylarga to'lib boradi,
Eshakning qornida o'ynab oyog'i. ("Nasiba").*

Ammo oddiy xalq vakili bo'lsa-da, cho'ponlar ma'nan ulug' shaxs sifatida tasvirlanadilar:

*Bahorga sarg'ayib qarar saraton,
Yashil changlar sachrar rangpar havoga.
Olti oy oldinda turgan qahraton
Kuzgacha qon berar olti daryoga.
Kimlar saqlab qolmish ko'ngling to'lmaydi
Sovuq urushlardan ko'lmak naslni.
Bu telba asrga berging kelmaydi
Ikki qo'lingdagi to'rtta faslni. ("Bobodehqon").*

Cho'ponlar kunning har bir daqiqasida bedor bo'lishi shoir she'rlarida go'zal o'xshatishlar bilan ifodalangan:

*Ko'kyo'tal tutganday ko'karadi tun,
Adashgan nurlarning yo'lini to'sib.
Muzlayotgan cho'pon yelkalaridan
Ulkan, oppoq bir tog' chiqmoqda o'sib.
Cho'pon elkasida – tog' orasida,
Ikki qo'llagancha, qaddin etib yoy,
Keng, bahaybat osmon tog'orasida
Cho'g' olib yugurib kelayotir oy. ("Najot").*

Shoir o'zligini o'zbek tilining bir farzandi sifatida taniydi. Tilimiz oldida o'zini qarzдорdek his qiladi. Shoir tilni bizgacha etib kelgan qadimiy qadriyatlar qatoriga qo'shganidan faxrlanadi. Uning so'zga munosabati boshqalarnikidan tubdan ajralib turadi. Eshqobil Shukur bu haqida shunday yozgan: "...Chamasi bundan yigirma yillar oldin "So'zni ko'rayapman" degan maqola yozgandim... Ochig'i, men so'zni his qilishdan, uning mohiyatini ilg'ashdan o'rnini hech nima bosolmaydigan bir zavq tuyaman. So'zlarning paydo bo'lishi, ildizlari haqidagi urinishlarim esa bir shoirning o'z tilini chin ma'noda anglashi uchun bo'lgan harakatlardir".

Eshqobil Shukur ijodidagi so'zning o'rni haqida gap ketganda, uning "Bobo so'z izidan" kitobi alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Ayni kitob Erkin Vohidovning "So'z latofati" kitobi singari tilimizdagi ayrim so'zlarning kelib chiqishi to'g'risida ma'lumot beradi. Masalan, "Ulton-toz" va "Kimsan" ismlarining tarixi o'ziga xos qilib berilgan. Yoki "Turlanmoq" so'zining izohini ko'rishimiz mumkin:

"Qadimgi turkiy tillarda "tur" so'zi "rang" degan ma'noni anglatgan. Demak, "turli" so'zi rangli degani. "Turlanish" esa xilma-xil ranglarda ko'rinish, ranglanish ma'nosini ifoda qiladi. Odamga nisbatan "turlanish" sifatining qo'llanishida salbiy ishora bor, chunki turumi yo'q, qat'iyatsiz, vaziyatga qarab o'zgaraveradigan kishilarga qarata "ko'p turlanadigan odam" iborasi ishlatiladi. Ko'p turlanadigan, vaziyatga qarab o'zgaradigan odamni xameleon ham deyishadi. Chunki xameleon – sudralib yuruvchi hayvon ham vaziyatga qarab terisi rangini o'zgartiradi, turlanadi.

Eshqobil Shukurning shoir sifatidagi ijodi o'ziga xosligi bilan birga, uning til ilmida ham qarashlari mavjudligi namoyon bo'lgan. Ammo shoir olimlikni da'vo qilmaydi va buni "Bobo so'z izidan" kitobining kirish qismida ham o'zi ta'kidlab ketadi. U faqatgina so'z tahliliga boshqacha, shoirona yondashuvni istaydi. She'rda ijodkor chiroyli va o'tkir bir fikrni, g'oyani kashf etganidek, so'z tahlilida ham o'z ijodkorligidan foydalangisi keladi. Va bu holatdan, shubhasiz, cheksiz zavqni tuyadi. O'zi ham bu holatni go'zal ifodalaydi: "Ishoning, o'zbek tilidagi biron-bir so'zning menga noma'lum bo'lgan biron-bir jihatini topib olsam, o'zimning o'zimga noma'lum bo'lgan sirimni kashf etganday bir holga tushaman. "Chayla" bilan "yaylov"ning bitta so'z ekanligini bilganimda, yo'qotgan o'yinchog'ini topgan bolakayday bir necha kun yayrab yurganman. Bir qancha so'zlar ustida ishlagan daftarimning birinchi betiga: "Mehr va muhabbat bilan, azizim, mehribonim, suyuqlik Ona Tilimga bag'ishlayman" deb yozib qo'yibman".

Shoir uchun turkiy tillarga oid lug'atlar juda qadrli. Ayniqsa, Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asarini o'ziga doimiy hamroh hisoblaydi.

Xulosa qilib aytganda, Eshqobil Shukur so'zga shoir sifatida shoirona yonashadi. O'rni kelganda, adabiyotshunos va tilshunoslikka katta da'vo qilmagan holda, so'zlarni imkon qadar filologik tahlilini amalga oshiradi. Bularning barchasi shoir uchun so'z she'rda tutgan o'rnidan ko'ra ko'proq ahamiyat kasb etadi. Shu bois Eshqobil Shukur so'zga ham shoirona, ham olimona munosabatda bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Eshqobil Shukur nashrlari

1. Eshqobil Shukur. *Bobo so'z izidan. So'zlar bilan so'zlashuv.* – Toshkent: Mashhurpress nashriyoti, 2018. – 336 b.
2. Eshqobil Shukur. *Sochlari sumbul-sumbul.* Toshkent: G'afur G'ulom, 1988.
3. Eshqobil Shukur. *Shoir o'z tilida kuylashi kerak* // “O'zbekiston adabiyoti va san'ati” gazetasi, 2012 yil, 21-son.
4. Eshqobil Shukur. *Yashil qushlar.* Toshkent: Yozuvchi, 1995. 14-b.
5. Eshqobil Shukur. *Hamal ayvoni. She'rlar va doston.* – Toshkent: Sharq nashriyotmatbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2002. – 318 b.

Ilmiy va ilmiy-ommabop adabiyotlar:

1. Ernazarova I. Eshqobil Shukur – Navoiyga munosib izdosh. // *Alisher Navoiy. Xalqaro jurnal.* 2022 (3). 132-139-b.
2. Vohidov E. *So'z latofati.* – T.: O'zbekiston, 2018. – 216 b.
3. Doniyorov X., Mirzayev S. *So'z san'ati.* – T.: O'zadabiynashr, 1962. – 216 b.
4. Jamoliddinova D.M. *Badiiy matnda terminlarning lingvopoetik va lingvokulturologik xususiyatlari. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertasiya avtoreferati.* – T.: 2021.
5. Задорнова В.Я. *Лингвопоэтика. Слово в художественном тексте* // *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов.* Москва: МАКС Пресс, 2005. – Вып. 29. – С. 115-125.
6. Задорнова В.Я. *Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования: Дисс. О доктора филол. наук.* – М., 1992.
7. Yo'ldoshev M. *Badiiy matn lingvopoetikasi.* – T.: Fan, 2008.
8. Qodirov P. *Til va el. Ilmiy badia.* – T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2005. – 248 b.
9. Mahmudov N. *Tilimizning tilla sandig'i.* – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyotmatbaa ijodiy uyi, 2012. – 115 b.
10. Rustamov A. *So'z xususida so'z.* – T.: Yosh gvardiya, 1987. – 160 b.
11. Sobirov A. *She'riyatda so'z tartibi (Hozirgi o'zbek she'riyati misolida). Filologiya bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) dissertasiyasi avtoreferati.* Samarqand, 2020.
12. Umurqulov B. *O'zbek badiiy nasrining lingvo-uslubiy shakllanish asoslari. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertasiya avtoreferati.* – T. 2020.
13. Erkin A'zam. *Eshqobil Shukur haqida. 2003 yil* (<https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/eshqobil-shukur-hhayrat-hasrat.html>).
14. Yusubova R.N. *Tejamlilik va ortiqchalikning lingvopoetik xususiyatlari. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertasiya avtoreferati.* – Samarqand, 2021

ABDIROSUL TOSHPULATOV,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

TURKIY XALQLAR ADABIYOTIDA “TARIXI ANBIYO VA HUKAMO” ASARINING O‘RNI

Annotasiya: Aslida, anbiyolar janri, o‘z manbasini to‘g‘ridan-to‘g‘ri Qur‘on va hadisi sharifdan olganligi, turli xalqlarning yozma va og‘zaki ijodi, urf-odat va an‘analaridan oziqlangani uchun nafaqat arab xalqlari, balki turkiy xalqlarning ham islom madaniyati va adabiyotida eng boy va muhim janr hisoblanadi. Anbiyo va Payg‘ambarlar tarixini yoritishda ijod qilgan olimlar va shoirlar o‘zlaridan avvalgi tarixchilarning son-sanoqsiz asarlaridan ilhomlanganligini ko‘ramiz. Men ham bu maqolani yozishda Anbiyo va hukamo janrining turkiy xalqlar madaniyati, san‘ati va adabiyotidagi o‘rni va ahamiyati haqida qisqacha ma‘lumot berish bilan birga, bu asarning turkiy tilda yozilgan asarlar orasida ajralib turadigan alohida xususiyatlariga to‘xtalinadi.

Kalit so‘zlar: Anbiyo, hukamo, qissa, turkiy xalqlar madaniyati, Qur‘oniy qissalar, hadislar bayoni, rivoyat.

Абстрактный: На самом деле жанр пророков, ибо он берет свое начало непосредственно из Корана и хадисов, питается письменными и устными творениями, обычаями и традициями разных народов, не только арабских народов, но и богатейший и важнейший жанр в исламской культуре и литературе тюркских народов. Мы видим, что ученые и поэты, творчески освещавшие историю пророков и пророков, вдохновлялись бесчисленными работами историков до них. При написании данной статьи хотелось бы дать краткую информацию о месте и значении жанров анбиё и хукамо в культуре, искусстве и литературе тюркских народов, а также остановиться на особенностях этого произведения, выделяющихся среди произведений, написанных на турецком языке.

Ключевые слова: анбия, хукамо, рассказ, культура тюркских народов, коранические рассказы, хадисы, повествование.

Annotation. In fact, the genre of prophets is considered the richest and most important genre in the Islamic culture and literature of not only the Arab peoples, but also the Turkic peoples, as it takes its source directly from the Qur‘an and hadiths. nourished by the written and oral works, customs and traditions of different peoples. We can see that scholars and poets who were creative in covering the history of Prophets and Prophets were inspired by countless works of historians before them. While writing the article, I would like to give brief information about the role and importance of anbiyo and hukamo genre in the culture, art and literature of the Turkic peoples, as well as dwell on the specific features of this work. works written in Turkish.

Keywords: Prophet, scholar, story, culture of Turkic peoples, Qur‘anic stories, narration of hadiths, narration.

Olimlar qalam tebratadigan sohalar orasida anbiyolar tarixining manbasi Qur‘on va hadis bo‘lganligi uchun alohida ahamiyatga egadir. Chunki anbiyolar tarixini yoritishda biror xatoga yo‘l qo‘yilsa, bu ma‘lumot Qur‘on va hadisda kelgan ma‘lumot bilan solishtiriladi. Agar Qur‘on va hadisda kelgan ma‘lumotlarga to‘g‘ri kelmasa, bu rivoyat tan

olinmaydi va bu tarix payg'ambarlarga nisbat berilmaydi [1.28]. Chunki Qur'onda o'tmishda yashab o'tgan 25 ta payg'ambarlar hayoti bilan bog'liq voqealar zikr qilingan bo'lsa, hadisda ham, Qur'onda nomi zikr qilinmagan ba'zi payg'ambarlar va ularning qavmlari bilan bog'liq voqealar qissa qilingan. Shuning uchun bu qissalar Qur'on va hadisda kelgan bo'lsa rost hisoblanadi, aksincha bo'lsa, oddiy to'qima voqealardan biri sifatida ko'riladi.

Har bir tadqiqotchi doimo o'tgan anbiyolar va payg'ambarlar tarixini o'rganayotganida, albatta, bu ma'lumotlarni Qur'on va hadisga taqqoslashi, keyin uni yozayotgan asarlariga kiritishi lozim. Agar shunday qilinmasa, bu ma'lumotlar "Isroiliyat ma'lumot"lariga tegishli bo'lib, u insonlar tomonidan biror payg'ambarning sha'niga to'qilgan bir uydurma bo'lishi ehtimoli bor.

Isroiliyat tarixida yoritilgan anbiyolar hayotiga bog'liq ma'lumotlarning ko'pi xato ekanligini, o'sha voqeaning Qur'onda zikr qilinishi bilan, voqelikda qanday bo'lganligini bilib olamiz. Bunga bir misol keltiradigan bo'lsak, Qur'ondagi Alloh taoloning Ibrohim alayhissalomga "Men uchun o'g'lingni Qurbonliq qil" degan buyrug'i, Ibrohim alayhissalomning o'g'li Ismoil alayhissalom haqida ekanligi Qur'onda ham hadisda ham zikr qilingan. Ammo "Isroiliyat" ma'lumotlarida esa bu qurbonliqqa Ismoil alayhis salom emas, balki Ibrohim alayhis salomning ikkinchi o'g'li Ishoq alayhissalom olib borilgan va so'yish uchun yotqizilganligi aytiladi. Masalan, "Xudo Ibrohimning iymonini sinab ko'rib, uni chaqirib dedi: "– O'zing yaxshi ko'rgan yagona o'g'ling Is'hoqni olib, Moriyyo yurtiga bor, men senga ko'rsatadigan tog'lardan birida uni kuydiriladigan qurbonlik sifatida keltir" [2. 4].

Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asari, aynan mana shu Qur'on va hadis ilmlariga tayangan holda yozilgan asar bo'lganligi uchun ham tarixiy manbalar orasida betakror qiyamatga ega hisoblanadi. Chunki tarixning tubsiz qa'riga ulotirilgan va insonlar xotirasidan unutilib, yo'q bo'lib ketishiga bir bahya qolgan qavmlarni, keyingi avlodlar zehnda nomma-nom, yolg'onlarni aralashtirmasdan, voqealarni chalkashtirmasdan, xuddi ularni ko'rgandek so'zlab beradigan manba, bu ilohiy kalom bo'lgan Qur'ondir. Ularning joylari qayerda ekanligi, ularning qanday amal bilan hayot kechirganligi va ularning oqibatlari qanday yakun topganligini ko'rgandek birma-bir bayon qilish faqat va faqat, Qur'onning bayoni hisoblanadi.

Qur'onning boshqa kitoblardan farqi shundaki, barcha kitoblarning muallifi, o'z kitobiga "So'z boshi" bitayotgan vaqtda: "Agar bu kitobdan biror xato va kamchilik topsangiz, biz sizdan oldindan uzur so'raymiz" degan ibora bilan boshlanadi. Ammo Quro'onning boshida esa buning tom teskarisi bo'lgan ibora bilan boshlangan: "Baqara" surasi, 2-oyatda: "ذَٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ...", ya'ni: **"Bu kitobda shak-shubha yo'q..."** degan, qat'iy va samimiy so'zlar bilan boshlangan [3. 1].

Mana, ushbu oyat nozil bo'lganiga 14 asrdan oshgan bo'lsa-da, hali biror olim yoki tarixchi tomonidan "Qur'ondagi falon voqeaning asli bunaqa bo'lgan. Qur'ondagi ma'lumot xato ekan" degan e'tiroz bildirilgani ma'lum emas.

Islomning dastlabki davrida arab adabiyotida "Anbiyolar tarixi" janri payda bo'ldi. Bu janrga xizmat qilgan olimlar Vahb ibn Munabbah, Sahl ibn Tustariy va boshqalar bo'lsa, 8-asrning oxiri, 9-asrning boshlarida, Markaziy Osiyo yerlariga islom dini kirib kela boshlaganidan so'ng, turkiy xalqlar orasida ham "Tarixi anbiyo" yoki "Qissasi anbiyo" nomi bilan turk adabiyotlarida bu janr paydo bo'ldi. Bu janrning ilk mustaqil namunalari turk millatiga mansub olimlar va shoirlar tomonidan yaratildi.

Turkiy tilda, mualliflik huquqi bilan himoyalangan birinchi nasriy "Anbiyolar qissasi"ga oid asar, "Qissasi Rabg'uziy" bo'lib, bu asar 13-asr oxiri, 14-asr boshlarida yashagan, xorazmlik Nosiriddin Burhoniddin o'g'li Rabg'uziy tomonidan yozilgan. Uning "Qissasi Rabg'uziy" asari xalqimiz orasida, har xil rivoyatlarga boy bo'lganligi bilan ma'lum va mashhurdir.

Bu asar yozilish zamonida, Xorazm mo'g'ul hukmdorlari qo'l ostida bo'lib, ular ham islom dinini qabul qilgan edilar. Ana shunday hukmdorlardan biri, Xorazm podshosi, Nosiriddin

To'qbug'a, ulug' shoir va tarixchi Nosiriddin Burxoniddin o'g'li Rabg'uziydan payg'ambarlar tarixiga oid bir kitob yozib berishini iltimos qiladi. Mana shu taklifdan so'ng qisqa vaqt ichida, atigi 1 yil muddatda mana shu "Qissasi Rabg'uziy" asari yozildi. Bundan ko'rinadiki, bu asar shoshilinch yozilish natijasida, undagi ba'zi Payg'ambar va Anbiyolarning hayoti tartib bilan, ketma-ket berilmagan.

Ammo 15 asrning o'rtalariga kelib, Anbiyolar tarixi borasida, o'zining zamonasigacha yaratilgan asarlarni tizimlashtirgan va nabiylar biografiyasini sulolalar bo'yicha tartibga solgan olim, buyuk bobokolonimiz Mir Alisher Navoiy bo'lib, Navoiy bu asarini "Tarixi Anbiyo va Hukamo" deb nomlagan.

Markaziy Osiyoga 8 asrning oxirlarida islom kirib kelgan bo'lsa-da bu xalqlarning, ya'ni o'zbek, tojik, qirg'iz, qozoq va hatto tatar millatiga mansub xalqlarning islomlashuvi tezda sodir bo'lgan emas, balki bu orada 1 asrdan ortiq muddat o'tdi. Islom ta'limoti bilan endi tanishayotgan turkiy xalqlarga o'zlari tushinadigan tilda, to'g'ri va yetarli saviyada yetkazadigan Anbiyolar tarixini yozish o'ta muhim edi. Shu sababdan "Qissasi Rabg'uziy" asari Markaziy Osiyoda yashovchi turkiy xalqlar orasida porloq shuhratga ega bo'lgan va xalq uni sevib o'qiydigan bir asarga aylandi. Shu sababdan Toshkent va Qozon shahrida qayta-qayta nashr qilingan [4. 2].

Bu anbiyolar tarixi degani insoniyat tarixi deganidir. Chunki Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo" asari, insoniyatning eng birinchi otasi bo'lgan Odam alayhissalomning hayotini tanishtirish bilan boshlanib, to oxirgi Payg'ambar Muhammad sallolohu alayhi vasallamning hayoti bilan nihoyalangan. Bu "Anbiyolar tarixi" insoniyat tarixi bo'lganligi uchun ham har qanday xalqning madaniyati va adabiyotiga mos tushadigan janr hisoblanadi.

"Tavrot" va "Injil"da tasvirlangan ko'pgina anbiyolarning qissalari, amsol va axborlari Qur'onda ham mavjud. Bu qissalarda tarixiy jarayonlarni boshidan kechirgan o'tmishdagi har bir xalqning madaniyati, diniy etiqodi va ularning yashash tarzi haqida ochiq bayon qilingan.

O'tmishdagi xalqlarning hayoti Qur'onda zikr qilinishi, keyingi kelgan xalqlar uchun, bu tarixdan to'g'ri xulosa chiqarib, ularning fojiali xotimalaridan go'zal tarzda saboq olish imkoniyatini beradi.

Bahs qilingan qissalarning deyarli barchasida Allohning birligi, unga itoat va bandalik qilish, uning roziligi doirasida hayot kechirish, sabr-toqat, omonat, namoz, oxiratga iymon keltirish kabi islomning asosiy tamoyillari yaqqol ko'rinadi.

Bu xalqlar yuqoridagi islom tamoyillarini tark qilib, o'zlari qilgan jurm-u isyonlari sabab yer yuzidan butunlay qirilib, yo'q bo'lib ketgan. Ularning ba'zilar butunlay izzsiz yo'q bo'lib ketgan bo'lsa, ba'zilaridan esa yashagan joylarida, ularga kelgan balo va musibatlardan ayrim nishonalar va belgilar saqlanib qolgan. Masalan: Hozirgi Falastin yerida, qadimda yashagan va Allohning g'azabiga uchrab, tabiiy ofat sababli qirilib ketgan "Sadum" qabilasining 42 ta qishlog'i o'rnida, "O'lik dengiz" paydo bo'lgan. Bu dengiz, dunyo okeanlari sathidan 408 metr pastlikda joylashgan bo'lib, mo'jiza sifatida saqlanib qolgan. Uning mo'jizaligi shuki, dunyoning biror quruqligi dengiz sathidan 1 metr chuqur bo'ladigan bo'lsa ham, tabiat qonuniga ko'ra, u joyni yer osti suvlari sizib o'tish orqali, bu chuqurlikni dengiz sathi bilan barobar qilib qo'yishi kerak. Ammo o'lik dengizga tabiatning mana shu qonuni ishlamasligi oqibatida, hamon bu "O'lik dengiz"i dunyo okeanlari suvidan 408 metr pastlikda qolib ketmoqda. Bundan ko'zlangan ilohiy maqsad shuki, Sadum qavmining Lut alayhissalomning so'ziga quloq solmasliklari va o'zlarining qilgan qabih ishlari sababli Alloh tarafidan yuborilgan baloga giriftor bo'lganliklarini keyingi ummatlarga ko'rsatishdan iboratdir [5. 12].

Mana shunday qavmlardan yana biri "Samud qovmi". Bu qovmni Alloh Qur'onda "Ashobul Hijo" deb nomlagan. Chunki bu qavmning kishilari bo'ylari uzun va bilagi o'ta baquvvat kishilar bo'lganliklari uchun, o'zlarining uylarini baland, baland qoyalarning yuzidagi toshlarning o'rta-

sini kovak qilib yasar edi. Toshlariga ishlov berib, qoyatoshlarning yuziga turli xil naqshlar tushirar edi. Ularga Solih alayhissalom ilohiy elchi sifatida yuborilgan. Ammo bu qavm ham o'zlariga ortiqcha baho berib, kuchlariga ishonib kibrga ketishdi. Solih alayhissalomning da'vatlariga ergashmaganligi va gunohi ma'siyat botqog'iga botib ketganligi sababli boshlariga balo kelib, bitta qattiq qichqiriq bilan barchalari qirilib ketgan. ulardan faqatgina qoya toshlar orasida o'yib qurgan uylari-yu qasrlari qolgan. Bu uylar hozirga qadar saqlanib qolgan bo'lib, bu joy hozirgi Iroq bilan Saudiya arabistoni oralig'idagi joylashgan va hozirda ham "Madoinu Solih" deb nomlanadi.

Bu qavm to'g'risida hadislarda ham kelgan. Hijratning 9 yili, Payg'ambarimiz sallollohu alayhivasallam, Rum davlatining 40 000 lik qudratli armiyasiga qarshi qo'shin tortib borganlarida, mana shu "Halok bo'lgan Samud" qavmining xarobalari ustidan borib qoladilar. Shunda saho-balarga qarata:

لَا تَدْخُلُوا عَلَى هَؤُلَاءِ الْمُعَذِّبِينَ إِلَّا أَنْ تَكُونُوا بِأَكْيُنٍ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا بِأَكْيُنٍ فَلَا تَدْخُلُوا عَلَيْهِمْ لَا يُصِيبُكُمْ مَا أَصَابَهُمْ

Ya'ni: **"Bu azobga duchor bo'lgan qavmning ustiga (yurtiga) kirmanglar. Agar kirsalaringiz yig'lab kiringlar. Agar yig'laguvchi bo'lmasalaringiz kirmanglarki, ularga yetgan narsa (azob) sizlarga yetmasin"** degan edilar [6. 320].

Biroq Qur'on, bu tarix kitobi emaski, insoniyat tarixini batafsil yoritib bersa, balki oxirgi ummatga to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi ilohiy dastur bo'lganligi uchun ham o'tmishdagi anbiyolar va ularning qavmlari haqidagi ma'lumotlarning barchasini emas, balki ayrimlarini keltirib o'tgan. Aslida, o'tmishdagi qavmlarning o'z payg'ambarlari o'rtasida bo'lib o'tgan voqealarni batafsil yoritishga son-sanoqsiz tarixiy kitoblar tom-tom qilib yozilsa ham kamlik qiladi.

Oxirgi vaqtlarda olib borilgan turli xil tadqiqot va izlanishlar natijasida Misr, Quddus va Bobilning tarixiy madaniyatlari o'rganilar ekan, qadimda bu mamlakat xalqlarining hazorasi, go'yoki bir tartibga solingan, biridan keyin boshqasi uni davomchisi ekanligini ta'minlovchi madaniyat va urf-odatlar mavjud bo'lganligini va bu madaniyatning oxiri arab sahrosidan chiqqan, oxirgi payg'ambar Muhammad sallollohu alayhi vasallam olib kelgan islom ta'limoti bilan barham topganligini ko'rishimiz mumkin [7. 2].

Arab sahrosiga, oxirgi Payg'ambar Muhammad sallollohu alayhi vasallam islom dinini olib kelgan vaqtda, arab xalqlari madaniyatida ham o'tmishda o'tgan payg'ambarlar va ularning qavmlari to'g'risida uzuq-yuluq rivoyatlar va qissalar mavjud edi. Ammo aniq va o'ta ishonchli manba yo'qligi sababli u qissalar qanchalik haqiqatga yaqin ekanligini bilish imkonsiz bo'lgan. Keyin Alloh taolo o'zining oxirgi payg'ambari va elchisi Muhammad sallollohu alayhi vasallamga Qur'on oyatlari orqali u qissalarning qaysi biri to'g'ri va qaysilari uydurma ekanligini ko'rsatib berdi.

Bu davrda arab xalqlari orasida shoirlik va qissaxonlik yaxshi rivojlangan bo'lib, Rum va fors xalqlari orasida tarqalgan anbiyolar tarixini bilganlaricha rivoyat qilishar edi. shu sababdan Muhammad Payg'ambar o'tmishdagi anbiyolar tarixi to'g'risidagi oyatlarni ularga o'qib berganida, Makka mushriklari: "Bu shoirlar va qissaxonlar aytadigan qadimgilarning ertaklari-ku", yoki "Sen bizga shoirlar kabi cho'pchak aytyapsan" deb, "Muhammad shoir" deyishgan edi.

Turkiy adabiyotda Hamidulla Hamidiy tomonidan ham Yusuf va Zulayho obraziga murojaat qilingan. Bu asar, Qur'ondagi "Ahsanul Qisos" nomini olgan Yusuf alayhissalomning hayotiga asos qilib olingan..

Ozarbajon shoiri Muhammad Fuzuliy (1498-1556) "Hadiqat-us-suado" asarini yozdi. Bu asar o'tmishdagi payg'ambarlar hayotiga bag'ishlangan bo'lib, turkiy tilda yozilgan va Odam alayhissalom, Nuh, Ibrohim, Ya'qub, Muso, Iyso, Ayyub, Zakariyo va Yahyo alahissalomlarning chekkan aziyatlarini to'liq bayon qilgan. Ikkinchi bo'limida esa Muhammad sallollohu alayhi vasallamning tortgan azob-uqubatlarini mufassal zikr qilgan. Muhammad Fuzuliyning bu asari tasviriy san'at rasmlari bilan ham bezatilganligi va minatyura shaklida chizilgan rasmlari sababli boshqa anbiyolar tarixiga oid asarlardan ajralib turadi [8. 2].

Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo” asari, turkiy xalqlarning, Payg‘ambarlar tarixiga oid bilim va ko‘nikmalarini hosil qilishda asosiy manba bo‘lib xizmat qilib kelgan. Qolaversa, bu asarning ikkinchi qismida, Jolinus, Pifagor, Batlimus, Aflotun, Suqrot va Aristotel kabi millati boshqa va diniy etiqodi g‘ayri islom bo‘lgan hukamolarning tarixini yoritish bilan Alisher Navoiy, o‘zidan keyingi turkiy xalqlar madaniyatida “Tolerantlik” (bag‘rikenglik) fazilatining ham oliy darajasini ko‘rsatib bergan va turkiy xalqlar orasida bu fazilatning shakllanishiga salmoqli hissa qo‘shgan.

Xulosa qilib aytganda Alisher Navoiyning “Tarixi Anbiyo va Hukamo” asari o‘quvchiga, insoniyat tarixini o‘rganish va dunyo yaratilishining mazmun-mohiyatini chuqur tushunish, diniy va dunyoviy bilimlarni puxta egallashda yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulqodir Abdur Rahim. *E’tiqod durdonalari*. Hilol nashriyoti. – Toshkent: 2012. – B 28.
2. Abul Fido Ismoil ibn Umar ibn Kasir. *Doru ibn Kasir*. “Al-bidaya van-Nihaya”. Bayrut.: 1366 y. 2- tom. – B 320 .
3. Ahmet Karatash. “Turk-islam kultur ve edebiyatinda kisas-I enbiya turu” maqola. *Diyanet ilmi Dergi*. 2013. <https://Dergipark.org.tr -B 2>.
4. Orif Tolib. “O‘lik dengizi o‘likmi?” nomli maqola. “Hidoyat” jurnali. 2014-yil. 5-soni. – B 12.
5. Sergey Shulyak. “Ibrohim solihdir. Solih Ibrohim, ota” maqola. (ibr. 11:19) – B 4. <https://iia-rf.ru>
6. Qur’oni Karim va o‘zbek tilidagi ma’nolar tarjimasi. Shayx Usmonxon Temurxon o‘g‘li Samarqandiy. *Turkiya diyonat ishlari boshqarmasi*. Anqara.: 2021. – B 1.

ABBOSJON ROHATALIYEV,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi,
erkin tadqiqotchi

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHE'RIYATINING ERKIN VOHIDOV IJODIGA TA'SIRI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur an'alarining Erkin Vohidov ijodidagi o'rni va ahamiyati xususida so'z yuritilgan. Xususan, Bobur g'azallaridagi badiiy, qofiya jilolarining adabiy an'ana sifatida Erkin Vohidov ijodiga ta'sir jarayoni haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Adabiy an'ana, vorisiylik, mumtoz adabiyot, obraz, motiv, lirik qahramon, badiiy niyat, ta'bi xud muxammaslar, taxmis muxammaslar, taqte', bahr, vazn, qofiya, hazaj, mafoiylun.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль и значение традиций Захириддина Мухаммада Бабура в творчестве Эркина Вахидова. В частности, прокомментирован процесс влияния на творчество Эркина Вахидова литературной традиции художественного мастерства и рифмовки в газелях Бабура.

Ключевые слова: литературная традиция, наследственность, классическая литература, образ, мотив, лирический герой, художественный замысел, таби худ мухаммас, тахмис мухаммас, такте, бахр, вазн, рифма, хазадж, мафойлун.

Abstract: This article discusses the role and importance of the traditions of Zahiriddin Muhammad Babur in the work of Erkin Vahidov. In particular, they commented on the process of influence on Erkin Vahidov's work as a literary tradition of artistic skill and rhyme in Babur's ghazals.

Key words: Literary tradition, inheritance, classical literature, image, motif, lyrical hero, artistic intention, tabi khud muhammas, takhmis muhammas, taqte, bahr, wazn, rhyme, hazaj, mafoiylun.

Kirish.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi o'zbek adabiyotida ko'p jihatdan yuksak qadrlanadi. Boisi, sarkarda, shoh va olim sifatida kelajak avlodlarga qoldirgan boy merosi "Boburnoma" memuar asari bo'lsa, shoir sifatidagi lirik devoni – "Kobul" hamda uni bizga adabiyotshunos-nazariyotchi sifatida tanituvchi "Muxtasar" asari orqali nozik didli, dilbar shaxs ekanliging guvohi bo'lamiz. Bugun Bobur ijodi tarixiy, madaniy, ilmiy nuqtai nazardan chuqur o'rganilib, ko'plab ilmiy izlanishlarning tadqiqot obyektiga aylanmoqda.

Badiiy adabiyotdagi yangi evrilishlar jarayonini adabiy an'alar ta'sirisiz tasavvur qilish mushkul. Shu nuqtai nazardan aytish mumkinki, hozirgi zamon o'zbek adabiyoti mumtoz adabiyot an'analari bag'rida vujudga kelib, yangi davr adabiy muhitidan nafas olgan holda rivojlanib, sayqallanib, yangidan yangi asarlar bilan boyib bormoqda. Zero, tadqiqotimiz mavzusiga muvofiq xalqimizning ardoqli adibi Erkin Vohidov ijodi rivojida buyuk shoir Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyatining ta'sirini kuzatish, ayni damda mumtoz adabiy an'alarining zamonaviy adabiyotga ta'siri masalasini yoritish borasida amalga oshirishi lozim bo'lgan muhim ilmiy-amaliy ishlardan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

O'zbekiston xalq shoiri, O'zbekiston Qahramoni, davlat va jamoat arbobi Erkin Vohidov milliy o'zlikni anglash yo'lida millatning asl farzandlari bo'lgan qadim ajdodlarimiz an'anasining davomchilaridan biridir. Buni adibning g'azal va muxammaslaridagi shakliy va mazmuniy yangilanishlaridan sezish mumkin. Chunki shoir salafilar an'anasiga tayanib, o'z ijodining yangi ufoqlarini kashf etdi. Adib she'riyatiga xos bu xususiyat unga ilmiy-nazariy qarashlar natijasida ayon bo'ldi. Umuman olganda, shoir ijodiga nisbatan dastlabki munosabatlar XX asrning 60-70-yillaridan boshlandi. Adabiyotshunos olimlarimizdan biri Ibrohim G'afurov o'zining *"She'riyat izlanish demak"* nomli adabiy-tandiqiy ocherkida ko'plab ijodkorlar qatori shoir ijodi borasida ham anchayin iliq fikrlar bildiradi: "Erkin Vohidov she'riyatida davrning haqiqatlarini ifodalab berishga qodir bo'lgan lirik qahramon obrazini yaratishga intilmoqda. U o'zining *"Ruhlar isyoni"*, *"Bizlar ishlayapmiz"*, *"Oqsoqol"*, *"Manfaat falsafasi"*, *"Arslon o'rgatuvchi"* singari asarlarida katta ijtimoiy voqelikning o'rtasida turgan, o'z ma'naviy-ruhiy olami bilan shu ijtimoiy voqelikning xarakterli tomonlarini aks ettiradigan va gavalantiradigan inson obrazlarini yaratdi". [15, 224] Mana qariyb qirq yildirki, shoir ijodini adabiyot muhoblari va olimlar, tadqiqotchilar teran tahlil qilish borasida tizimli izlanishlarni amalga oshirib kelishmoqda.

Biz adib ijodiga bag'ishlangan asarlarning aksariyati uning shaxsiyatiga daxldor hayotiy hikoyalar, esse tarzidagi xotira asarlarida jamlanganini ko'ramiz. Rahmatilla Inog'omovning *"Shoir bo'lish osonmas"*, [2, 72] *"Shoirlik qismati"* [3, 116] asarlari XX asrning oxirgi o'n yilligida nashr etilgan qimmatli manba bo'lsa, shoir tavalludining 70 yilligi arafasida adabiyotshunos olim Hamidulla Boltaboyevning Erkin Vohidov hayoti va ijodiga chizgilardan iborat *"So'z sehri"* [1, 136] nomli to'plami nashrdan chiqqan, ayni shu yo'nalishda Shukur Qurbonov va Javlon Jovliyevlarning *"Erkin Vohidov saboqlari: adabiy portretga chizgilar"* i 2017-yilda dunyo yuzini ko'rdi. 2018-yilda Rustam Mirvohid va Temur Mirzayevlar shoir ijodi haqida zamondoshlarining xotiralari aks etgan *"To'quyosh sochgayki nur"* [5, 512] nomli to'plamning nashr etilishi Erkin Vohidov ijodning abadiylashuviga munosib hissa bo'lib qo'shildi. Keyingi yillarda shoir bilan hamsuhbat va hamnafas bo'lgan ijodkorlarning iliq xotiralari ifodasini topgan risolalar ham nashr etilmoqdaki, bu shoir ijodi va shaxsiyatining ibratga to'liq ekanligidan dalolat beradi. Ahmadjon Meliboyevning *"Erkin Vohidov imzosi"*, [4, 36] nomli xotira kitoblari yuqoridagi fikrlarimizni tasdiq etadi.

2017-yilda shoir tavalludining 80 yilligi munosabati bilan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universitetida *"Erkin Vohidov ijodining ma'naviy hayotimizdagi o'rni va ahamiyati"* mavzuida xalqaro ilmiy-amaliy koferensiya o'tkazilgan bo'lsa, 2020-yilda Guliston davlat universitetida *"Erkin Vohidovning so'z qo'llash mahorati"* mavzuida, 2021-yilda Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Univeristetida *"Erkin Vohidov ijodining turkiy xalqlar madaniyatida tutgan o'rni"* mavzularida respublika va xalqaro miqyosdagi ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazib kelinmoqda.

Erkin Vohidov ijodining ilmiy-nazariy aspektlarda o'rganilishi dastlab N.Karimov, U.To'ychiyev, B.Nazarov, N.Rahimjonov, Z.Baltayeva, G.Keldiyorova, M.Hoshimova kabi adabiyotshunos va tilshunos olimlar tomonidan *"O'zbek tili va adabiyoti"* jurnalining turli yillarda chop etilgan nashrlarida e'lon qilingan katta kichik maqolalarda tadqiqot obyektiga aylangan bo'lsa, keyinchalik davr she'riyati va adabiy muhit o'ziga xosliklarini ochib berishga qaratilgan nomzodlik dissertatsiyalari va monografiyalarda o'z ifodasini topib keldi. Sh.Xo'jamberdiyevaning *"Ta'lim bosqichlarida Erkin Vohidov ijodi va hayotini o'rgatish usullari"*, [14, 163] S.Shomurodovanning *"XX asr o'zbek adabiyotida devonchilik an'anasi: mavzu, tarkib, vazn va badiiy san'atlar"* [17, 149] mavzuidagi dissertatsiyalari, shuningdek, turkiyalik adabiyotshunos olim Veli Savash Yelok va Go'zal Muhammadjonovalarning *"She'riyat shukhi"* [13, 132] hamda bizning 2021-yilda nashr etilgan *"Erkin Vohidov she'riyatining leksik-semantik va badiiy xususiyatlari"* [8, 90] mavzuidagi

monografik tadqiqotlarimiz shular jumlasidandir. 2022-yilda tuzuvchilar – Rustam Mirvohid va Bahodir Obid tomonidan adabiyotshunos olim Ibrohim G‘afurov muharrirligi ostida “*O‘zbekiston*” nashriyotida chop etilgan “*Inson o‘zing*” [6, 655] nomli kitobning shoir ixlosmandlari qo‘liga yetib borgani ham Erkin Vohidovni umrboqiy siymo sifatida e’tirof etmog‘imizga to‘la asos bo‘ladi.

Biz Erkin Vohidov she’rlarini o‘qir ekanmiz, mumtoz an’analarga sodiqlikni va shu bilan birga mavzuiy umrboqiylikni his qilamiz. Bu, albatta, shoir ijodining e’tiborga molik jihatlaridan biridir. Zero, adabiy an’ana ijodkor iste’dodining tayanch nuqtasi sanaladi. Chunki bu holat vorisiylik jihatidan adabiy ustoz va shogirdlik maqomidagi ajdodlar tajribasining kelajak avlod tomonidan o‘zlashtirish orqali yuzaga chiqadigan estetik jarayon hisoblanadi. Adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalarda ko‘rsatilishicha, “adabiy an’ana – o‘tmish adabiyoti to‘plagan ijodiy tajribalar qaymog‘i, davrlar o‘tishi bilan ahamiyati va dolzarbligini yo‘qotmay, boqiy qadriyatga aylanib, avloddan avlodga o‘tib kelayotgan qismi”. [7, 400] Buni shunday tushunmoq kerakki, ijodkor o‘tmishda katta adabiy hodisa sifatida ko‘rilgan va qadrlangan adabiy an’analarga oid bilimlarni puxta o‘zlashtirgan holda davom ettirish orqali muayyan adabiy tur va janr rivojiga hissa qo‘shishi mumkin. Bu esa shoir yoki yozuvchidan yuksak va chuqur his qilinadigan mas’uliyat talab qiladi.

Muhokama va natijalar

Erkin Vohidov biz yuqorida tilga olgan adabiy an’analarni o‘z ijodi bilan munosib davom ettirgan va boyitgan sohirqalam shoirlardan biridir. U o‘z ijod yo‘li davomida Fuzuliy, Navoiy, Bobur singari zabardast so‘z san’atkorlarining ijodiga cheksiz hurmat bajo keltirgan holda ularning nurli izidan borib, muqaddas qalamini e’zozlab, baland e’tiqodida sobitqadam bo‘ldi. Buni shoir “*O‘zbekim*” qasidasida mamnuniyat bilan izhor etadi:

*“Mir Alisher na’rasiga
Aks-sado berdi jahon,
She’riyat mulkida bo’ldi
Shoh-u sulton o‘zbekim.....
Menga Pushkin bir jahon-u
Menga bayron bir jahon
Lek Navoiydek bobom bor,
Ko’ksim osmon, o‘zbekim”. [11, 144-146]*

Bu misralar shoirning buyuk mutafakkir ijodi va shaxsiyatiga cheksiz hurmat va faxr tuyg‘usiga yo‘g‘rilgan bo‘lsa, qasidadan o‘rin olgan Bobur haqidagi misralar shoh va shoir hayot yo‘lining og‘ir davrlarini ko‘z oldimizga keltiradi:

*“Mirza Bobur – sen, fig‘oning
Soldi olam uzra o‘t,
Shoh mashrab qoni senda
Urdu tug‘yon, o‘zbekim”. [11, 144]*

Biz mazkur maqolamizda shoirning mumtoz adabiyot namoyandalaridan biri sanalgan Zahiriddin Muhammad Bobur she’riyatiga xos bo‘lgan adabiy-badiiy an’analarning Erkin Vohidov ijodidagi aksini yoritishni maqsad qildik.

Erkin Vohidov “Shoir-u she’r-u shuur” nomli adabiy esselar kitobida Bobur ijodi haqida so‘zlar ekan: “Bobur she’riyati boshdan oyoq yor va diyor hijroni sharhidan iboratdir. Uning har bir baytida ayriqliq dardi, firoq azobi oshkor bo‘lib turadi”, [10, 105] – deganida nechog‘li haq so‘zni aytgan edi. Biz Bobur qalamiga mansub g‘azal-u ruboiylarni o‘qir ekanmiz ular mavzu silsilasining avvalgi bo‘g‘inlaridan ayriqliq, hijron, bevafoqlik, vatan sog‘inchi singari motivlar o‘rin olganiga guvoh bo‘lamiz. Erkin Vohidov o‘zining “*So‘z latofati*” nomli kitobida “*Ob-havo*”

so'zining kelib chiqishi haqida fikr yuritib, uni Bobur qalamiga mansub bayt bilan dalillaydi: "Bobur Mirzoning ob-havo so'zi go'zal she'riy san'atga aylangan shunday bayti bor:

Ohu-u yoshimdin ortadur za'f, ey tabib,

Bildim, yarashmas emdi bu **ob-u havo** manga.

Ya'ni, yig'lab ko'z yosh to'kkanim, oh urganim sayin zaifligim ortib bormoqda. Ko'z yosh to'kishda suvga, oh tortishda havoga ishora bor. Demak bu suv, ya'ni ob va havo menga to'g'ri kelmay qoldi, deydi shoir va ko'z yosh, oh-u faryodning foydasizligini aytish bilan birga Hindistonning ob-havosi o'zining sog'ligiga ma'qul emasligiga ham ishora qiladi". [12, 64] Bu bejiz emas, albatta. Shoirning yozganlari she'r emas, balki taqdir sinovlari qoldirgan chiziqlar misol qog'ozga muhrlanganidek, faryodga qorishgan vatandan ayriliq dardi ko'ngil gulzorining ob-havosini o'zgartirishga qodir ekanligini isbotlab beradi.

Bobur she'riyatida oshiq va mashuq, do'st-u ag'yor singari an'anaviy obrazlar tabiat hodisalari yoki tabiatning bir bo'lagi bo'lgan o'simliklar, qushlar, joylar orqali tasvirlanadiki, bu jihat asarning badiiy qiymatini oshirishga sezilarli ta'sir qiladi. Masalan, Bobur qalamiga mansub g'azallarda "*lola*" obrazining muallif badiiy niyatini amalga oshirishda muhim vosita sifatida ko'rdik:

"Xati birla ul oy xaddi: biri – moh-u biri – **lola**,

Yuzy birla aning qaddi: biri sarv-u biri **lola**". [18]

Ayni shu an'ananing Erkin Vohidov qalamiga mansub asarlarida ham bo'y ko'rsatgani e'tiborimizni tortdi:

"Qo'nib gul uzra bulbul

Ishq kitobini varaqlabdur,

Yumuq tong ko'zlari

O'tliq navosidin charaqlabdur

Paridek noz-u istig'no etib,

Tong **lola** ruxsori,

Yuvib shabnam bilan

Bir tomchi shabnamdek varaqlabdur". [11, 72]

Mumtoz shoirlar ijodida bo'lgani kabi Bobur ijodida ham "**sabo**"ga xitob motivi asosiy poetik obrazlardan biri sifatida keng qo'llanadi:

"Ey bodi sabo, ayla Xurosong'a guzar,

Mandin degil ul yori parishong'a xabar.

Necha safar o'z ko'nglung uchun qilg'aysen,

Emdi bizing uchun ayla bu yong'a safar". [19, 38]

Erkin Vohidovning "*Yoshlik devoni*"ga kiritilgan g'azallarida ham "**saboga xitob**" tarzidagi an'anaviy obrazlar oz bo'lsa-da uchraydi.

"Tushda ko'rdim dilbarimni

Ey sabo, uyg'otmagil.

Olma bir dam vasl shavqin,

Qo'y, meni qo'zg'atmagil". [11, 39]

Agar Boburning yuqorida qayd etilgan ruboiysida "**bodi sabo**" obrazi oshiqni visolga yaqinlashtiruvchi, yorning ahvolidan xabar beruvchi vosita sifatida talqin qilingan bo'lsa, Erkin Vohidovning yuqoridagi "*Uyg'otmagil*" radifli g'azalida esa "**sabo**" obrazi oshiqni mashuqa visolidan bebahra qiluvchi, yorning nihoyasiz azoblariga sababkor sifatida ko'rsatadi.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotda bulbul, zog', to'ti kabi qushlar ham ma'lum poetik maqsadlarni ro'yobga chiqarishda tez-tez murojaat qilinadigan an'anaviy obrazlar sirasiga kiradi. Ammo bizningcha kabutar qushining poetik matnga olib kirilishi nisbatan kam uchraydigan hodisa hisoblanadi.

Kabutar xalqimiz orasida qadimdan tinchlik, osoyishtalik, do'stlik, birodarlik, yaqinlik ramzi sifatida e'zozlanib keladi. Erkin Vohidov ijodidagi Bobur an'alariga xos jihatlardan biri ham aynan kabutar obrazining lirik asar matniga olib kirilishi bilan bog'liq. Jumladan, Bobur yozadi:

“...Kabutar, eltgasen xatgam ne bo'lg'ay gar qabul etsang.

Ko'ngulni bog'lasam ul noma yanglig' parru bolingg'a”. [19, 37]

Baytdagi kabutar obraziga shoir tomonidan ortilgan badiiy yuk mavjud bo'lib, u oshiq yorning mashuqasiga yo'llagan maktubi bilan birga ishqqa yo'g'rilgan qalbini ham “noma yanglig'” qo'shib bog'lash istagini izhor etishda birlamchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Erkin Vohidov ijodida ham kabutarning xat tashuvchilik, xabar yetkazish xususiyati mohiyat e'tibori bilan g'azal matniga olib kiriladi:

“Ey kabutar, she'rim olib

Yori dilxohimga yet,

Yor mening ohimga yetmas.

Endi sen ohimga yet”. [11, 75]

Barchamizga ma'lumki, shoir devonlaridan mumtoz lirikaning g'azal, muxammas, ruboiy, qit'a, mustahzod singari go'zal namunalari o'rin olgan. Keyingi davrlarda adabiyotshunos olimlarning musammatlar, xususan, muxammaslar borasida olib borgan chuqur va samarali izlanishlari natijasida uning shakliy jihatdan umumiy, mazmuniy jihatdan xususiy tarzidagi tafovutlariga asoslangan turlari mavjudligi yorqin dalillar bilan ochib berildi. Xususan, adabiyotshunos olim D.Quronov “Adabiyotshunoslik lug'ati”da muxammasga “musammat turlaridan biri, besh misrali bandlardan tarkib topuvchi she'r shakli; besh misrali band”, [7, 196] deya ta'rif berilgan bo'lsa, Dilnavoz Yusupovanning “Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari” nomli o'quv qo'llanmasida muxammaslarning yaratilish xususiyatiga ko'ra ikki xil “1) tab'i xud – mustaqil muxammas; 2) taxmis–g'azalni beshlantirish asosida yaratiladigan muxammas” [15, 142] kabi ko'rinishi farqlanadi. Tadqiqotchi Tolibjon Ro'ziboyev tomonidan yaratilgan maxsus monografiyada muxammas musammat turlaridan biri sifatida she'rning shakliy jihatdan berilgan umumiy nomi ekanligi e'tirof etilib, “muxammas atamasi sharq sher'riyatida muxammas, taxmis, tashtir, tardiya deb ataluvchi she'riy janrlarning faqat shakliy tuzilishini ifodalaydi”, [9, 15] deya ta'kidlanadi. Muallif bu o'rinda D.Yusupova fikrlarini e'tibordan qochirmay, xulosalarni umumlashtirgan holda taxmis tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: “taxmis atamasi ham arabcha (“xamsa” – “besh” so'zining o'zagidan yasalgan, ammo muxammasdan farqli o'laroq “beshlik” emas, balki “beshlantirilgan”, “beshlangan” kabi tushunchalarni anglatadi”. [15, 24] Muxammas va taxmis nazariyasiga oid fikrlar shuni anglatmoqdaki, mumtoz hamda zamonaviy she'riyatda muxammaslar shakliy jihatdan umumiylik kasb etsa-da, mazmuniy tomondan sezilarli tafovutga ega. Demak, shoirning o'zga shoir ijodiga mansub biror g'azaliga bog'lagan muxammasi taxmis muxammas atamasi bilan yuritilib, uning vazn, qofiya va radif tomonlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Biz taxmis muxammaslarning yuqoridagi kabi nazariy asosiga tayanib, Erkin Vohidovning 2017-yilda nashr etilgan “Senga baxtdan taxt tilarman” nomli devoniga Zahiriddin Muhammad Bobur g'azaliga bog'lagan taxmis muxammasi xususida fikr yuritamiz.

Erkin Vohidov Zahiriddin Muhammad Boburning “Qachon bo'lg'ay musharraf bo'lg'amen, jono, jamolingga?” deb boshlanuvchi g'azaliga bog'lagan taxmisini quyidagi band bilan boshlaydi:

Ye-tolmay qo // ma-tim yodir // ne-cha oykim, // hi-lolingga,

V – – – // V – – – // V – – – // V – – –

Ma – fo – iy – lun // Ma – fo – iy – lun // Ma – fo – iy – lun // Ma – fo – iy – lun

Qa-ro ko'z mar // du-mi yig'lab, // ti-kilmoq bir // la- holingga,

V – – – // V – – – // V – – – // V – – –

Ma – fo – iy – lun // Ma – fo – iy – lun // Ma – fo – iy – lun // Ma – fo – iy – lun

Qa-choh ul tot // li-kun kelgay // ye-tarman lah // za-bolingga,
 V - - - // V - - - // V - - - // V - - -
Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun
 Qa-choh bo'lg'ay // mu-sharraf bo'l // g'a-men, jono, // ja-molingg'a?
 V - - - // V - - - // V - - - // V - - -
Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun
 Qu-tulg'aymen // fi-roqingdin, // ye-tishgaymen // vi-solingg'a! [11, 157]
 V - - - // V - - - // V - - - // V - - -
Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun // Ma - fo - iy - lun

Taxmis nazariyasiga oid ma'lumotlardan ko'riladiki, taxmisga asos bo'lgan g'azalning vazni, qofiyasi va radifi saqlanishi, mazmuni esa yana mukammalashuvi kerak. Sevimli shoirimiz Erkin Vohidov bu talablarni xaddi a'losiga yetkazgan. Birinchidan, asos g'azal aruzning hazaji musammani solim bahrida bitilgan, taxmis ham g'azalning vazni o'zgarmagan holda beshlantirilgan. Ikkinchidan, Boburning ushbu g'azali besh baytdan iborat. Taxmis shunga mos holda besh bandni tashkil qilgan. Uchinchidan, g'azal matla'sida **“jamolingga”, “visolingga”** so'zlari qofiya hosil qilgan va unga qo'shilgan misralardagi **“hilolingga”, “holingga”, “bolingga”** kabi so'zlar o'zaro qofiyalangan. Bunda **“I”** undoshi **raviy**, raviydan keyin turgan qisqa **“i”** unlisi **nafoz**, **“ng”** **vasl**, **“g”** xuruj, **“a”** mazid sanalib, mumtoz qofiya ilmida mutlaq qofiyani hosil qiladi. Raviydan avval kelgan cho'ziq **“o”** unlisi ridfi asliy bo'lib, bunda shoirning ridfi asliy va vaslli mutlaq qofiyadan foydalangani ma'lum bo'ladi. Erkin Vohidov taxmisning ikkinchi, to'rtinchi va beshinchi bandlarida **“qora”, “yora”, “sayyora”, “bechora”, “ozob”, “bedod”, “barbod”, “yod”** so'zlarini qo'llab muqayyad qofiyani, uchinchida **“o'tsang”, “yetsang”, “ketsang”** so'zlarini qo'llab mutlaq qofiya turlaridan foydalanadi.

G'azal yor firoqida azob chekayotgan oshiqning visolga intqlik holatini ifodalagan dardli ohangdagi savol bilan boshlanadi. Taxmis muallifi ham bu borada g'azal mazmuniga hamohang tarzda yorning hilol yanglig' yuziga yetolmay bir necha oydayoq qomati bukilib, yangi chiqqan oy kabi yoy shaklini olganidan yozg'irayotgan oshiq holini bayon etadi. Shoirning i ayni shu o'rindayoq bo'y ko'rsatadiki, yorning hilol yuziga oshiqning yoy qomatini zid qo'yish orqali she'rning ta'sirini oshirish bilan she'rxonda o'zgacha poetik kayfiyat paydo qilishga erishadi. Erkin Vohidov g'azalni shakl va mazmunga mos tarzda beshlantiribgina qolmay, to'ldirilayotgan satrlarni tashbeh, tashxis, mubolag'a, nido, tanosub tazod san'atlari bilan ziynatlaydi.

Tahlillardan shu narsa ayon bo'ladiki, taxmisga asos g'azal va unga qo'shilgan misralar ham shakl, ham mazmun jihatidan uyg'unlik hosil qilib, bir butun yaxlit asar sifatida maydonga kelgan. O'zbek mumtoz adabiyotida taxmisnavislik an'anasi o'zining tadrijiy va tarixiy poydevoriga ega. Biz buni Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ogahiy, Furqat va Muqimiylar ijodidagi go'zal taxmislar misolida ko'rishimiz mumkin. Demak, Erkin Vohidovning Bobur g'azaliga bog'lagan taxmis muxammasi taxmisnavislik shartlari va talablariga mos o'laroq, taxmis muallifining maqsadlarini ham ro'yobga chiqarishga va salaflari oldidagi mas'uliyatni yuksak darajada ado etishga musharraf bo'lganiga guvoh bo'lamiz.

Xulosalar.

Xulosa qilib aytganda, XX asr o'zbek adabiyotida mumtoz adabiy an'analarning davom ettirilishi ijodkorlarning ajdodlar merosiga bo'lgan hurmatini ifodalash bilan birga adabiy maktab vazifasini ham to'laonli ado etgan desak, xato qilmagan bo'lamiz. Sevimli shoirimiz Erkin Vohidov ijodida nafaqat Bobur an'analari, balki undan avval va keyin yashab o'tgan Fuzuliy, Navoiy, Ogahiy singari mutafakkir shoirlar ijodiy an'analari ham gurkirab bo'y ko'rastib turibdiki, bu o'z navbatida keyingi ilmiy izlanishlarimizning o'rganish obyekti sifatida belgilanishiga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltaboyev H. (2006). *So'z sehri*. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti. – 136-b.
2. Inog'omov R. (1996). *Shoir bo'lish osonmas*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. – 72-b.
3. Inog'omov R. (1999). *Shoirlik qismati*. – Toshkent: Universitet nashriyoti. – 116-b.
4. Meliboyev A. (2021). *Erkin Vohidov imzosi*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. – 36 b.
5. Мурзохид Рустам, Мирзайев Темур. “То quyosh sochgayki nur”. – Тошкент. Ўзбекистон ҲМНУ, 2018. – 512 б.
6. Mirvohid Rustam, Obid Bahodir. (2022). *Inson o'zing (maqolalar, xotiralar, izhorlar)*. – Toshkent. O'zbekiston. – 655 b.
7. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyev M. (2010). *Adabiyotshunoslik lug'ati*. – Toshkent: Akademnashr. – 400-b.
8. Rohataliyev A. (2021). *Erkin Vohidov she'riyatining leksik-semantik va badiiy xususiyatlari. Monografiya*. – Toshkent: ARJUMAND MEDIA. – 90 b.
9. Ro'ziboyev T. (2022). *Taxmis: genezis, tadrij va poetika. Monografiya*. – Toshkent: BOOKMANY PRINT. –15-b.
10. Vohidov E. (1987). *Shoir-u she'r-u shuur*. – Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti. –224-b.
11. Vohidov E. (2017). *Devon (Senga baxtdan taxt tilarman)*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. – 208-b.
12. Vohidov E. (2018). *So'z latofati*. – Toshkent: O'zbekiston. – 64-b
13. Veli Savash Yelok, Muhammadjonova G. 2020. *She'riyat shukuhi*. – Farg'ona: Classik. –132-b.
14. Xo'jamberdiyeva Sh. (2019). *Ta'lim bosqichlarida Erkin Vohidov ijodi va hayotini o'rgatish usullari. Pedagogika bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya*. – Namangan. –163 b.
15. Yusupova D. (2019). *Aruz vazni qoidalar va mumtoz poetika asoslari. O'quv-qo'llanma*. – Toshkent: Ta'lim-media. –142-b.
16. G'afurov I. (1984). *She'riyat izlanish demak*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. – 224-b.
17. Shomurodova S. (2022). *XX asr o'zbek adabiyotida devonchilik an'anasi: mavzu, tarkib, vazn va badiiy san'atlar. Filologiya fanlari bo'yicha (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya*. –Samarqand. –149-b.
18. www.ziyouz.com
19. www.ziyouz.com kutubxonasi 38
20. WWW. LexUz sayti. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 25.01.2023-yildagi PQ-20-son

MURODXO‘JA MUXTOROV,

O‘zR FA Davlat adabiyot muzeyi mustaqil tadqiqotchisi

“XAZOYIN-UL-MAONIY”DA MUSIQA ILMIGA OID SO‘Z VA ISTILOHLAR

(Davomi. Boshi avvalgi sonda)

Masih Masiho – a. Iso payg‘ambarning laqabi.

(diniy afsonalarda Iso nafasi bilan o‘lganlarni tiriltirish, jon bag‘ishlash qobiliyatiga ega bo‘lgan deyiladi.) Adabiyot, she‘riyatda sevgili-yorni jonbaxshlik yuzasidan masiho (Iso)ga o‘xshatiladi:

*Nechakim nag‘ma chekib Dovudday,
Damda andoqki, Masiho mutrib.*

F.K. 63

Maqom – a. 1. Joy, o‘rin, turar joy:

*Har maqom ichraki bo‘lsang ayru bo‘lma yordin,
Ey Navoiy, hojat ermas qilmoq ohangi Hijoz.*

G‘.S. 213

2. Musiqa, kuy, ohang:

*Ey mug‘anniy, tuz maqomi navhakim, chiqmoqdadur,
Xasta jon jizm uyi otliq kulbai ahzonidin.*

G‘.S. 485

3. Mumtoz kuy, maqom;

Maqomi “Navo” – “Navo” maqomi:

*Mug‘anniy, kelu chert turkani soz,
Maqomi “Navo” yo‘qsa “Turkiy Hijoz”.*

*Subhkim bulbul maqomi “Rost” tuzgay sarv uza,
Bazm uchun tut sen dog‘i bir savr ayog‘inda maqom.*

B.V. 395

Mehtar – f. Surnaychilar boshlig‘i.

Mizrob – a. 1. Tanbur chertiladigan tirnoq, nohun;

2. Zarb, urish, chertish (musiqada)

*Soqiy, qadahe tutqilu, ey turfa mug‘anniy,
Bazm ahlini qil bir necha mizrob ila mumtoz.*

N.Sh. 130

Ming – a. Ming doston (hazrat doston) 1. Bulbul; 2. Bulbul sayrash:

*Otashin gul chunki bulbul kuydirur yuz vashh ila,
Ne osig‘ faryodu afg‘on birla ming doston anga.*

N.Sh.

Minvol – a. Qoida, usul, tartib:
Minvoli maqom – maqom uslubi, qoidasi.

Ming doston – Bubul sayrashi:
*Otashin gul chunki bulbul kuydirur yuz vajx ila,
Ne osig' faryodu afg'on birla ming doston sanga.*
N.Sh.

Mohur – musiqada bir kuy nomi:
*Navoiy aytsa abyot ul oy mehrinda,
Kerakki, nag'masi bo'lsa bayotiyu mohur.*
F.K. 140

Musiqor – f. 1. Bir xil cholg'u asbobi:
2. Ovozi musiqa tovushiga o'xshash afsonaviy qush:
*Har so'ngak yonimda bo'lmish bir teshuk g'am bazmida,
Har birida o'zga yanglig' nola musiqordek.*
G'.S. 338

Mutarannum – f. Tarannum etuvchi, kuylovchi.

Mutrib – a. 1. Cholg'uchi, sozanda, ashulachi;
2. Maj. Zuhra (Venera) planetasi:
*Navoiy benavolig' birla doim may ichar, bir kun,
Navo naqshini davron mutribi bazmida cholg'ay deb.*
G'.S. 62

*Ey mutribi Zuhrajabin, bu nag'makim, chekting hazin,
Kamdur jalojil gar nujum o'lsa, seng xurshid-daf.*
B.V. 307

Mug'anniy – a. Ashulachi, sozanda, cholg'uchi:
*Ey Mug'anniy, bir navoye dilkusho tuzgilki, chang,
Rishtai nag'manga bog'latur sarosar ko'nglini.*
F.K. 610

Mug'ona – f. Mastona, mug'lardek:

Nag'mai Mug'ona – mayxonalarda ijro etiladigan kuy va ashula:
*Mug' dayri, ey mug'anniy, xushtur valek ichmon,
To nag'mai mug'ona bazm ichra cholmag'aysen.*
N.Sh. 484

*Kelurmen xonaqah din sari, bazm tuz, ey mug',
Mug'ona tut surud, ey mutribu mug'bacha, may tuz.*
V.B. 203

Muhibi navo – a. f. Kuy, qo'shiqni sevuvchi.

Navo – f. 1. Ovoz, sado:
*To tuzdi Navoiy oyati ishq,
Ish ahli aro navo bo'lubtur.*
G'.S. 161

2. Kuy, musiqa, ohang:
*Zuhd ohangin Navoiy har nechakim soz etar,
Bir navo birla mug'anniy yona yo'ldan ozg'idur.*
G'.S. 159

3. Mungli un:

*Noyu nafir unidin mag'rur bo'lma, ey shah,
Kim bu navoni tuzgan ko'si fano chaliptur.*

N.Sh. 171

4. "Navo" nomli maxsus kuy:

*Navoiy sari, ey davri muholif,
Navo savtin tarannum qilmading hech.*

N.Sh. 99

5. Navo tuzmak – kuylamoq, sayramoq; kuy chalmoq:

*Ich Navoiy, qadahki tuzdi navo,
Bazm aro ud ila rubob yana.*

N.Sh. 529

6. Navo chekmoq – kuylamoq:

*Navo chek vasl gulzorida gul shavqidin, ey bulbul,
Ki, xijron bog'ida bo'lmish Navoiy shevasi shevan.*

F. K. 504

*Navoiy ul yuzu lab shavqidin nogah navo cheksa,
Dam urmas bulbulu to'ti, ki budur kachcha ul piltak.*

N. Sh. 323

7. Hushnavo – xushovoz, yaxshi kuylovchi:

*Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek hushnavo,
Bulbuli yuq erkanin shohi suhandonimg'a ayt.*

N. Sh. 85

8. Navo naqshi – navo kuyi:

*Navoiy benavolig' birla doim may ichar, bir kun,
Navo naqshini davron mutribi bazmida cholg'ay deb.*

G'. S. 62

Navobahsh – f. Hojatbarorlik, g'amxo'rlik qiluvchi:

*Navosiz ulusning navobaxshi bo'l,
Navoiy yomon bo'lsa sen yaxshi bo'l.*

Navogoh – f. Navo joyi, sayrash joyi; hozirgi sahna.

Navozanda – f. Navo qiluvchi, kuylovchi.

Navozandaliq – Cholg'uchilik, kuylashlik.

Navoiy – f. Kuyga, maqom va ohanga tegishli, kuychi:

*Navo ishq ichra sen top, ey Navoiy.
Ki, bizga benavoliqlar navo bas.*

N. Sh. 233

Navosoz – f. Kuylovchi, ashula aytuvchi, cholg'u chaluvchi.

Navha – a. Tovush chiqarib ulush, mungli nola.

Navxasoz – nola qiluvchi.

Navha ohangi – g'amgin kuy:

*Soqiyo, hajr o'ltirur, may tutqil anda zaxr ezib,
Mutribo holimg'a yig'la, navha ohangin cholib.*

N. Sh. 54

Nay – f. Qamishdan yasalgan puflab chalinadigan musiqiy cholgʻu asbobi:

Nay sharhin eshitgach qilib nola, seni yod,

Koʻz sharhalarin koʻrsa, xaroshing sogʻinurmen.

Gʻ. S. 449

Nafx – a. Puflash; narxi sur-karnay chalish:

Baxtim uygʻonmas bu nafx surdek faryod ila,

Menki Marg uyqusi bosqonlarni dermen uygʻotay.

N. Sh. 578

Nashot, nishot – a. Suyunish, shodlanish, xursandchilik:

Dema, afgʻonimda bulbul nolasidek yoʻq nashot,

Bu ham anduhzo emas, gar ul nishotafzo emas.

Gʻ. S. 228

Naqsh – a. Kuy, ashula:

Bogʻlamlas naqsh ulki boʻlgʻay sendin oʻzga yor uchun,

Bazmi dard ichra Navoiy bogʻlasa hijronda naqsh.

B. V. 257

Naqshi navo – “Navo” kuyi:

Navoiy benavoligʻ birla doim may ichar, bir kun,

Navo naqshini davron mutribi bazmida cholgʻay deb.

Gʻ. S. 62

Naqshu amal bogʻlamoq – kuy bastalamoq.

Nagʻam, nagʻomot – a. (birl, nagʻma) – nagʻmalar, sozlar, kuylar:

Navoiy savti ishq ahlin qilur hush,

Tong ermas qilsa dard ahli nagʻam shod.

N. Sh. 123

Nagʻmai rexta – Navoiy davridagi bir kuy nomi:

Mugʻanniy, tuzat nagʻmai rexta,

Ani qil oʻzing birla omexta.

(S. I.)

Nagʻmazan – a.f. kuylovchi, xonanda, sozanda:

Nagʻmakash – a.f. Soz chaluvchi, cholgʻuchi.

Nagʻmakor – a.f. nagʻma ishlovchi.

Nagʻma pardoz – a.f. kuylovchi, xonanda, sozanda.

Nagʻmasaroy – a.f. ashula aytuvchi, cholgʻuchi.

Nagʻmasoz – kuylovchi, xonanda, sozanda.

Nagʻmasoz qilmoq – kuylamoq, ashula aytmoq va soz chalmoq.

Noy – f. Qamish; nay; Noyu kus – nay bilan nogʻora;

Nafir – f. Karnay; ovoz: Noyu nafir – nay bila karnay:

Noyu nafir unidin magʻrur boʻlma, ey shah,

Ki bu navoni tuzgan koʻsi fano chaliptur.

N. Sh. 171

Nola – f. Nola, figʻon

Koʻp Navoiy nolasin manʼ aylangkim, toki ul,

Yorini yod aylagay, albatta, faryod ila.

N. Sh. 635

Noqus – a. Katta qoʻngʻiroq;

Noqusi mug'ona – mayxona qo'ng'irog'i.

Ovoz – f. Tovush, un,sas, ovoz:

*Yuzung bog'ig'a bulbuldur Navoiy,
Navo qilsa aning ovozidur bu.*

N. Sh. 520

Orzudoriy – f. Ashula, kuy nomi:

Ohang – f. Kuy, ohang:

*Zuxd ohangin Navoiy har ne nechakim soz etar,
Bir navo birla mug'anniy yona yuldin ozg'irur.*

G'. S. 159

Ohangi rost – Rost ohangi, kuyi:

*Qaddi hajringda tortsang nola,
Rost ohangi, ey Navoiy, tuz.*

N. Sh. 208

Panjgoh – f. 1. Cholg'u maqomlaridan biri:

“Yana Panjgoh amalidurkim, mavlono Kotibiy she'rig'a bog'labtur”

(H. P. M.)

Parda – f. 3. Soz (cholg'u) bo'g'inlari.

Paxlaviy – f. Qadimgi fors tili; Pahlaviy lahn – Pahlaviy kuyi, kuy nomi:

*Soqiyo, pahlaviy oyin may tut,
Pahlaviy lahn ila ko'nghumni ovut.*

F. K. “Soqiynoma” 27

Rag – f. Bir turli musiqiy cholg'u.

Ragzan – f. 2. Maj. Cholg'u torini chertuvchi, musiqa cholg'uchisi.

Raqqos – o'yinchi, raqqos:

*Simo'vajd ila gar bo'lmasa muassir emas,
Ki, kulgu boisidur qilsa fil o'zin raqqos.*

N. Sh. 271

Rahba – a. Sahna, o'yin-kulgu joyi.

Romish – f. Ashula, musiqa.

Romish aylamaq – kuylamoq, musiqa chalmoq.

Romishiy – f. Kuylovchi, cholg'uchi.

Roh – a. 1. Shodlik; Rohinavo – shodlik kuyi.

Rost – f. Mumtoz kuy; maqom nomi:

*Qaddi hajringda tortsang nola,
Rost ohangi, ey Navoiy, tuz.*

N. Sh. 208

So'zda, Navoiy, ne desang chin degil,

Rost, navo, nag'maga tahsin degil.

Rubob – musiqa sozi, cholg'u:

*Ich Navoiy, qadahki tuzdi navo,
Bazm aro ud ila rubob yana.*

N. Sh. 529

Rud – f. Musiqa quroli:

*Mug'anniyo, kelu tuzgil xaroshliq unuma,
Hazin taronaki, rudung bamidadur ko'nglum.*

G'. S. 414

Sado. *Zor jismimg'a hadanging zahmidin ortar navo,
Sozdekkim, teshsalar ani fuzun aylar sado.*

G'. S. 37

Savt – a. Tovush, ovoz, ohang, kuy, maqom:

*Kim, tuzgay mastona Shohi G'oziy avsofida savt,
Bu ko'ngul gar bo'lsa o'z holida, gar ham bo'lmasa.*

G'. S. 27

Savti jaras – qo'ng'iroq ovozi:

*...Chun valvala chekti kuy aro tabli asas,
May ich anga tegrukim, yetar savti jaras...*

G'. S. Rub. 54

Sam' – a. Eshitish, tinglash.

Sami' – a. Tinglovchi.

Samo', simo' – a.

1. Eshitish, tinglash;

2. Ashula, musiqa, raqs:

*Ishrat etkim, charx ollinda tafovut yo'qturur,
Xoh bazm ichra simo'et, xoh kunj ichra tumush.*

N. Sh. 247

3. Darveshlarning qo'shiq, musiqa va raqs bilan zikr tushishi:

*Simo'vaid ila gar bo'lmasa muassir emas,
Ki, kulgu boisidur qilsa fil o'zin raqqos.*

N. Sh. 271

San'at – nozik hunar, mahorat:

*Ko'z yumib ochquncha, vah, yuz qatl qilmoq yo'q edi,
Bo'yla san'atlarda mahvashlarg'a sensen muxtari'.*

N. Sh. 291

San'at pardoz – a.f. san'atkor, mohir.

San'atkor – a.f. mahoratli, usta.

Saroy, saro – f. So'z birikmasida "so'zlovchi, aytuvchi, ashulachi" ma'nolarida keladi:

Dostonsaro – doston aytuvchi:

Nag'masaro – kuylovchi, sozanda:

*Zuhra to nag'masarodur andoq,
Bo'lmadi davrada paydo mutrib.*

F. K. 63

Safir – a. Nay ovozi; yoqimli mayin ovoz.

Sinch – childirma gardishiga o'tkazilgan qo'ng'iroqchalar.

Soz – f. Musiqa quroli, cholg'u:

*Soqiy, bugun mayni unut, mendek dami xunoba yut,
Mutrib Navoyi navha tut, sozinga bog'la tori bam.*

G'. S. 415

Soz etmak – jo‘r qilmoq, chalmoq;

Soz ahli – cholg‘uvchilar;

Sozanda – f. Cholg‘uvchi.

Ey Navoiy, gar lisoni hol eshitmaysen, eshit –

Kim, ajab holat bizing sozanda mizrobinda bor.

N. Sh. 150

Sur – f.

1. To‘y, bazm, shodlik yig‘ini;

Boda qon, nag‘ma fig‘on, surud azo, aysh balo,

Ko‘rgasen jilva agar aylasa ishq anjumani.

N. Sh. 585

2. Shoxdan ishlangan karnay, buv;

Suri Isrofil – Qiyomat kuni Isrofil farishta chaladigan buv, karnay.

Surud – f. Ashula, qo‘shiq, kuylash, musiqa:

Holing‘a hajr bazmi aro tortsam surud,

Bor navha maddi telba ko‘ngulning ayolg‘usi.

G‘. S. 579

Baski, Navoiy ayladi dard surudida navo,

Ahli tarabni yig‘latur majlisining taronasi.

G‘. S. 626

Tab‘ – a. Tabiat, talant:

Tab‘ ahli – shoirlar, san‘at ahli:

Tabl – a. Katta nog‘ora, dovul:

...Chun valvala chekti kuy aro tabli asas...

G‘. S. Rub. 54

Tablak – a.f. kichkina nog‘ora, ching dovul:

Tajnis – a. 2. Musiqada eng og‘ir va murakkab kuylardan biri.

Ta‘lif – a.

1. Sozlash, kelishimli qilish, tovushlar uyg‘unligi;

2. Tuzish, bastalash: Savti ta‘lif – kuy bastalamoq.

Talolo – a. Ashula, ohang, kuy:

Dirno talolo – qo‘shiqning takrorlanishi; naqorat.

Tanbur – a. Cholg‘u sozi.

Tanbura – a. Kichik tanbur:

Hush ulki bazmda oylar teparda arg‘ushtak,

Shoxanda tanbura cholib Navoiy desa qo‘shuq.

B. V. 318

Tarab – a. Xursandchilik, shodlik:

Hajr aro xasta Navoiyyu fig‘on,

Ey visol ahli, siz u lahni tarab.

G‘. S. 50

Tarab sog‘ariy – xushchaqchaqlik, shodlik piyolasi

Menu mayxonaki soqiyu mug‘anniy qilmish,

Chang zulfiyu tarab, sog‘ariy birla pobast.

G‘. S. 88

Tarablik – shodlik

Tarobnok – a.f. xursandlik bilan

Tarabfizo, tarabafzo – a.f. Shodlikni oshiruvchi, shodlantiruvchi

Tarabxez – a.f. shodlikni qo‘zg‘atuvchi.

Tarobxezi tololo – xursand qiluvchi ohang, kuy.

Tarannum – a. Kuylash, ashula aytish; sayrash; go‘zal so‘zlash:

Navoiy nazmidur yaxshi, gar quloq solsang,

Tarannumki qilur o‘zi birla ahli junun.

G. S. 476

Bulbullar olur nolani ta’lim, agar etsa,

Bog‘ ichra Navoiy o‘z-o‘zi birla Tarannum.

N. Sh. 437

Tarannum aylamak (tuzmak) – kuylamoq:

Ey mug‘anniylar, Navoiy mast edi – kech uyg‘onur,

Oni uyg‘otmakka bir dilkash tarannum aylangiz.

B. V. 217

Ey Navoiy, to muqarrar qildim ohangi Hijoz,

Goh Iraqu gah Ajam sari tarannum aylaram.

G‘. S. 430

Tarannumgar – a.f. Cholg‘uvchi, sozanda, ashulachi, kuylovchi:

Tushkali ulguldin, ey bulbul, Navoiydek yiroq,

G‘ayri dilkash lahnu jonparvar tarannum qilmading.

F. K. 341

Tarona – f. Ashula, ohang, maqom

Dedim taronai jonbaxsh mutribo, sen hud,

Firoq sozi tuzub o‘ltirur ko‘ki cholding.

G‘. S. 360

Tarona surmak – kuylab o‘qimoq.

Tarona tuzmak, chekmak – ashula aytmoq, xonish qilmoq, kuylamoq;

Mug‘anniyo, kele tuzgil xaroshliq unuma

Hazin taronaki, rudung bamidadur ko‘nglum.

G‘. S. 414

Tag‘anniy – a. 1. Kuylash, ashula aytish.

Tor – f. 2. Dutor ipi, cholg‘u torlari.

Mug‘anniy nag‘masi jon bersa bazm ahlig‘a tong yo‘qkim,

Navoiy rishtai jonin eshib changiga tor etmish.

G‘. S. 243

Tuz – tuz; tuzmoq; tuzatmoq, moslamoq, sozlamoq, uyg‘unlashtirmoq, kuyga solmoq:

To tuzdi Navoiy oyati ishq,

Ishq ahli aro navo bo‘lubtur.

G‘. S. 161

Ey mug‘anniy, chun nihon rozim bilursen, soz tuz,

Tortibon munglig‘ navo sozing bila, ovoz tuz.

Bazm aro o‘rtar Navoiyni nihon munglig‘ navo,

Ey mug‘anniy, chun nihon rozim bilursen – soz tuz.

B. V. 220

Tunbak – f. Kichik do‘mbira (nog‘ora), ching dovul.

Turk – 2. maj. Sho‘x go‘zal, o‘ynoqi.

Turki Hijoz – cholg‘uda bir kuy nomi:

Turkona soz – turkiycha soz (cholg‘u), turkiycha kuylash:

Mug‘anniy, kelu chert turkona soz

Maqomi “Navo”, yo‘qsa “Turkiy Hijoz”.

Ud – a. 1. Olovda kuyganda hush isli yog‘och; 2. Bir turli cholg‘u asbobi:

Uddek kuymakligim sharh et lisoni hol ila,

*Nag‘mada udung lisonin sehpardo*z aylasang.

N. Sh. 361

Ich Navoiy qadahki tuzdi navo,

Bazm aro ud ila rubob yana.

N. Sh. 529

Ulug‘ yir – “Ulug‘ yir” nomli turkiy navo, mumtoz kuy:

Mug‘anniy ulug‘ yir navosini tuz!

*Birjis ko‘kka paypo savdosini tuz!*¹

Un (yumshoq tovush) – ovoz, sado, ohang:

Chekma un, ohim ko‘r, ey Majnunki, bulbul ko‘p fig‘on,

Chekti, o‘rtangan vale parvona bo‘ldi oqibat.

G‘. S. 72

Urg‘ushtak – bir turli raqs va qo‘shiq:

Urg‘ushtak tepmak – yer tepinib o‘ynamoq, ashula aytib o‘yinga tushmoq.

Hush ulki, bazmda oylar teparda arg‘ushtak,

Shah anda tanbura chalib, Navoiy desa qo‘shuq.

B. V. 318

Ushshoq – a. 1. Oshiqlar; 2. Farobiy davridagi mumtoz musiqa;

Fan – a. 1. Bilim, ilm, fan; hunar; san‘at;

Yakfan – ixtisosli, mohir, as.

Ahlifan, fan ahli – ilimli kishilar.

Fanni musiqiy – musiqa fani, musiqashunoslik:

Ilmi advoru, fanni musiqiy,

Mendin ul ilm ahli tahqiqiy.

(S.S)

Fisog‘urs – a. Qadimgi yunon faylasufi Pifagor (mil.old. 541-497) kuy va musiqa asbobini ixtiro etgan zot:

Qildi Fisog‘urs ul yerdin guzar,

Unlari keldi qulog‘iga magar.

(L. T.)

Fig‘on – f. Nola, dardli ohang, alamli ovo

Hajr aro xasta Navoiyyu fig‘on,

Ey visol ahli, sizu lahni tarab.

G‘. S. 50

Xirgahi, xirgahiy – f. Past ovozda aytiladigan ashula, xirgoyi:

Oyu kunkim bazm tuzgaylar falak xirgohida,

Zarra sargashtadin ne bo‘lgusidur g‘amlari.

G‘. S. 592

¹Tuzatma. O.Jo‘raboyev. Mumtoz adabiyotda mug‘anniyoma. – Toshkent, “Tamaddun” nashriyoti, 2018. 18-b.

Xonanda – f. Ashulachi, hofiz, qo‘shiqchi.

Xorijnavo – begona ovoz: Har necha xorij navo ko‘rsang sipehr advorini.

B. V. 592

Xunyogar – f. Sozanda, ashulachi:

Ey Navoiy, sarvdek ozod bo‘l gar istasang,

Gul masallig‘ shoxide, bulbul kebi xunyogare.

G‘. S. 578

Xurush, xarosh – f. Faryod, fig‘on, nola:

Nay sharhin eshitgach qilib ey nola, seni yod,

Ko‘z sharhalarin ko‘rsa, xaroshing sog‘inurmen.

G‘. S. 449

Xush – f. Yaxshi, ma‘qul:

Navoiy savti ishq ahlini qilur xush,

Tong ermas qilsa dard ahlin nag‘am shod.

N. Sh. 123

Xush ado – yaxshi ifoda; go‘zal kuylovchi;

Xush ilhon – xushovoz.

Xushnavo – yaxshi kuylovchi, xushovoz

Xushnavoz – yaxshi sozanda, usta cholg‘uchi.

Ey Navoiy, xech gulshanningseningdek xushnavo

Bulbuli yuk erkanin shoxi suxandonimga ayt.

N. Sh. 85

Xushnag‘ma – f. Yoqimli sayrovchi, kuylovchi:

Xushnag‘masaro – f. 1. Go‘zal, yoqimli kuychi; 2. Sayroqi.

Ani bu bog‘ aro lutf ayla xushnag‘masaro.

N. Sh. 575

Xushhon, xushgo‘y – f. Yoqimli, ta‘sirli; ashulachi, hofiz:

Bulbul kebi hushgo‘y Navoiyni qilib xor,

Ul gulni ko‘rung jonibi badgo‘y tutuptur.

G‘. S. 175

Chekti bulbul kebi ming lahn ila doston hofiz,

Yo‘q aningdek yana bu davrda xushhon Hofiz.

N. Sh. 287

Chang – musiqa cholg‘u asbobi:

Zuhra holimg‘a surudin navhag‘a aylab badal,

Changiningsochin yoyib, duri sirishk izhor etar.

N. Sh. 164

Chang zulfi – Chang cholg‘usining torlari:

Tutib nashotu tarab chang zulfin etma surud,

Ki, bir-bir uzgusi g‘am chang tor-torin aning.

N. Sh. 352

Chargar – cholg‘uchi, ashulachi:

“Darvesh Muhammad chargarki, abdoldin ermish” (N. M.)

Chag‘ona – cholg‘u asbobi (Sapoyil deb xam ataladi):

“Eshitdimki, ul xarobotiylar changu chag‘ona bila o‘qur” (N. M.)

...Ham nag‘malari olibon el ko‘nglidin orom, ham changu chag‘ona...

F. K. “Mustaxzod”

Chek – Navochek – kuyla, chekma un, chekti navo, cheka olmas navo, chekar un, chekar ovoz, un chekti, navo cheksa, chekti fig‘on, chekmadi bulbul, chekar un, un chekib, chekib nola, chekmading lahne, gulbong chekmak, chekkan avg‘on, soz chek, chek surud, ohangi chekti, chekmaysen fig‘on....kabi misollar talaygina:

*Bu gulshan qushlarig‘a benavolig‘ keltirur lahni,
Navoiy har qachon o‘z gulruhin istab navo cheksa.
G‘. S. 562*

Chol (chol) a, Cholmoq – cholg‘u chalmoq :
*Soqiyo, may tut, mug‘anniy navha ohangini chol,
Kim sipohi umrum o‘lmish ko‘si rixlat cholg‘udek.
G‘. S. 334*

Cholg‘ulug‘ – chalinadigan, chalinish kerak bo‘lgan.

Chorgoh – f. O‘zbek mumtoz shoshmaqom kuylaridan birining nomi:
*Badan anosirining chorgohin et xorij,
Navoiyo, desang aylay falak sari ohang.
N. Sh. 336*

Chorzarb – f.a. O‘zbek mutoz kuyining nomi:
“Yana ishlar ham misli qo‘l (kuy nomi) va g‘azal va chorzarbdek va savt, naqsh hud be-
haduad...bog‘labdur”

(Pahlavon Mahmud)

Shadd – a. Cholg‘u qulog‘ini sozlash, cholg‘u ovozini balandlatish.
Shaddi ruh – a. Musiqa maqomlaridan biri:
*Subh dayr ichra mug‘anniy uyla tuzdi shaddi ruh,
Kim, unidin buldi ruhullohga ohangi sabuh.
N. Sh. 106*

Shahnoz – musiqada shoshmaqom yo‘llaridan biri;
Shahnoz aylamak – “Shahnoz” kuyini chalmoq. Kuylamoq:
*Chekmading lahni Navoiy ko‘nglun istab ayb emas,
Anglab o‘zingni navo ahlig‘a shahnoz aylasang.
N. Sh. 361*

Shodiyona – f. Shodlik cholg‘usi, kuyi.

Shuabot – a. Musiqada asosiy kuyning tarmoqlari.

Shu‘ba – a. Musiqa, asosiy kuydan kelib chiqqan tarmoq kuy.

Egri – Cholg‘u asbobi (chang)
*Changining xay‘atin sog‘ing‘on dam,
Egri qaddin fig‘oni aylab kam.*

(S. S.)

O‘zonlar – Cholg‘u chalib yalla, ashula, o‘lan aytuvchi kishilar.

O‘lang – o‘lan, ashula;
*Dasht uzra o‘lang so‘ngiga yetkay,
To maqsadu manzilga yetkay.*

(L. M)

Kasab – a. Nay, qamish.

Qaqnus – f.t. Mavhum bir qush (afsonaga ko‘ra tumshug‘ida juda ko‘p teshiklar bo‘lib, bu teshiklardan chiqqan ovozdan go‘yo musiqa ishlab chiqarilgan emish):

*Bor emish qagnus degan bir turfa tayr,
Hind mulkida ancha oromu sayr.*

(L. T)

Qobuz – musiqa asbobi, qo‘biz:

Va qobuz quloq tutib ayshg‘a targ‘ib ohangin tuzgay.

(M. K)

*Ey qalandarvash mug‘anniy, gar Navoiy ko‘nglini,
Istasang har lahza behol aylamak, tuzgil qo‘buz.*

B. V. 219

Qonun – 2. Bir turli musiqa asbobi.

Qo‘l – 2. Musiqada bir kuy nomi.

“Yana ishlar misli qo‘l (kuy nomi) va g‘azallar...bog‘labtur. (P.M)

Qo‘shmoq – qo‘shiq aytmoq

Hazin – mungli, g‘amgin; Xazin tarona – mungli kuy, g‘amgin ashula:

Mug‘anniyo, kele tuzgil xaroshlik unuma,

Hazin taronaki, rudung bamidadur ko‘nglum.

G‘. S. 414

Hijoz – a.

1. Arabistonning Makka va Madina shaharlari joylashgan hudud;

2. Musiqada bir maqom nomi:

Men Husayniy mazhab ar hamroh emasmen, yo‘q ajab, Chun Navoiy, har dam ohangi

Hijoz aylar netay?

N. Sh. 616

Hofiz – a.

1. Qur‘onni yodlab, qiroatla o‘quvchi, hofizi qur‘on:

Hofiz etkan kebi xaq lutfi ani Qur‘onda,

Bo‘ldik ani dog‘i har holida qur‘on hofiz.

2. Turli maqomlarda ashula aytuvchi, hofiz,

Chekti bulbul kebi ming lahn ila doston hofiz,

Yo‘q aningdek yana bu davrada hushxon Hofiz.

N. Sh. 287

Hudiy – a. Tuyachilar ashulasi:

Chun hudiy Layli qulog‘in yolqitur, Majnun ne sud,

Tog‘ni gar keltirur afg‘onig‘a faryod bila.

G‘. S. 529.

HOSHIMOVA NIGORA

TDPU tadqiqotchisi

IJODKOR MAHORATI VA BADIY TALQIN

Annotasiya: Maqolada iste'dodli yozuvchi Nazar Eshonqulning "Sharpa" nomli hikoyasi tahlilga tortilgan bo'lib, hikoyada adib konsepsiyasi turli nuqtayi nazardan tahlilga tortilgan, asardagi ramz va timsollar talqini orqali muayyan xulosalar chiqarishga harakat qilingan.

Аннотация: В статье анализируется нормативный рассказ "Шарпа" талантливого писателя Назара Эшанкула, с разных точек зрения анализируется концепция писателя в рассказе, делается попытка сделать определенные выводы через интерпретацию символы и символы в произведении.

Annotation: In the article, the normative story "Sharpa" by the talented writer Nazar Eshanqul is analyzed, the concept of the writer in the story is analyzed from different points of view, and an attempt is made to draw certain conclusions through the interpretation of symbols and symbols in the work.

Nazar Eshonqul asarlarini tahlil qilishni "Evolutsiya" hikoyasi bilan boshlaganman. Bundan avval esa "Bahouddinning iti" va "Maymun yetaklagan odam" asarlarini o'qidim. Bu hikoyalarni o'qir ekanman, dastlab barchasi menga mavhumdek tuyular, asar yashirib turgan sir-u sinoatni yechishga aqlim ojizdek his qilardim. Adib asarlarini o'qishga astoydil bel bog'laganimdan keyin yozuvchi ijodi meni ko'proq qiziqtirar, uning barcha asarlarini o'qib chiqishni niyat qilar edim. Uning, ayniqsa, hikoyalarini katta qiziqish bilan o'qir, mutolaa yakunida qanaqa voqeaning guvohiga aylanar ekanman, deb sabrim chidamasdi. Quyida tahlil qilinayotgan "Sharpa" hikoyasi ham juda ko'p o'qigan hikoyalarimdan biri hisoblanadi. Adib an'anaviylikdan chekinmagan holda yaratilgan nomsiz qahramonning ichki dunyosi, ya'ni hech kimda yo'q olamini tasvirlar ekan, bu dunyoga chaqirilmagan mehmondek "muxlis" tashrif buyuradi. Qahramon xonasida paydo bo'lgan sharpa u bilan birga yashamoqda. Sharpa xuddi chaqirilmagan mehmon edi. Ammo mehmonning ham izzati uch kundir. Muhtaram sharpa esa bundan bexabardek go'yo. Mehmondorchilikni yig'ishtirish istagida emas. Mezbon xonadonini istaganicha vayron qilsa ham, zarracha uyalmaydigan bu mehmon – Sharpa.

Qahramon o'z xonadonida sharpa borligini sezgach, u bilan birga yashay boshlaydi. Qayerdan paydo bo'lgani noma'lum ushbu sharpa uning hayotiga ruxsatsiz suqilib kiradi. Kecha-yu kunduz uni ta'qib qiladi, qo'rqitadi, oromini buzadi. Sharpaning rasmini xayolan chizar ekan, "tishi bordek zaharli yo bo'lmasa Afrika ilonlariga o'xshab faqat bo'g'adigan"dek tasavvur qiladi. Faqat o'zininggina shuuriga singib ketgan sharpa boshqalar oldida ko'rinish bermas, tovush chiqarmas edi. Insoniyatga qon bilan singib ketgan qo'rquv hamisha uning vujudida yashaydi. Shu qo'rquv sabab inson juda ko'p holatlarda jur'atsizlik qilib, hayotini butkul boshqa tomonga o'zgartirib yuboradi. Qahramonni qo'rquvi juda kuchayib boradi, ammo u har doimgidek odatiy qo'rquv emas. Qahramon bevosita shu sharpaning aytganini qiladi. Uning tobe'siga aylanib qoladi. Ayonki, doimiy noma'lum bir xavotir yoki qo'rquv og'ushida bo'lish insonni g'ayrushuururiy voqealar girdobiga boshlaydi. Uning xayolan sharpalar yoxud ins-u jinslar bilan muloqoti psixologik kasallik hisoblanadi. Ilmda gallyutsinasiya deya nomlangan ushbu kasallikning lug'aviy ma'nosiga keladigan bo'lsak, lotinchadan xom xayol, bema'ni, xato degan ma'nolarni bildirib, yo'q narsa va hodisalar-

ning bordek idrok etilishidir. Idrok etilgan yo‘q obrazlar tashqi tasvirga ega bo‘lib, ular borliqda real narsalar kabi o‘rin oladi va shu tufayli bemor bularning rostligiga ishonadi, aslida yo‘q narsalarni qo‘rayotgandek, eshitayotgandek bo‘ladi. Kasallikning kelib chiqish sababi sifatida ruhiy va infeksiyali zararlanishlar, bosh miya shikastlanishlari, alkogolizm bilan bog‘liq psixozlarda, giyohvandlikning ba‘zi xili, ruhiy iztirob va boshqalar sabablar sifatida sanaladi. Kasallikni birinchi bo‘lib aniqlagan fransuz psixiatri Jean Ettiyene kasallikka bemorning atrof-muhitga bo‘lgan munosabati, uning hissiyoti va tafakkurlarining o‘zgarishidir, deya ta’rif berarkan. Gallyutsinasiyaning murakkab turida bemorning ko‘z o‘ngida unga tashlanayotgan hayvon yoki qon ko‘rinishi mumkin. Biz tahlil qilayotgan hikoyamiz qahramonini birinchi tanishishda kasallikning mana shu og‘ir turi bilan og‘rigan deya xulosaga kelishimiz mumkin. Endi shu o‘rinda savol tug‘iladi: qahramonning shunday holatga tushishiga sabab nima bo‘ldi ekan?

Taxminimizcha, yozuvchining har bir asari ijtimoiy-ma’naviy omillar ta’sirida yoziladi. Turli xil ruhiy holat – xoh g‘amginlik, xoh shodlik, yoxud sevgi-muhabbat iztiroblari... Barchasining yuzaga kelishi uchun ma’lum sabablar bo‘ladi, albatta. Mabodo ijtimoiy yondashuv asosida hikoyaning yozilishiga bo‘lgan ta’sirni mustamlaka davri deya olsak, sharpadek qo‘rqinch quroliga ega hukumat bo‘ysundirgan oddiy xalq – qahramon. Tarixan ma’lumki, barchamizning ongimizga singib ketgan mustabid tuzum davri ko‘rinmas sharpadek insonlarni qo‘rquvga solib turgani, chaqirilmagan va izzatini bilmagan mehmon bo‘lgani, xalqni erkidan ayirish yo‘lidagi shiddatli va larzakor harakatlari hikoyada aks etgan, deb baho bera olamiz. Bu birinchi ehtimol, ikkinchisi, ma’naviy asosga ko‘ra yozuvchi ruhiy zo‘riqishga ega qalbning sof psixologik holatini tasvirlashni maqsad qilib olgan bo‘lishi va buning uchun tanlagan qahramonining odatdagilardan farq qiluvchi melanxolik qiyofasini yoritmoqda. Har ikkala holatda ham adibga ijtimoiy-ma’naviy manbalar asos bo‘lgani shubhasiz. Adib o‘z davridagi ruhan ojiz insonlarni asar yozish uchun qahramon sifatida tanlagan bo‘lishi ham mumkin. Bu ehtimolda ham ijtimoiy ta’sirning ahamiyati katta. Zero, har qanday jamiyat bunday insonlardan xoli emas.

Tahlilga qaytamiz. Demak, sharpa u bilan bitta xonada yashamoqda. Bu qo‘rqinchli hayotni tamomlash uchun do‘stini mehmonga taklif qildi. Do‘sti kelgach sharpa har doimgi odati bo‘yicha unga ko‘rinish bermadi. Do‘sti toqati toq bo‘lib qahramon bilan xayrlashayotganda unga shunday so‘zlarni aytadi: “– Bilasanmi? – dedi u eshik oldida sening xayrlashish uchun cho‘zilgan qo‘lingni qattiq siqar ekan. Bu uyda o‘zingdan boshqa hech qanday sharpa yo‘q. Sharpa sensan!” [1:312] Ibratli fikr. Yozuvchi kitobxonni idrok etishga turtki berayotgandek go‘yo.

Vaqtlar o‘tdi. Yigit sharpaga qarshi jang qilish uchun o‘zida kuch topdi va ma’lum bir rejalar tuzdi. Shunga ko‘ra bolaligidan beri tark etmagan odati: devorga qushlarning suratini chiza boshladi. Shu o‘rinda yana bir fikrni keltirib o‘tamiz. “Bolaligidan beri tark etmagan odati devorga qushlarning suratini chizish” jumlasiga to‘xtalamiz. Demak, qahramonni yoshligida ham bunaqa ruhiy holatlar bezovta qilib turgan. Qo‘rquv unga begona emas. Qadimiylar nuqtayi nazaridan qaraydigan bo‘lsak, ilk odamzot tabiatiga jo etilgan qo‘rquv uning keyingi jamiki avlodlarida ham yashamoqdaligini ta’kidlash joiz. Balki, bolalikdagi rasm chizish odatining sharpaga aloqasi ham yo‘qdir, ehtimol, bu ish qahramon uchun qiziqarli mashg‘ulot bo‘lgandir. Bu ham taxminiy bir fikr. Suratda dastlab kichik-kichik qushlar galasining parvozi tasvirlanayotgan bo‘lsa, keyin bitta katta qush surati chiziladi. “Qushning qanotlari parvozdagiday keng yoyilgan, ko‘zlarida qat’iyat va jasorat aks etardi; u shu uchishida butun yer yuzini ko‘tarib uchadigan shahdi bor edi go‘yo; uni parvoz va erkidan boshqa hech narsa qiziqtirmas, u hamma narsadan yuksak va baland edi” [1:313]. Unda qo‘rquv kattalashgani sari erkka bo‘lgan ehtiyojini ham aniq va tiniq ranglarda, jonli qilib tasvirlay boshlaydi. Biroq bu surat ham sharpa tomonidan ayovsizlarcha yo‘q qilinadi. Sharpaga nisbatan ERK jangini bosqichma-bosqich suratlar orqali bildirar ekan, uning keyingi surati “...ko‘m-ko‘k moviy osmon va porlab turgan quyosh...” bo‘ladi. N’yu-York universitetining

dotsenti, Amerika psixologlar assotsiatsiyasi ayol va ruhiy siqilish muammolari bo'yicha faoliyat ko'rsatadigan milliy ishchi guruhining raisi, falsafa doktori Ellen Makgram: "O'z his-tuyg'ularingizni namoyon qilishning eng yaxshi shakli – yozish yoki rasm chizishdir. Agar siz nimadandir siqilsangiz, darrov o'tiring va rasm chizishga kirishing. Shunda sizning ruhiy siqilishingiz qog'ozda qanday aks etishini va undan osongina qutulishingizni ko'rasiz", deb yozar ekan tasvirlarda turli rangli qalamlardan foydalanishni maslahat beradi [2:47]. Asar qahramoni ham o'zidagi kasallikni davolash uchun rasm chizishga beriladi. Shu orqali o'z dardiga davo topmoq istaydi. Bu holni tibbiy nuqtayi nazardan ham instinkt orqali qahramonning o'zini o'zi davolash usuli sifatida baholashimiz mumkin. Ana endi adabiy jihatdan qaraydigan bo'lsak, chizilgan rasmlar – qush, osmon, yulduzlar, quyosh va ko'm-ko'k rang timsollarining hikoyadagi badiiy vazifasiga e'tibor qaratamiz.

Qushlar – jahon xalqlari mifologiyasida katta ahamiyatga ega bo'lib, voqealar jarayonida birdaniga paydo bo'luvchi, qahramonlarga yordam beruvchi va vaziyatni keskin o'zgartiruvchi unsur sifatida qatnashadi. Ular, asosan, ilohiyot bilan odamlar o'rtasidagi ko'priq sifatida, yuksaklik va osmon ramzi timsolida talqin qilinadi. Turkiy xalqlar mifologiyasida ham qushlar ilohiy olam bilan muloqot qiluvchi vosita sifatida ifodalangan. Ibn Sinoning "Tayr" qissasida ham insonlarning ruhlari qush timsolida tasvirlanadi. Sino qissasining syujeti asosida asar yaratgan Abu Homid G'azzoliy esa qushlar obrazini tasavvuf yo'lidagi soliklarning Robbisini izlayotgan ko'ngillari timsolida tasvirlaydi. Navoiy asarlaridagi qushlar timsoli zahirida ham folklor motivlari hamda tasavvuf adabiyoti motivlari jo bo'lgan, deyishimiz mumkin. Adib Nazar Eshonqul ham sharqona an'anaviylik asosida folklorda mavjud bo'lgan "vahm, qo'rquv, tashvishlar – hammasi" ni pastda qoldirib uchadigan yordamchi ilohiy qush obrazini asarga kiritadi.

Osmon – bu obrazining timsoliy ma'nosi quyidagicha: barcha ko'tarinki, ma'naviy, ilohiy narsalarning samoviylik bilan bog'lanishi. Asotirlardagi qarashlarda osmonga yetishib bo'lmaslik, hamma narsani bilish, ulug'vorlik aks etadi. Osmon yo'qolmaydigan, o'zgarmas, haqiqiy, barcha qarama-qarshiliklardan ustuvor oliy ruh timsoli sifatida ko'rinadi. Ko'p darajali osmon ilohiy kuchlar pog'onasi to'g'risidagi tasavvurlarning in'ikosi sifatida ko'rinadi. Xo'p, hikoyadagi osmon obraziga to'xtaladigan bo'lsak, qo'rquv iskanjasidan ezilgan yurakning chegara bilmas, poyoni yo'q Samo bilan bir bo'lmoq istagi osmon tasvirini chizishga undaydi. Tun va zulmat o'rnini egallagan osmon va quyoshga abadiylik qasamyodini qabul qildirmoq istaydi...

"Sen o'zingning kichkina osmoningni va quyoshingni topgan eding. Osmonga yaqin, osmon bilan yashash qanday lazzatli edi!" [1:315].

Yulduzlar – ko'p ma'noli timsol. U abadiylik, nur, yuksak intilishlar, ideallar ramzi. Turli an'analarda har bir kishining o'z yulduzi bor, u bilan birga tug'iladi va o'ladi, deb hisoblangan. Yulduz tun bilan qiyoslanadi, biroq zulmat kuchlariga qarshi chiqadigan ruh kuchlarini ham mujassamlashtiradi. Shuningdek, ilohiy ulug'vorlik ramzi ham. [4:23]. Hikoyamiz qahramoni ham o'z yulduziga ega, garchi yulduzlar olislardan ko'rinsa-da, ularning yog'dusi hali so'nimgan, ular nur taratmoqda. Bu esa o'z xojasiga sadoqatli quldek yigitni mamnun etmoqda. Yulduzning nuri so'nmas ekan, uning ham ERK to'la yuragi urishdan to'xtamaydi. O'z saltanatida yulduzlar ichra yarim hilol misol umrguzaronlik qilajak...

Quyosh – hayot ramzi [2:14].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida ham quyosh obrazi tasvirlangan bo'lib, uning barcha xususiyatlari mamlakatning adolatli hukmdori Kuntug'diga ko'chirilgan. Kuntug'di ham quyoshdek butun yurtga bir xil ziyo taratishi, xalqni mehr-muruvvati ila izg'irindan himoya qilishi, uning adolatidan el-ulus mamnun bo'lishi aks etadi. Nazar Eshonqul esa quyoshni suratdagi bir detal sifatida asarga kiritadi. Ammo o'sha birgina quyosh timsoli qahramon xonadonida yuz berayotgan, adolatning ostonasidan hatlamagan sharpaning yovuzliklariga tom ma'noda adolat bi-

lan yakun yasagani, zulmatning ortga chekinishga majbur qilganini o'quvchi ongiga singdirmoqchi bo'ladi.

Ko'm-ko'k rang – osmon, dengiz rangi, shuningdek, shimol xalqlarida sovuq va soya rangini, sharqliklar uchun cheksizlik hamda mangulikni anglatadi. Kubro ta'limotiga ko'ra, u ehsonni, yangi hayotning boshlanishini, gunohlardan poklanishni ifodalaydi [3:122].

Qahramon chizgan suratdagi barcha rangga oid detallarning timsoliy ma'nolarini ko'rib chiqqach suratning badiiy vazifasi oydinlashadi. Surat o'zidagi barcha poetik unsurlari bilan yaxlit holda qahramonni zulmatdan olib chiquvchi, samolardagi ilohiy muhabbatga eltuvchi fazoviy arava misol uning hayoti uchun suv va havo kabi zaruriyatlar qatoriga qo'shilib qolgan edi.

Hikoya yakunida esa sharpa qahramonni mahv etadi. Uning saltanatiga yakka hukmronlik qiladi. Nomsiz yaratilgan qahramon buyog'iga erksiz yashashga mahkum edi. Hikoyadagi bunday pessimistik yakun kitobxon qalbiga og'ir botib, noxush taassurotlar uyg'otadi.

Shunga ko'ra hikoyani o'qigan har bir kitobxon o'z xulosa va talqiniga ega bo'ladi: kimdir qahramon qismati bilan tanishib umidsizlikka tushsa, kimdir o'z xarakter xususiyatidan kelib chiqib optimistik xayollarga beriladi, o'zicha hikoyadagi ramz va timsollardan umidbaxsh ma'no-lar topadi, beorom qalbiga taskin beradi; kimdir hayotning naqadar shafqatsizligini o'ylab falsafiy xayollarga berilsa, kimdir qalbi ozor chekkani uchun yozuvchini mehrsizligi uchun ayblay boshlaydi... Xullas, hikoya hech kimni befarq qoldirmaydi. Adibning maqsadi ham shudir, ehtimol.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. *Eshonqul N. Saylanma, I jild. – Toshkent. 2022.*
2. *Bulatov S. Rang psixologiyasi. – Toshkent. 2020.*
3. *Bulatov S. San'at asarlarining mohiyatini anglash psixologiyasi. – Toshkent. 2013.*
4. *Mingboyeva D. Timsollar tilsimi. –Toshkent. 2007.*

HILOLA SHOKIROVA,
O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

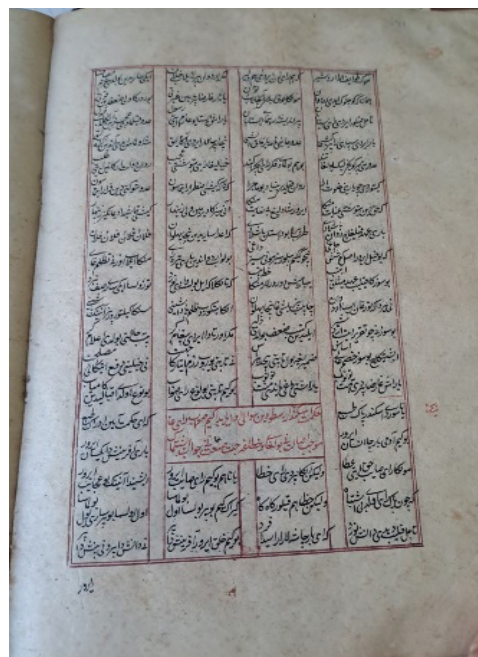
NAVOIY “XAMSA”SINING BIR NODIR QO‘LYOZMASI TAVSIFI

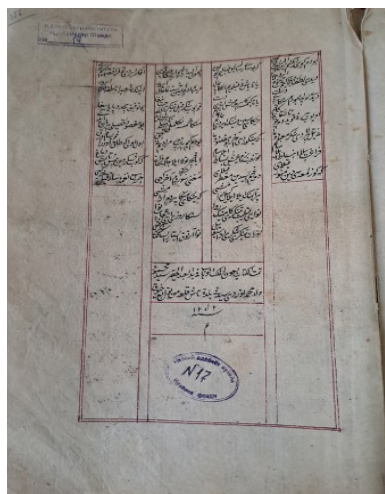
Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida fond mavjud bo‘lib, undagi qo‘lyozma va toshbosma asarlar orasida salmog‘i jihatidan tabiiyki, hazrat Navoiy asarlarining nusxalari yetakchilik qiladi. Ushbu fondda shoirning qo‘lyozmalari 67 ta,

toshbosma va fotonusxalar 72 tani tashkil etadi. Ular orasidan XIX asrga tegishli 11 ta “Xamsa” do‘stonlari qo‘lyozmasi mavjud bo‘lib, tavsif uchun “Xamsa”ning barcha do‘stonlari kiritilgan, inventar raqami 17 bo‘lgan qo‘lyozmani tanlab oldik. Ushbu qo‘lyozma ko‘chirilishi 1832-yildan boshlanib, 1837-yilda tugagan, ulardan “Hayrat-ul-abror” do‘stonining ko‘chirilishi hijriy 1248 (milodiy 1833)-yilning zulhijja oyida, “Sab‘ai sayyor” do‘stoni hijriy 1251 (milodiy 1836)-yilda ko‘chirib tugatganligini kotib do‘stonning oxirida kelgan kolofonda yozib qo‘ygan. Sayyid Mahmud valadi Muhammad Turdi Sayyid (سید محمود ولد محمد توردی سید) tomonidan Xivaning Toshqa‘la degan joyida ko‘chirilgan. Qo‘lyozma muqovasi jigarrangda bo‘lib, uning ustida bir qancha muhrlar mavjud, ikkita muhrga sahifalovchi Amal Abdu-l-Halil (عمل عبد الخلیل صحاف) ismi

yozib qo‘yilgan. Qo‘lyozmada poygilar ham mavjud bo‘lib, yozuv turining nasta‘liq xatidan foydalanilgan. Qo‘lyozmaning o‘lchami 20x35.5 sm, matn esa to‘rt ustun, 19 qatorga joylashtirib, 12.5x23 sm.li jadval ichiga ko‘chirilgan. ko‘chirilgan. Asosiy matnni yozishda qora va jadvallar va sarlavhalar uchun qizil rangli siyohdan foydalanilgan. Jami 356 varaqdan iborat bo‘lib, qo‘lyozma keyinchalik 318-sahifagacha raqamlab chiqilgan. Qolgan qismiga raqam qo‘yilmagan. Hayrat ul-abror kitobning 2-114-sahifalaridan, Farhod va Shirin 116-277, Layli va Majnun 278-377, Sab‘ai sayyor 378-516, Saddi Iskandariy 518-715-sahifalaridan o‘rin olgan. Do‘stonlarning ketma-ketligi to‘g‘ri tartibda kelgan, hamma boblari to‘liq ko‘chirilgan bo‘lsa-da, lekin do‘stonlarni Alisher Navoiy asarlarining 20 jildlik to‘plami bilan solishtirib chiqqanimizda shu narsa ma‘lum bo‘ldiki, 20 jildlik to‘plamda keltirilgan “Saddiy Iskandariy” do‘stonidagi “Basirat ko‘zlarin aynul-yaqin kuhli yorutqonlar bobi”dan keyin kelgan hikoyat va hikmat ushbu qo‘lyozma nusxada o‘rni almashgan ekan. 169 joyda ba‘zi bir so‘zlardagi

xatoliklar kotibning o‘zi tomonidan qo‘lyozmaning hoshiya qismida to‘g‘rilab yozib qo‘yilgan. Shulardan 27 tasi “Hayrat ul-abror”ga, 49 tasi “Farhod va Shirin”ga, 18 tasi “Layli va Majnun”ga, 31 tasi “Sab’ai sayyor” dostoniga, qolgan 44 tasi esa “Saddi Iskandariy” dostonlariga tegishli.

Umuman olganda, tadqiqotimiz davomida shunga guvoh bo‘ldikki, ushbu nodir qo‘lyozma adabiyot muzeyi fondida yaxshi saqlanib kelinishiga qaramay, deyarli o‘rganilmagan, tadqiq qilinmagan ekan. U haqidagi qisqacha tavsifni Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyining qo‘lyozmalar katalogida ko‘rdik. Navoiyning “Xamsa” dostonlarining XIX asrga tegishli qo‘lyozma nusxalari hali ko‘plab tadqiq qilinishga muhtoj.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. “Xamsa” qo‘lyozmasi. – T.: O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo‘lyozmalar fondi, №17.

2. Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyining qo‘lyozmalar katalogi. – T.: “Firdavs-Shoh” nashriyoti, 2022.

BOQIJON TO'XLIYEV,
filologiya fanlari doktori,
professor

“MUNSHAOT” ILA MULOQOTNING MUSHOHADAGA MUKOFOTI

Yusuf Tursunov “Daraxt bir joyda ko‘karadi“ degan maqolning haqligini amalda isbotlagan olimlardan biri. U O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyida o‘zining butun ongli faoliyatini o‘tkazib kelayotgan fidoyi inson. Uning faoliyati muzeyda ekskursovodlikdan boshlangan (1968). Shu yerda bo‘lim mudiri, katta ilmiy xodim lavozimlarida faoliyat ko‘rsatadi. Muzey negizida tashkil etilgan Qo‘lyozmalar institutida ham (1978-1998) katta ilmiy xodim bo‘lib ishlagan [5.118].

U institutdagi qo‘lyozma va toshbosma kitoblar fondini yangi nomlar va asarlar bilan boyitishga ham munosib hissa qo‘shgan: institutda tashkil etiladigan arxeografik ekspeditsiyalarda muntazam qatnashadi. Respublikaning turli shahar va qishloqlarida bo‘lib, aholiga qo‘lidagi noyob va nodir kitoblarni olib kelib institutning kitoblari xazinasining ko‘payishiga munosib hissa qo‘shadi.

“Adabiy meros” jurnalining 1980-1990-yillari ko‘zdan kechirilsa, ularda Yusuf akaning bir qator maqolalari bilan tanishish mumkin bo‘ladi.

Yusuf aka “Muhokamat ul-lug‘atayn” tanqidiy matnini tuzish yo‘lida” degan maqola e‘lon qilgan. Unda asarning qo‘lyozma nusxalari, ularning jahon fondlaridagi saqlanish holati, mazmun-mohiyati, ulardan foydalanish imkonlari, muhimi, uarning ilmiy-nazariy hamda amaliy ahamiyati haqida jo‘yali mulohazalar bildirilgan [10.38-41]. Ular sirasiga qo‘lyozmalarni sinchiklab o‘rganish mavjud nashrlardagi bir qator nomukammalliklarga barham berish imkonini yuzaga keltirganini ta’kidlash joiz [9.40]. Ushbu yo‘nalishdagi ishlarning yakuni “1986-yilda “Munshaot” – Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatini o‘rganishdagi tarixiy-adabiy manba sifatida” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi shaklida umumlashtirilgan [8].

Yusuf aka Alisher Navoiy asarlarini o‘qish, o‘rganish asosida ulardagi o‘ziga xosliklarni, turkiy tilning kuchi va qudratini, ifoda imkoni va adib mahoratini ancha chuqur kuzatish va ulardan munosib xulosalar chiqarish bobida ko‘pchilikka ibrat va namuna ko‘rsatib keladi. Mana bu sarlavhaga e‘tibor beralik: “Ikki g‘azal nafosati va bir noma shahodati”. “Ikkita” sonining ishtiroki, ikkita janrning muqoyasasiga ishora hamda ularni birlashtiruvchi so‘zlarning qofiyadoshligi har qanday kishining e‘tiborini tortishi turgan gap. Faqat sarlavhaning o‘zi emas, maqola mazmuni ham ayni mana shunday e‘tiborga loyiq. Unda mutafakkir adibning “ayriliq iztirobi va visol orzusi; yor marhamatidan xushnudlik va sadoqatda ustuvorlikni tarannum etish” mahorati tadqiq etilgan. Muallif buni ikkita g‘azal misolida amalga oshirgan. Maqolada:

“Ne haddim yozmoq bitig ul mehri olamtobg‘a,

Chun yoza olmon jafosin zarrayi ahbobg‘a”

hamda

“Jonda qo‘ydim chirmag‘on maktubini hijronaro,

Bilmon, ul maktubdur yoxud alifdur jon aro”.

matla‘lari bilan boshlanadigan g‘azallar tahlil qilingan [7.249].

Olim, maqolasidagi “noma, “maktub”, “ruq‘a”, “xat”, “bitig” so‘zlari e‘tiborni tortadi. Ayni

mana shu soʻzlar bir sinonimik qatorni tashkil etadi. Bu muallifning oʻziga xos topildiqlaridan bir qatra, xolos. Agar Yusuf akaning bir umr Alisher Navoiyning “Munshaot”i bilan juda jiddiy ravishda mashgʻul boʻlib kelayotganini nazarda tutsak, uning nima uchun aynan mana shu ikki gʻazal tahlili bilan band boʻlganining sababini ham, mohiyatini ham aniq bilgan boʻlamiz.

Muallif, birinchidan, mazkur gʻazallarning bejiz paydo boʻlmaganini, ularning adib tarjimai holiga bevosita daxldorligini koʻrsatsa, ikkinchidan, ular vositasida tarixiy voqelikning haqqoniy manzarasini tiklashni ham uddasidan chiqqan, natijada, Alisher Navoiy hayotining ayrim lahzalariga oid tarixiy haqiqatning badiiy ifodasidagi goʻzal va takrorlanmas lavhalar kitobxon maʼnaviyatini boyitish imkonini bergan. Ayni paytda bu Yusuf akaning biografik metodning nozik jihatlardan ustalik bilan foydalana olish mahoratini ham juda yorqin tarzda koʻrsatib bergan.

Eʼtiborli jihati shundaki. Yusuf aka, ayni mana shunday, bir qarashda, anchayin mayda va kichik boʻlgan detallardan navoiyshunoslik uchun nihoyatda muhim va jiddiy xulosalar chiqara oladi. U mazkur sheʼrlar asosidagi hayotiy hodisalarni ham. Ularning roʻy bergan sanalarni ham aniqlashga muvaffaq boʻladi. Natijada, Alisher Navoiyning biografiyasiga daxldor boʻlgan jiddiy va yangi umumlashmalar boʻy koʻrsatadi.

Ayni mana shunday qiziqish olimga Alisher Navoiyning Balx shahri bilan bogʻliq boʻlgan umrguzaronligi haqida ham bir qator yangi fakt va materiallarni topish va ilmiy muomalaga kiritish, yana ayrim fakt va hodisalarni yangicha talqin qilish imkonini bergan. Bunda olim:

1. Ayrim maktublarning yozilish joyi bevosita Balx bilan bogʻliq ekanligini aniqlagan, ularning ayni mana shu manzilda bitilganini qoʻshimcha fakt va dalillar bilan isbotlab bergan.

2. A.Semyonov hamda I.Sulton tadqiqotlariga suyangani holda Alisher Navoiyning kamida uch marta (1470, 1480, 1497-yillar) Balxda turib maktub joʻnatgani dalillangan.

3. Bir maktubdagi “mirzo” soʻzining ishtirokiga hamda koʻrsatilgan oy nomi (“zulhijja”), sana (yigirma beshinchi) hamda hafta kuni (“dushanba”)ga tayanib turib, koʻplab boshqa dalillar bilan muqoyasa qilgan holda mulohaza yuritar ekan, “Navoiyning keyingi oʻttiz yillik faoliyatida zulhijja oyidagi 25-kunining dushanbaga toʻgʻri kelishi uch martaba, yaʼni 1478, 1485 va 1493-yillarda takrorlangan” tarzida aniqlik kiritilgan.

Muallif bu bilan qanoatlanmaydi. Bu uchta raqamdan qaysi birining tarixiy voqelik bilan uygʻun kelishini aniqlashni davom ettiradi. Buning uchun unga navbatidagi 36-maktubdagi ayrim nom va faktlar, Xondamirning “Habib-us-siyar” asari yordamga keladi.

Ularning yoniga Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si ham jalb etilgach, muammo deyarli hal boʻladi.

Shundan keyin Asomiddin Oʻrinboyev eʼlon qilgan yangi faktlar qoʻshimcha dalolat sifatida jalb etiladi.

Bular asosida yana bir muhim toʻxtamga kelinadi: “1494-1495-yillar “Xazoyin ul-maʼoniy”ni tuzish ishlari tugallangan va Navoiy uning ilk nusxasini, yaʼni debocha yozilmagan variantini Husayn Boyqaro eʼtiboriga havola qilish uchun yaqin suhbatdoshi Sohib Doro orqali joʻnatgan”.

Alisher Navoiyning Astrobodga borishi va u yerdagi faoliyati mazmuni bilan bogʻliq kuza-tishlarda ham mana shunday batafsillik, aniqlik, teran mushohada va munosib xulosalar tizimi koʻzga tashlanadi [14.34-40].

Yusuf aka asar matni bilan bogʻliq boʻlgan koʻplab jiddiy yangiliklarni amalga oshirgan. Ularning qiyosiy matnini tuzish jarayonida muallif nusxasiga yaqin boʻlgan matn tiklangan.

Oldingi nashrlarda yoʻl qoʻyilgan xato va kamchiliklarga tanqidiy yondashuvi natijasida olim tomonidan koʻplab xato va kamchiliklar bartaraf etilgan.

Birgina misol. Agar Alisher Navoiy asarlarining oʻn besh jildligidagi “Munshaot”ning Mu-kammal asarlar toʻplami yoki Toʻla asarlar toʻplamidagi asar matnlari bilan qiyos qilinsa, ular oʻrtasidagi tafovutlar miqdorini tasavvur etish qiyin kechmaydi. Ayni mana shu haqiqat ham Yusuf Tursunovning mashaqqatli mehnatlari natijasi sifatida yuzaga kelganini qayd etish joiz.

Jumladan, ulardan biri haqida yigirma jildlikni nashrga tayyorlagan mualliflar bu haqda shunday deb urg'u berishgan: "Navoiy asarlari o'n besh jildligi tarkibidagi "Munshaot"da mazkur maktub keyingi maktub bilan qo'shib yuborilgan. Ularning ikki alohida maktub ekanligini adabiyotshunos Y.Tursunov aniqlagan. Biz ham "Munshaot" qo'lyozmalari bilan tanishib, hamda maktublar mazmunidan kelib chiqib, bu o'rinda Y.Tursunov haq degan xulosaga keldik"... "Mana shu maktubdan boshlab qolgan maktublar "Munshaot"ning avvalgi nashriga kirmagan. Ularning ayrimlarini adabiyotshunos Y.Tursunov Turkiyada saqlanayotgan "Munshaot" fotonusxasidan olib e'lon qilgan. Keyinroq bu maktublarning aksariyati o'zimizdagi qo'lyozmalarda ham mavjudligi ma'lum bo'ldi" [2.228].

Alisher Navoiy asarlarining ommalashtirilishi, xususan, ularning oddiy kitobxonlar uchun ham qulay va tushunarli shakllarda taqdim etilishi hukumatimizning bir qator hujjatlarida aks etgan. Bu borada ham Yusuf Tursunov faoliyati ko'pchilikka o'rnak va namuna bo'la oladi. U kishi Alisher Navoiyning "Munshaot" (maktublar) asarini izohli bayonlar tarzida bundan sal kam yigirma besh yil oldin tayyorlagan edi. U "Ma'naviyat" nashriyotida 3000 nusxada (2001) chop etilgan [9].

Kitobda asl matn emas, balki faqat tabdillar keltirilgan. Uning eng katta yutuqlaridan biri har bir maktubning tegishli izoh va sharhlar bilan ta'minlanganida namoyon bo'ladi. Ularning asl mohiyati nimalarda ko'rinadi?

1. Izohlar maktublar tartibiga bo'ysunadigan izchillikda berilgan. Har bir maktubdagi "qorong'i" nuqtalarning yoritilishiga alohida e'tibor tushgan.

2. Asarda qo'llangan ayrim atamalar (tarokib, nasr, nazm...) ma'nosi qayd etilgan.

3. Agar atamaning ma'nosi birdan ortiq bo'lsa, ularning har biri alohida-alohida ko'rsatib o'tilgan.

4. Joy nomlari maxsus izohlangan. Ularning tarixiy hamda zamonaviy ma'nolariga imkoni boricha kengroq to'xtashga harakat qilingan.

5. Shaxs nomlarini qayd etishda ularning Alisher Navoiyga daxldor jihatlariga maxsus urg'u tushgan.

6. Asrlarning qahramonlari alohida izoh bilan ta'minlangan (*Yusuf – Yoqub payg'ambar o'g'li, go'zalligi bilan mashhur bo'lgan. "Yusuf va Zulayxo" qissasi Sharqda keng tarqalgan edi. Navoiy bu o'rinda ana shu qissaga ishora qiladi*).

Yusuf akaning "xobbi"si Alisher Navoiyning "Munshaot" asaridir. U kishi butun umrini shu asar bilan bog'liq kuzatish va tadqiqotlarga sarflab kelmoqda. Bu sohadagi ayrim jiddiy hodisalar esa quyidagilardan iborat.

1. Mazkur asarga oid 50ga yaqin maqolalar e'lon qilindi.

2. "Alisher Navoiy. Munshaot (maktublar)" (Toshkent, "Ma'naviyat", 2001, – B.152) kitobi e'lon qilindi.

3. "Munshaot" asarining matniy tadqiqi" monografiyasi yuzaga keldi. Muallif ushbu tadqiqotini yaratishda asarning Toshkentda hamda xorijiy mamlakatlarda saqlanayotgan qo'lyozmalari-dan foydalandi. Ularning umumiy soni beshta edi. Ayni paytda u asarning O'zbekistondagi nashrlarini ham qiyosiy material sifatida jalb etdi.

"Munshaot"ning ilmiy-tanqidiy matnini yaratilishida ham beshta qo'lyozma nusxa bilan birga 1966, 1988 va 2012-yillardagi nashrlaridan foydalanilgan.

Alisher Navoiyning mazkur asari ayni yo'nalishda turkiy tilda yaratilgan ilk namunalardir. Shunga qaramasdan, bu asarda ham Alisher Navoiyga xos bo'lgan buyuk donishmandlik, falsafiy qamrov, hodisalar mohiyatini aniq, ixcham va ta'sirli tarzda aks ettirish singari fazilatlar juda o'ziga xos tarzda ifodalangan.

Asarning ahomiyati yana shunda ochiq ko'rinadiki, unda buyuk mutafakkirning davlatchilik tarixida tutgan o'rni ham o'zining takrorlanmas tasvirlarini topgan.

Olim haqida ancha-muncha mulohazalar bildirilgan [5; 18]. Nazarimizda, bularning barchasi “Munshaot” bilan muloqotning Yusuf aka mushohadalari uchun mukofot deb qabul qilinishi jozligini ko‘rsatadi.

Shu o‘rinda Hamidulla Boltaboyevning Alisher Navoiy maktublariga oid bir mulohazasi e‘tiborga molik. U yozadi: “Amir Navoiy davlat idoralarida ekan, Sulton Boyazid II ga bir necha maktublar yozgan (turk tazkiralari ko‘ra, ular o‘ndan ortiq). Biroq, bu maktublarning matni hali aniqlanmagan, ularni topib, ilmiy muomalaga kiritish navoiyshunoslik zimmasida” [4.174]. Shunday ekan hali navoiyshunoslik oldida ham, Yusuf Tursunning zimmasida ham ulkan vazifalar turibdi. Olimga uzoq umr va barakali ijodning har doim hamnafas bo‘lishini tilaymiz.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Boltaboyev H. Turkiy tazkiralarda Alisher Navoiy siymosi. – // *Jahon adabiyoti*, 2013, № 2, 170-174-betlar.
2. Navoiy Alisher. *Munshaot (maktublar)*. Izohli bayon muallifi, nashrga tayyorlovchi Y. Tursunov. – Toshkent, “MA’NAVIYAT”, 2001. – B.160.
3. Navoiy Alisher. *Munshaot. Matnni izohlar bilan nashrga tayyorlovchilar* S.G‘aniyeva, Q. Ergashev. – Toshkent, Fan, 1998. – B.131-229.
4. Navoiy Alisher. *Munshaot. Nashrga tayyorlovchilar* S.G‘aniyeva, Q. Ergashev. – Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – B.549-629.
5. Jo‘raboyev O. *Zahmatkash matnshunos*. – // *O‘zbek tili va adabiyoti*, 2017, № 5, 118-121-betlar
6. Tursunov Y. *Bir maktub shahodati*. – *jahon adabiyoti*, 2009, № 2, 150-153-betlar.
7. Tursunov Y. *Ikki g‘azal nafosati va bir noma shahodati*. – // *Alisher Navoiy va XXI-asr mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari*, – Toshkent, 2020, 248-250-betlar.
8. Tursunov Y. “Munshaot” – Alisher Navoiyning hayoti va faoliyatini o‘rganishdagi tarixiy-adabiy manba sifatida. Nomz. Diss. – Toshkent, 1986.
9. Tursunov Y. Alisher Navoiy. “Munshaot”. Toshkent, “Ma’naviyat” nashriyoti, 2001-yil. – B.152
10. Tursunov Y. *Muhokamat ul-lug‘atayn” tanqidiy matnini tuzish yo‘lida*. // *Alisher Navoiy va XXI asr” mavzuidagi Respublika ilmiy-nazariy anjumani materiallari*, – Toshkent, 2017, 38-41-betlar.
11. Tursunov Y. “Munshaot” asarining matniy tadqiqi. – T.: “MUMTOZ SO‘Z”, 2016. – 264 b.
12. Tursunov Y. “Munshaot”ning qo‘lyozma nusxalari va ularda maktublar miqdori. – *Adabiy meros*, 1977, № 7.
13. Tursunov Y. Navoiy “Munshaot”ining Leningrad fondidagi ikki nusxasi. – *Adabiy meros*, 1978, № 10.
14. Tursunov Y. Navoiyning Astroboddagi faoliyatiga doir. – // *Adabiy meros*, 1984, № 1 (29). 34-40-betlar.
15. Tursunov Y. Navoiy “Munshaot”ida ruboiylar. – *Adabiy meros*, 1988, № 2
16. Tursunov Y. *Noyob tari‘xiy hujjat*. – *Adabiy meros*, 1976, № 4. 136-137-betlar.
17. Tursunov Y. “Xazoyin ul-maoniy”ning tasnif tarixiga doir. // <https://docs.yandex.ru/docs/view>
18. O‘lmasbek Xo‘jayev. *Fidoyi manbashunos, matnshunos olim*. – // https://uza.uz/ru/react/posts/fidoyi-manbashunos-matnshunos-olim_286422?q=%2Freact%2Fposts%2Ffidoyi-manbashunos-matnshunos-olim_286422

QOSIMJON SODIQOV,
filologiya fanlari doktori, professor

OLIM UMRINING MAZMUNI

Navoiyshunos, bilimli manbashunos va matnshunos Yusuf Tursunov o'zbek fanida yaxshi kitob va maqolalari, ilmiy konferensiyalardagi ma'ruzalari, O'zbekiston televideniyesi va radiosi orqali uyushtirilgan qiziqarli suhbatlari bilan tanilgan.

Men 1982-yili O'zbekiston Fanlar akademiyasining Qo'lyozmalar institutiga ishga kelgandim. O'sha chog'lar 204-o'rta maktabda ona tili va adabiyotdan dars berardim. Institut direktori Aziz Qayumov meni maktabda ham ishlayversin, bizda ilm qilsin deb, o'rindosh sifatida ishga olgan edilar. Oradan bir yil o'tmay, to'liq stavkaga o'tkazilib, maktabda o'rindosh bo'lib ishni davom ettirdim.

Ustoz Aziz Qayumov boshchiligidagi o'zbek ilmida yangi bir yo'nalish boshlangan: O'rta Osiyo xalqlarining arab yozuviga qadar qo'llagan yozuvlari va ularda yaratilgan bitiglarni o'rganish ishi-ga kirishildi. Bu sohada boshlab uch kishi: Mirsodiq Is'hoqov sug'd yozuvi yodgorliklari; Nasimxon Rahmonov turkiy run bitiglari; men esa turkiy-uyg'ur yozuvli yodgorliklarni o'rganishga kirishganmiz. Meni shu maqsadda ishga chaqirishgandi.

Biz, yuqorida otlarini aytib o'tganim xodimlar, "O'rta Osiyo xalqlari qadimgi yozma yodgorliklarini o'rganish va kitobat tarixi" bo'limida ishlardik. Bo'lim boshlig'i Muhammadjon Hakimov edi. U kishi asli navoiyshunos va manbashunos, shuningdek, kitobat tarixi bilan ham shug'ullanardi. Yana bo'limda Erkin Oxunjonov ham ishlagan; u kishi kitobat tarixi bo'yicha mutaxassis. Yusuf Tursunov ham shu bo'limda edi. Uni o'sha chog'lardan beri bilaman.

Qo'lyozmalar institutida yaxshi ilmiy muhit shakllangan edi. Biz institutda o'tadigan ilmiy kengashlarni, ayniqsa, domlani so'zga chiqishlarini intiqib kutardik: u har majlisda yangi bir fikrni o'rta tashlardik. Yoshlarga yaxshi o'g'it berib, ko'nglini tog'day ko'tarib yuborardi; uning qabulidan qanot bog'lab chiqardi kishi. Ilm erkinligi, bilim hamma narsadan, har qanday boylikdan ustun bo'lmog'i kerakligini o'rgatdi bizga domla. Biz o'sha muhitda ulg'ayib, olim bo'ldik. Aziz Qayumov keng fikrli, bilimli, fanning chinakam fidoyisi edi. Uning yetakchiligidagi o'sha ke-zlar Qo'lyozmalar institutida qadimiy yozuvlarni o'rganish, manbashunoslik va matnshunoslik, kitobat ishi, folklorshunoslik, turkologiya sohalari gurkirab ketdi. Domla boshqargan jamoa qadr topdi. Shunday qadrlil jamoada har bir xodimning o'rni bililib turardi.

Yusuf Tursunovning dissertatsiya mavzusi Alisher Navoiy "Munshaot" asariga bag'ishlangan bo'lib, ilmiy rahbari Muhammadjon Hakimov edi. Izlanuvchi ilmiy ish mavzusi bo'yicha uzoq va jiddiy ishladi.

1986-yili "Munshaot" – Alisher Navoiy hayoti va faoliyatini o'rganishda tarixiy-adabiy manba sifatida" ("Муншаот" – как историко-литературный источник в изучении жизни и деятельности Алишера Навои") mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Uning dissertatsiyasi nihoyatda yaxshi yozilgan.

Ma'lumki, "Munshaot"ga Navoiy hayotining so'nggi o'ttiz yili oraliqida yozgan maktublari jamlangan. Y.Tursunov o'z ishida "Munshaot"ning turli qo'lyozma fondlarida saqlanayotgan nusxalarini tekstologik chog'ishtirish asosida, asar Navoiy tahriridan uch qayta chiqqanini isbotlab berdi. Asarning ilk varianti (dissertant asar variantlarini muallif tahriri deb atagan) Sankt-Peter-

burgdagi Saltikov-Shchedrin kutubxonasida saqlanayotgan 558-raqamli qo'lyozmaga asoslanadi; unda 1494-yilgacha yaratilgan maktublar jamlangan bo'lib, ular 66 tadir. Birinchi variantida hali muqaddima kiritilmagan edi. Asarning ikkinchi variantida muallif 1494-149-yillarda bitilgan 24 ta maktubni ham kiritgan. Bunda muallif avvalgi maktublarga ham ba'zi o'zgartishlar kiritgan, shuningdek, asarga muqaddima ham yozgan. Asarning uchinchi varianti 1499-yili amalga oshirilgan. Bunga izlanuvchi, birinchi galda, 104 maktubni o'zida jamlagan Istanbul qo'lyozmasini kiritadi. Izlanuvchning xulosasiga ko'ra, asarning boshqa qo'lyozmalari u yoki bu nusxalardan ko'chirilgan.

Izlanuvchi Navoiy maktublarining qachon va kimlarga qarata yozilganini aniqlash borasida ham ishonchli xulosalarga keladi.

Uning dissertatsiyasida Navoiy ijtimoiy-siyosiy faoliyatining aks etishi, maktublarning badiiy-uslubiy xususiyatlari ham yaxshi yoritilgan.

O'sha kezlarni yaxshi eslayman, Yusuf aka "Munshaot" qo'lyozmalari ustida qunt bilan ishlardi. O'sha paytlardayoq u asarning ilmiy-tanqidiy matnini tuzishga kirishgandi. Qo'lyozmani yaxshi o'qir, eng muhimi, Navoiyni to'g'ri anglardi. Menimcha, uning qo'lda yozib chiqqan matnlari saqlangan bo'lsa kerak, u arab xatini chiroyli va tushunarli qilib yozardi. Keraklisi, shoshmasdi, yuzakilik qilmasdi. O'sha muhitda yetishib chiqqan mutaxassislarda ko'p kuzataman, ilk manbalar, qo'lyozma bilan ishlash olimni pishitar ekan. Yusuf Tursunov ana shunday ilmiy ta'limni olgan, tajribali mutaxassis. Uning har bir ilmiy xulosasi yozma manbalarga tayanadi.

Yillar o'tib, Navoiy maktublarining ilmiy-tanqidiy matni ham tuzib chiqildi; ularni hozirgi kiril yozuvidagi o'qilishi, ilmiy tadqiqot qismi bilan birga qo'shib "Munshaot" asarining matniy tadqiqi" nomi ostida chop ettirdi (Toshkent, 2016). Klassik filologiya, manbashunoslik va matnshunoslik yo'nalishida ta'lim olayotgan yoshlar, epistolyar janr tarixi bo'yicha ilmiy ish yozayotgan izlanuvchilar uni o'qib chiqsin; o'ziga kerakli bilimlarni shu kitobdan oladi.

Navoiy asarlari, ayniqsa, ularning qo'lyozmalari ustida olib borilgan ishlar olimning mehnatini yuzaga chiqardi.

Yusuf Tursunov ulug' mutafakkir Alisher Navoiy "Muhokamatu-l-lug'atayn" asarining ilmiy-tanqidiy matnini ham nashrga tayyorlab, 2021-yili "Fan" nashriyotida chop ettirdi. Kitobda ilmiy-tanqidiy matn tadqiqi va ilovalar ham berilgan.

Yusuf Tursunov o'z ilmiy rahbarining xotirasi uchun yaxshi bir ish qildi; buni har kim ham qilavermaydi. Muhammadjon Hakimov, men ishga kelgan chog'lardan yaxshi bilaman, boshqa ishlardan ortib, o'zbek kitobat tarixi, manbashunoslik lug'atini tuzish bilan ham shug'ullandi. Yaratgan lug'atidan bir qismi yilning har choragida chop etiladigan "Adabiy meros" ilmiy to'plamining qator sonlarida berib borilgan. Yana o'zining qo'lida ham mashinkalangan, qo'lyozma holidagi lug'at maqolalardan anchasi qolib ketganini biz, birga ishlaganlar, yaxshi bilamiz. Esiz, domlaning ishlari ko'zi tirikligida chala qoldi. Domla o'tgandan keyin Yusuf aka ularning hammasini jamladi, kitob holiga keltirib, chop ettirdi. Buni qarangki, uning savobli ishi tufayli manbashunoslik va matnshunoslik sohasida muhim va kerakli ish yuzaga chiqib qoldi: Muhammadjon Hakimovning ushbu lug'ati sohaning yutug'i bo'ldi desam, yanglishmagan bo'laman. Bu kitobning oti "Sharq manbashunosligi lug'ati" deb ataladi, 2013-yili chop etilgan. Kerak degan kishi o'sha kitobni o'qisin, ichida ko'p yaxshi ma'lumotlar bor.

Yusuf aka bilan men xalq orasida qo'lyozma kitoblarni yig'ish bo'yicha uyushtiriladigan xizmat safarlarida ham bo'lganman. O'sha chog'lar institutda qo'lyozma va toshbosma kitoblar fondini boyitish maqsadida xalq qo'lida qolgan qo'lyozma kitoblarni yig'ish bo'yicha komissiya ish yuritardi. Unda Muhammadjon Hakimov, Botirbek Hasanov singari mutaxassislar a'zo bo'lib, Yusuf Tursunov ana shu komissiyaning hujjatlariga mas'ul edi. Ora-chora institut xodimlaridan

ikki kishi-ikki kishini, qo'lyozma yig'ish uchun safarga yuborishardi. Men Muhammadjon domla Hakimov, Yusuf Tursunov bilan ana shunday safarlarda ko'p bo'lganman. Safarlar boshqa joylarga qaraganda, qo'lyozmalar qaysi o'lkalarda saqlanganini ko'zda tutib, ko'pincha Farg'ona vodiysi, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlariga uyushtirilardi. Muhammadjon domla bilan Yusuf aka ikkovlari ajoyib kishilar; safar ham ular bilan mazmunli o'tardi.

Institut xodimlari, ayniqsa, yosh yigit-qizlar ilmiy ishdan tashqari, tez-tez dala ishlarida ham qatnashardik: ko'klamda pichan o'rini, yozda meva-cheva terimi, kuz keldi deguncha, qor yoqqunga qadar paxta terimi bizning qo'shimcha ishimiz sanalgan. Qolaversa, o'sha kezlar Fanlar akademiyasi institutlarining xodimlarini dala ishlariga jo'natib turish odatiy hol edi.

Bundayin ishlarda jamoa uyushar, bir-biriga ko'maklashar, qiyin ishda kasbdoshini yolg'izlatib qo'ymasdi. Jamoada iliqlik, o'zaro oqibat bor edi. Ayniqsa, paxta terimi davri juda qiziq o'tardi. Har uchrashganda hali-hali o'sha davrlarni eslab turamiz.

Men institutda ikki kishiga havas qilib yashaganman: biri Yusuf Tursunov, ikkinchisi Boboxon Qosimxonov. Ularning ikkovlari bola-chaqa tashvishidan erta qutilishgan. Yana ikkovining ham zuvalasi pishiq edi. Qirg'il yoshda o'g'illarni uylantirib, qizlarni turmushga berib, uy-joyli qilishgan. Haqiqatan, belingda kuch-quvvat borida bola-chaqa tashvishidan qutilish ham Yaratganning inoyati ekan. Yana bir jihati, Yusuf aka ahli ayol, bola-chaqaga yolchigan. Yangamiz uyim-joyim, bola-chaqam deydigan, kuyunchak ayol. Yusuf aka bilan bolalarga bosh bo'lishsin.

Navoiyshunos, manbashunos, ko'ngli toza, ajoyib kishi Yusuf Tursunov yoshlarga ibrat bo'larli bilim yo'lini tutdi.

Yusuf aka, ulug' yoshingiz qutlug' bo'lsin. O'g'il-qizlar, nevaralarning rohatini ko'rib yurish nasib etsin. Sog'-omon bo'ling.

DILAFRUZ KALANDAROVA,

*Associate professor of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami
PhD*

KARL REICHL – IS A RESEARCHER OF UZBEK FOLKLORE

Annotatsiya: Maqolada Karl Reyxl tadqiqotlarida o'zbek folklori va uning yo'nalishlari haqida so'z boradi. Olimning ingliz va nemis tillaridagi asarlari, muallifning taniqli turkshunos olim sifatidagi faoliyati, o'zbek xalq og'zaki ijodidan tarjimalari, tadqiqotlarining mazmuni, tuzilishi, turkiy xalqlar og'zaki ijodi namunalarini o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarning qiyosiy tahlilillari haqidagi ma'lumotlar tavsiflanadi. Jahon folklorida o'zbek folkloriga qiyosiy yondashuv asoslari va usullari Karl Rayxlning ingliz tiliga tarjimasi va tadqiqotlari misolida belgilab berilgan.

Tayanch so'zlar: xalq og'zaki ijodi, o'zbek xalq og'zaki ijodi, tarjimon, tarjima, tadqiqotchi, epos, turkiy og'zaki doston.

Abstract: The article discusses the attitude of Uzbek folklore to Karl Reichl's research and its directions. The works of the scientist in English and German, the author's work as a well-known Turkologist, his translations from Uzbek folklore, the content, content, structure of his research, the comparative analysis of the similarities and differences between the examples of Turkic folklore data are described. The foundations and methods of a comparative approach to Uzbek folklore in world folklore are identified in the example of Karl Reichl's English translation and research.

Keywords: folklore, Uzbek folklore, translator, translation, researcher, epos, Turkic oral epic.

In world folklore, comparative folklore is one of the separate directions, which is developing both theoretically and practically. It includes translation studies of folklore, the influence of folklore language on literary language, variants of folk art works, comparative analysis of written sources, commonalities in the poetics of folklore events, typological and specific features of folklore samples in the same and different systematic languages, literary relations, oral and written relations, a great deal of attention has been paid to the study of folklore. However, in order to determine the basis and methods of a comparative approach to Uzbek folklore in world folklore, it is necessary to study the activities of scholars who are engaged in the translation and study of samples of Uzbek folklore. In this regard, the study of Karl Reichl's translation and research on Uzbek folklore in German and English is an urgent task.

Genetic connection of Uzbek folklore with Turkic and other epic traditions, interaction, genre structure, plot, motif and image structure attracts attention. (1,368) The basics of the selection of Uzbek folklore as a source of world comparative folklore, the study of approaches is important as it allows to determine the history and theoretical foundations of Uzbek comparative folklore. (5,264) Today's international relations can serve to further improve the Uzbek-German, Uzbek-British spiritual and cultural relations.

Not every innovation and change in the life and work of the Turkic peoples, especially in their folklore and folk art, leaved the scholar indifferent. Karl Reichl has always had a great interest

in the study of folklore not only of Uzbeks, but also of other Turkic peoples, and he was able to achieve this.

Most of K. Reichl's works are devoted to the study of epics and oral stories, oral literature of the Turkic peoples. His ability to know languages is manifested not only in communication, but also in understanding, reading and writing literary language, the language of literature.

Before embarking on folklore studies, Karl Reichl began to translate folklore works directly into Turkic languages. He originally translated some examples from Uzbek fairy tales and epics. In 1978, he translated Uzbek, and later Karakalpak, Turkmen, and Uyghur folk tales into German.

His translations include "Uzbek fairy tales in German and Uzbek languages" (1978, Bochum), "Turkmen folk tales" (1982), "Karakalpak folk tales" (1984, Bochum), "Ravshan" "Uzbek folk epic" (1985, Wiesbaden), "Uyghur Folk Tales" (1986, Bochum), published in different years. They are compiled in the form of four books, the first book is Uzbek folk tales, the second book is Karakalpak, the third book is Turkmen and the fourth book is Chinese folk tales.

Tura Mirzaev described Professor Karl Reichl's book "Uzbek Folk Tales" as "the first serious book on Uzbek folklore" (16,17-20) The book originally included a German translation of eight Uzbek folk tales alongside the original text. It then moves on to the research part of the book. In this section, the genre features and types of fairy tales are discussed. It is followed by the necessary explanations of some of the words and phrases used in the tale. The book is also provided with a dictionary.

Karl Reichl's translations and researches on Uzbek folklore show that in world folklore the genetic connection of Uzbek folklore with the epic traditions of Turkic peoples, genre structure, plot, motifs and image structure, national characters, universals and paradigms are the main characters in epic works. It is important because it serves to justify the appearance of the Uzbek people's spiritual origins in the world civilization.

Karl Reichl's Uzbek Epic Poetry: Traditions and Poetic Diction (1989, Uzbek Epic Poetry: Traditions and Artistic Style) is based on his 1980-1989 research on the distribution and study of Uzbek folklore abroad in German and English (14), is one of the well-known folklorists who made a significant contribution to his further expanded and enriched edition in 1992 with his books "Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure" (12) This book is entitled "Turkish Epic: Tradition, Form, Poetic Structure" by V. Traister under the general editorship of D.A. Funka, translated from English into Russian. (15, 383)

K. Reichl's researches can play an important role in determining the bases and methods of comparative approach to Uzbek folklore in world folklore, the role, goals and objectives of comparative folklore in Uzbek folklore, methodological features, history of formation and theoretical development stages, Uzbek comparative folklore and is important in that it allows the study factors to be substantiated.

Karl Reichl is a skilled translator of Uzbek folklore into German and English, which is fully reflected in the content, genre, style and methodological norms of comparative linguistics. The scholar's research is a comparative approach to Uzbek folklore in the context of Turkish folklore. the content of biographical works and the style and skill of the critic of their linguistic features.

Karl Reichl's translations of Uzbek folklore into German and English are mainly literary-critical works about Uzbek fairy tales, epics and bakhshis.

Karl Reichl's translations and research on Uzbek folklore show that in world folklore the genetic connection of Uzbek folklore with the epic traditions of the Turkic peoples, genre structure, plot, motifs and image structure, national characters, universals and paradigms are the main characters in these works. It is important because it serves to justify the appearance of the Uzbek people's spiritual origins in the world civilization.

The scholar's book "Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure" was published in New York in English under the heading "Studies in Oral Traditions" and consists of ten chapters, a bibliography and a list of terms. In the "Introduction" section, the author mentions the Uzbeks separately: "The focus of the book will be on what I term the "central traditions". By "central traditions" of Turkic oral epic poetry I mean the epic traditions of the **Uzbeks** (and Uighurs), Kazakhs, Karakalpaks, and Kirghiz..." (14, 4-5)

The author also pays special attention to the language of folklore and the definition of Turkish and Turkic concepts: "In order to avoid confusion, the distinction between" Turkish and "Turkic" has been carefully maintained throughout the book. "Turkish" refers to the language of the people of Turkey; older forms of Turkish (before Ataturk's language reforms in the 1920s) are generally referred to as Ottoman or Ottoman Turkish. "Turkic", on the other hand, refers to the language group to which Turkish belongs ". (14,6)

Apparently, the author emphasizes that "Turkish" means the language of the Turkic peoples, that its ancient forms (before Ataturk's language reform in the 1920s) belonged to the Turks (Ottomans) in general, and that "Turkic" is a language group that includes Turkish.

The first chapter of the book, "The Turkic Peoples: Backgrounds and Contexts", deals with the history, nomadic life, religion, language, culture of the Turkic people - Turks, Uzbeks, Azerbaijanis, Kazakhs, Karakalpaks, Uyghurs from BC to the beginning of the XX century, "Turkic Epic Poetry: The second chapter, entitled "The Earliest Documents", describes the creation of "Oguznoma", "Devonu lugotit-turk", "Dada Korkut kitabi", "Kultegin bitigi", their authors, meanings and translations of excerpts from them.

In the third chapter of the book, entitled "The Singer: Shaman, Minstrel, Poet", the performers are studied: shaman, singer, poet. In particular, the epic singers of the peoples of Central Asia - bakhshis in Uzbeks, jiravs and bakhshi in Karakalpaks, akyns in Kazakhs, manaschis in Kyrgyzstan, madohs and storytellers. The differences and similarities between the creators and performers of the oral epic genre and the shamans are explained.

The fourth chapter, entitled "Performance"", describes the customs, traditions, rituals of the peoples of Central Asia, their musical-ceremonial structure, ritual direction, performance recitation, mjrochi and audience, the fifth chapter, entitled "Genre", genres related to epics, poetry and prose. The issues of romantic epics, heroic songs and fairy tales, the sixth chapter "Plot models", the concept of "Kambar" and the hero, "Gorogly" and asking a girl for a wife, "Alpomish" and the nature of the motif models of the hero's return, the attitude to the problems of art. A summary of the epic "Alpomish" and examples from the original and English translations of some passages from the version sung by Fozil Yuldash oglu.

The seventh chapter of the book, The Varieties of Formulaic Diction, deals with the stylistic formulas of folklore texts, including weight, parallelism, analysis of formulas and formula systems, the eighth chapter on improvisation, the art of memory, variability, rigor, rhetoric, style, application of poetic methods in artistic creation, attitude to the system and nature of the characters are reflected.

Finally, the tenth chapter of the book, Transformations in Space and Time, deals with the issue of "space and time" (chronotope) and the different versions and chronologies of the epics "Gorogly" and "Alpomish" written in different periods.

As Karl Reichl puts it, the study of Turkish oral epic poetry leads to a comparison. Indeed, a descriptive analysis of Turkish oral epic poetry opens the way to the study of its relation to neighboring oral traditions. Because some of its features attract attention with its parallelism with the oral epic traditions of neighboring and non-neighboring peoples. These parallels, in turn, encourage the reader to think about why they are compatible with other epic traditions.

When Karl Reichl refers to the “central traditions” of Turkish oral epic poetry, he is referring more to the epic. He was among these peoples in order to closely study the epics of Uzbeks (and Uyghurs), Kazakhs, Karakalpak’s, and Kyrgyz, studied their epic traditions, and was able to record the text of some epics live. On this basis, the scholar recognizes that it is possible to unite the traditions of oral epic poetry of the Turkic peoples under one title. It implies that they form the same group.

However, he also does not deny that there are certain differences between them. In particular, the traditions associated with the performance of the Kyrgyz epic “Manas” and the Uzbek epic “Alpomish” attracted the scientist’s attention.

Karl Reichl also drew attention to the epic poetry of East Turkestan, that is, the Turkmens, the Azerbaijanis, the Turkic Turks of western and southwestern Central Asia, the Altai and Tuvin’s, and the Yakut’s, who were marginalized in this central region, the Bashkir’s of northern Siberia or the southern Urals. Through this, he took the opportunity to obtain some basic information about the Turkic peoples, to generalize some information about their languages and culture, and the Turkic world in general.

The scholar also tries to study the terms related to Turkish oral epic poetry. For example, he uses a number of local terms, such as “dastan”, “bakhshi”, “kissakhan”, “maddah”, in his discussions of Turkish epic poetry. The meaning of these words seeks to reveal, to explain, the history of its emergence. He also added an explanatory dictionary of these terms for the convenience of the readers. He noted that some of these terms occur in different pronunciation forms under the influence of dialect. For example, instead of the word “epic” he often mentioned the forms “dastan”, “destan”, “dasten”, “distan”.

According to the scholar, the oral epic is defined as a term found in Uzbek, Kazakh, Uyghur, Azerbaijani, Turkmen, Karakalpak and Kyrgyz. In these languages, the term is understood as a formal criterion, which also corresponds to the criteria in the field of communicative events. The epic is conceived from the point of view of this speech, that it is in the form of a collection of poems and poems, and that it must be of sufficient volume. Because it has to include more than one and deeply worked out scenes.

More importantly, these shaped criteria; the definition of the epic is based on the point of view of the fact of mass execution. An epic is an epic that is traditionally performed by a professional performer with special movements, memorized, and sung to the accompaniment of a musical instrument. The extraordinary events embedded in its content will never arouse doubt in the listener, for he is listening to the epic. In particular, some traditional epics are so similar to the novel that they are about love, a term often told as defined as “love stories,” but this meaning does not apply to epics that are generally accepted among performers and listeners.

Nevertheless, in some traditions the meaning of this term is different from what is understood.

Turkish singers call their narrations stories, but some experts call the heroic epic an epic, while others have defined the term as historical poems. Along with the term epic, there are also varieties of terms that are represented as specific types of the oral epic genre.

Karl Reichl has such valuable scientific views on the relationship between folklore and written literature. They are one of the most important sources in the study of the connection between oral and written creativity not only in the oral epic works of the Turkic peoples of the world, but in world literature in general.

The theoretical significance of our results is determined by the methodological skills of world-renowned translator and researcher Karl Reichl in the study of the principles and features of historical development, priority methods of twentieth-century world comparative folklore.

The practical significance of this work is based on the materials proving the methodological skills of the translator and researcher Karl Reichl in the lectures on the history of Uzbek folklore,

folklore criticism, comparative folklore, special courses and seminars; It can be used to improve textbooks and manuals on folklore and folklore translation, to compile an anthology of Uzbek folklore abroad.

In general, Karl Reichl's research deserves attention and recognition as it contains very valuable material on the oral epic creation of the Turkic people, including the Uzbek people.

References:

1. Lord Albert. *Skazitel*. - M.: Vostochnaya literatura, 1994. –368 p.
2. Mirzayev T. *Uzbek versions of the epic "Alpomish"*. - Tashkent: Fan, 1968. –168 p.
3. Mirzayev T. *An epic repertoire of folk singers*. - Tashkent: Fan, 1979. - 152 p.
4. Mirzayev T. *Epos i skazitel*. –Tashkent: Fan, 2008. - 410 p.
5. Putilov B. *Methodology of comparative-historical study of folklore*. - L.: Nauka, 1976. - 244 p.
6. Yusupova H.O. *Representation of national color in English translations of Uzbek folklore (on the example of fairy tales, anecdotes): Philol. fan. nomz. ... diss.* - T., 2011. - P.26-40.
7. Vambery A. *Travels in Central Asia*. - London, 1996. - 443 r. Lamont C. *The Peoples of the Soviet Union*. – New York, 1946. – 229 p.
8. Shah I. *The Pleasantries of Incredible Mulla Nasrutdin*. – London, 1974.
9. Lamont C. *The Peoples of the Soviet Union*. – New York, 1946. – 229 p.
10. Bowra C. *Heroic Poetry*. London, 1961. – 808 p.
11. Paksoy H.B. *"Alpamysh" Central Asian Identity under Russian Rule*", USA, AACAR, 1989. – 683 p.
12. Reichl Karl. *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. Garland Publishing, inc. – New York & London, 1992. – 395 p.
13. *Uzbekische Maerchen*. Herausgegeben und uebersetzt von Karl Reichl. – Bochum, 1978.
14. Reichl K. *Uzbek Epic Poetry: Traditions and Poetic Diction*. – Hainsworth, 1989.
15. Райхл К. *Тюркский эпос: традиция, формы, поэтическая структура* / Карл Райхл: пер. с англ. В.Трейстер под ред. Д.А.Функа. – Москва: Восточная литература, 2008. – 383 с.
16. Мирзаев Т. *Карл Райхл – ўзбек фольклори тадқиқотчиси*. – Ўзбек тили ва адабиёти. – 2013. – №4. – Б.17-20.

KARL RAYXLNING TURKIY XALQLAR OG‘ZAKI IJODI BO‘YICHA CHOP ETTIRGAN ILMIY ISHLARI RO‘YXATI

KITOBLAR

(1) *Usbekische Märchen, mit Übersetzung, Glossar und Anmerkungen.* Materialia Turcica, Beiheft 1. Bochum, 1978.

(2) *Türkmenische Märchen, mit Übersetzung, Glossar und Anmerkungen.* Materialia Turcica, Beiheft 4. Bochum, 1978.

(3) *Karakalpakische Märchen, mit Übersetzung, Glossar und Anmerkungen.* Materialia Turcica, Beiheft 7. Bochum, 1985.

(4) *Rawšan. Ein usbekisches mündliches Epos.* Asiatische Forschungen, 93. Wiesbaden, 1985.

(5) *Märchen aus Sinkiang. Überlieferungen der Turkvölker Chinas.* Märchen der Welt. Köln, 1986.

(6) *Turkic Oral Epic Poetry. Traditions, Forms, Poetic Structure.* The Albert Bates Lord Studies in Oral Tradition, 7. New York, 1992.

Турецкий перевод:

Türk Boylarının Destanları (Gelenekler, Şekiller, Şiir Yapısı. Çeviren Metin Ekici. Atatürk Kültür, Türk Dil Kurumu Yayınları 805. Ankara, 2002.

Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. Исследования по фольклору и мифологии Востока. Москва, 2008.

Tujue yu min zu kou tou shi shi : chuan tong, xing shi he shi ge jie gou. Beijing, 2011.

(7) *Singing the Past: Turkic and Medieval Heroic Poetry.* Myth and Poetics. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000. [Воспевание прошлого: тюркская и средневековая героическая поэзия] [в этой книге издание и перевод толгау “Орманбет” в версии Джумабая Базарова]

(8) *Das usbekische Heldenepos Alpomish: Einführung, Text, Übersetzung.* Turcologica 48. Wiesbaden: Harrassowitz, 2001. [Узбекский героический эпос “Алпомиш”: предисловие, текст, перевод]

(9) *Edige: A Karakalpak Oral Epic as Performed by Jumabay Bazarov.* Edited and translated by Karl Reichl. FF Communications 293. Helsinki, 2007. [Едиге: Каракалпакский устный эпос в исполнении Джумабая Базарова]

(10) *Manas in der Version von Jüsüp Mamay*. Übersetzt von Karl Reichl. Bd. 1. Publikationen des Xinjiang “Manas” Forschungszentrums 5. Beijing: China Intercontinental Press, 2014.

(11) *Manas in the Version of Jüsüp Mamay*. Translated by Karl Reichl. Vol. 1. Xinjiang “Manas” Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press, 2014.

(12) *Manas in the Version of Jüsüp Mamay*. Translated by Karl Reichl. Vol. 2. Xinjiang “Manas” Research Centre Publications 4. Beijing: China Intercontinental Press, 2015. [Манас в версии Юсупа Мамаю. Том 2]

(13) *The Oral Epic: From Performance to Interpretation*. Routledge Studies in Medieval Literature and Culture. New York and London, 2022.

MAQOLALAR

(1) Syntactic Interference in Afghan Uzbek [Синтаксическая интерференция в афганском узбекском языке], *Anthropos*, 78 (1983), 481-500.

(2) Oral Tradition and Performance of the Uzbek and Karakalpak Epic Singers [Устная традиция и исполнительское мастерство узбекских и каракалпакских эпических певцов], *Fragen der mongolischen Heldendichtung* [Вопросы монгольской героической поэзии], III, ed. W. Heissig. Wiesbaden, 1985, 613-643.

(3) Ein kirgisischen Märchen aus Xinjiang [Кыргызская сказка из Синьцзяна], *Materialia Turcica*, 10 (1984 [1985]), 95-114.

(4) Beowulf, Er Töştük und das Bärensohnmärchen [Беовульф, Эр Тоштюк и сказка о медвежьем сыне], in *Fragen der mongolischen Heldendichtung* [Вопросы монгольской героической поэзии], IV, ed. W. Heissig. Wiesbaden, 1987, 321-350.

(5) Uzbek Epic Poetry: Tradition and Poetic Diction in *Traditions of Heroic and Epic Poetry* II, ed. J. B. Hainsworth. London, 1989, 94-120.

(6) Formulaic Diction in Kazakh Epic Poetry [Формульная дикция в казахском эпосе], *Oral Tradition*, 4 (1989), 360-381.

(7) Uigurische Vierzeiler aus Kuchar [Уйгурские четверостишия из Кучара], *Materialia Turcica*, 15 (1989) [1991], 55-87.

(8) Lyric Genres in Turkic Oral Epic Poetry [Лирические жанры в тюркской устной эпической поэзии], in *Oral Tradition and Innovation. New Wine in Old Bottles?* [Устная традиция и инновации. Новое вино в старых бутылках?], ed. E. R. Sienaert, A. N. Bell, M. Lewis. Durban, 1991, 216-227.

(9) ‘Octavian’ and ‘Kuntuymış’: Popular Romance and Dastân [“Октавиан” и “Кунтумиш”: популярный романс и дастан], in *Fragen der mongolischen Heldendichtung* [Вопросы монгольской героической поэзии], V, ed. W. Heissig. Wiesbaden, 1992, 305-330.

(10) Parallelism in South Slav and Turkic Epic Poetry: Towards a Poetics of Formulaic Diction [Параллелизм в южнославянской и тюркской эпической поэзии: к поэтике формульного слога], in *The Uses of Tradition* [Использования традиции], ed. M. Branch, C. Hawkesworth. London, Helsinki, 1994, 135-150.

(11) Epensänger und Epentraditionen bei den Karakalpakten [Эпические певцы и эпические традиции у каракалпаков], in *Kulturelle Perspektiven auf Schrift und Schreibprozesse. Elf Aufsätze zum Thema 'Mündlichkeit und Schriftlichkeit'* [Культурные взгляды на письмо и процессы письма. Одиннадцать эссе на тему "Орализм и письменность"], ed. Wolfgang Raible. Tübingen, 1995, 163-186.

(12) Variation and Stability in the Transmission of *Manas* [Изменение и стабильность в передаче "Манаса"]/ *Manas anlatımlarında değişken ve statik unsurlar*, in *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, ed. Emine Görsoy-Naskali. Ankara, 1995, 32-60.

(13) Epos als Ereignis: Bemerkungen zum Vortrag der zentralasiatischen Turkepen [Эпос как коммуникативное событие: Замечания по исполнению среднеазиатских эпосов тюрко-язычных народов], in *Formen und Funktionen mündlicher Tradition* [Формы и функции устной традиции], ed. Walther Heissig. Opladen, 1995, 156-182.

(14) Qaraqalpaq jırawları ha'm eposlıq da'stu'rleri jo'ninde, *A'miwda'r'ya* 65.3-4 (1997), 84-87. (перевод: T. Qanaatov)

(15) The Mixture of Verse and Prose in Turkic Oral Epic Poetry [Чередование стиха и прозы в тюркской устной эпической поэзии], in *Prosimetrum: Crosscultural Perspectives on Narrative in Prose and Verse* [Prosimetrum: межкультурные взгляды на повествования в прозе и стихах], ed. Joseph Harris and Karl Reichl. Cambridge, 1997, 321-348.

(16) The Performance of the Karakalpak *Zhyrau* [Выступление каракалпакского жырау], in *The Oral Epic: Performance and Music* [Устный эпос: Выступление и музыка], ed. Karl Reichl. Berlin, 2000, 129-150.

(17) Silencing the Voice of the Singer: Problems and Strategies in the Editing of Turkic Oral Epics [Заглушение голоса певца: проблемы и стратегии редактирования тюркских устных эпосов], in *Textualization of Oral Epics* [Текстуализация устного эпоса], ed. Lauri Honko. Berlin, 2000, 103-127.

(18) Uzbek – Indigenous Grammar under the Impact of Arabic Lexicographers, Persian Poets, and Russian Schoolmasters [Узбекский язык – родная грамматика под влиянием арабских лексикографов, персидских поэтов и русских учителей], in *Indigenous Grammar Across Cultures* [Родная грамматика в разных культурах], ed. H. Kniffka. Frankfurt a. M., 2001, 435-454.

(19) Medieval Perspectives on Turkic Oral Epic Poetry [Средневековые взгляды на тюркскую устную эпическую поэзию], in *Inclinate Aurem: Oral Perspectives on Early European Verbal Culture. A Symposium*. [*Inclinate aurem* (Наклоните ухо): устные взгляды на ранне-европейскую словесную культуру], ed. Jan Helldén, Minna Skafte Jensen, Thomas Pettitt. Odense, 2001, 211-254.

(20) L'épopée orale turque d'Asie centrale. Inspiration religieuse et interprétation séculière [Тюркский устный эпос Средней Азии. Религиозное вдохновение и светская интерпретация]. *Études mongoles et sibériennes* 32 (2001) [2002]: 5-162.

(21) Hero and Saint: Islamic Elements in Uighur Oral Epics [Герой и святой: исламские элементы в уйгурском устном эпосе]. *Journal of the History of Sufism* 3 (2001): 7-24.

(22) Islamic Spirituality in Turkic Oral Epics [Исламская духовность в тюркских устных эпосах], in *Collection of materials : UNESCO International Forum "Culture and Religion in Central Asia"* (Kyrgyzstan, September, 1999. Bishkek, 2001, 137-149.

(23) Genealogy and Heroic Conduct: Turkic Oral Epics and the Meaning of Heroic Poetry in *The Kalevala and the World's Traditional Epics* ed. Lauri Honko. Helsinki, 2002, 245-266.

(24) Turkic Bard and Medieval Entertainer: What a Living Epic Tradition Can Tell Us about Oral Performance of Narrative in the Middle in *Performing Medieval Narrative*. ed. Everlyn Birge-Vitz, Nancy Freeman Regalado, Marily Lawrence. Cambridge, 2005. 167-178.

(25) Reflections on Epic and History in Kazakh and Medieval Oral Poetry in *Ожабай есен болса – ел аман*, ed. E. Q. Köbeev. Karaganda, 2005. 3-9.

(26) Қазақтың ортағасырлық дастан мен хикаяларындағы ауыз өлеңдерін зерттеу, *Вестник Карагандинского Университета*, Серия История, Философия, Право 3 (39) (2005): 19-23.

(27) Edigü: Tarihi Kişilik, Destanlarının Kahramanı ve Ulusal Özleşmenin Karakteri, in *Prof. Fikret Türkmen Armağanı*, ed. G. Gülsevin, M. Arıkan. Izmir, 2005, 601-608.

(28) Turkic Oral Epic Poetry [Тюркская устная эпическая поэзия], in *The Turkic Speaking Peoples. 2,000 Years of Art and Culture from Inner Asia to the Balkans*, ed. Ergun Çagatay, Doğan Kuban. München, 2006. 54-67.

(29) 'Edigey' hām qaharmanliq ēpos janri. *Вестник Каракалпакского Отделения Академии Наук Республики Узбекистан*. 2006.4, 172-173.

(30) Qāhriṃanlar wā ilahlar (Uygur xālq dastanliridiki islam dini amilliri toğrisida), *Miras* 2007.2 (2007): 16-24.

(31) Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan Anlatımı, *Türkbilig* 15 (2008): 64-77. [На турецком языке]

(32) The Performance of the Karakalpak *Zhyrau* [Выступление каракалпакского жырау], in *Музыка тюркского мира. Материалы первого международного симпозиума Алматы, 3-8 мая 1994*, ed. B. Karakulov, Saule Utegaliyeva. Alma-Ata, 2009. 62-73.

(33) *Divan-u Lugati't Türk*'ün Kahramanlık Şiirleri ve Orta Asya'da Yaşayan Türklerin Halk Destanı, in *2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri. Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*. 28-30 Mayıs 2008. Ankara, 2009, 601-614.

(34) The Karakalpak Epic of *Edige*: Textual Stability and Composition in Performance [Каракалпакский эпос Едиге: текстовая устойчивость и композиционность в исполнении], in *Horizons of the World: Festschrift für İsenbike Togan – Hudûdü'l-Âlem: İsenbike Togan'a Armağan*, ed. İlker Evrim Binbaş, Nurten Kılıç-Schubel. Istanbul, 2011, 604-630. [

(35) Vom Schamanen zum Spielmann: Der musikalische Vortrag des usbekischen und karakalpakischen Epensänger [От шамана до менестреля: музыкальная презентация узбекского и каракалпакского эпического певца], in *Musik im Orient. Zwischen Maqâm und Epengesang* [Музыка на Востоке. Между Макамом и Эпическим Пением], ed. Hendrik Boeschoten, Reinhard Wiesend. Mainz, 2012, 225-264.

(36) The Performance of Turkic Oral Epics as a Communicative Event [Исполнение тюркских устных эпосов как коммуникативное событие], in *Turkic World Almanac/ Türki dünyesi al'manax*. Astana, 2012, 386-393.

(37) Medieval Turkish Epic and Popular Narrative [Средневековый турецкий эпос и народное повествование], in *Medieval Oral Literature* [Средневековая устная литература], ed. Karl Reichl. Berlin, 2012, 681-700.

(38) From Performance to Text: A Medievalist's Perspective on the Textualization of Modern Turkic Oral Poetry [От исполнения к тексту: средневековый взгляд на текстуализацию современной тюркской устной поэзии], *Western Folklore* 72 (3-4) (2013): 252-271.

(39) Манасчы Жүсүп Мамайдын көз карашы воюнча кыргыздардын көөнө концепциясы, in *Жүсүп Мамай: Заманыбыздын залкар манасчысы*, ed. Т. К. Chorotegin. Bishkek, 2014, 18-19. [

(40) Erzählerkommentare in der Heldenepik des europäischen Mittelalters und der zentralasiatischen Turkvölker [Сказочные комментарии в героических эпосах европейского средневековья и среднеазиатских тюркских народов], in *Das Nibelungenlied und das Buch des Dede Korkut* [Песня о Нибелунгах и книга Деде Коркута], *Elmi Əsərlər*. Baku 2015, 62-73.

(41) Hero and Leander: Medieval and Folkloristic Variations on a Classical Theme [Геро и Леандрос: средневековые и фольклорные вариации на классическую тему], in *Dall'Antico al Moderno. Immagini del Classico nelle Letterature Europee* [От Древнего к Современному. Образы классики в европейской литературе], ed. Piero Boitani, Emilia di Rocco. Roma 2015, 87-119. [о турецком хикае]

(42) Shamanic Traces in the Vocation Dreams of Turkic Epic Singers [Шаманские следы в призваниях певцов тюркского эпоса]/ Türk Dastan Söyləyicilərinin Yuxalarında Şamanizm İzləri, in *Çağdaş Folklor: Problemlər, Perspektivlər*. Baku, 2015, 16-38.

(43) The Varieties of Formulaic Diction in Turkic Oral Epics [Разновидности формульной лексики в тюркских устных эпосах], in *Epic Formula. A Balkan Perspective*, ed. Mirjana Detlić, Lidija Delić. Belgrad, 2015, 159-171.

(44) Karakalpak Köroğlu Destanlarının Türk Ananesindeki Yeri, in *IV. Uluslararası Bolu Halk Kültürü ve Köroğlu Sempozyumu Bildirileri*, ed. Erol Öztürk. Ankara, 2015, 329-339.

(45) The Hero's Armour: The Meaning and Translation of Armour Terms in the *Manas* Epic [Доспехи богатыря: значение и перевод терминов доспехи в эпосе "Манас"], in "*Manas*" жана Кыргыз Салты. Ürümqi, 2015, 70-79.

(46) Translating Turkic Oral Epics into English and German: Problems and Insights [Перевод тюркских устных эпосов на английский и немецкий языки: проблемы и выводы], in *Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К.Аммосова. Серия "Эпосоведение"* 1 (01) (2016): 76-82.

(47) Oral Epics into the Twenty-First Century: The Case of the Kyrgyz Epic *Manas* [Устные эпосы в XXI веке: на примере кыргызского эпоса "Манас"], *Journal of American Folklore* 129 (No. 513) (2016): 327-344.

(48) The Bilingual Singer: Mediator between Languages and Oral Traditions (The Case of Uzbek-Tajik Epic Singers), in *Eposi i Kreshnikëve: Monument i Trashëgimisë Kulturore Shqiptare*, 2 vols. Prishtina, 2016. I, 437-449.

(49) *Das Buch von Dede Korkut*: Ein Zyklus türkischer heroischer Erzählungen, in *Höhepunkte des mittelalterlichen Erzählens. Heldenlieder, Romane und Novellen in ihrem kulturellen Kontext*, ed. Hans Sauer, Gisela Seitschek, Bernhard Teuber. Heidelberg, 2016, 283-297.

(50) Qahramonning qaytishi, *Yoshlik* (Tashkent) 6 (2018): 50-53.

(51) Oral Epics Along the Silk Road: The Turkic Traditions of Xinjiang [Устные эпосы на Шелковом пути: тюркские традиции Синьцзяна], *CHINOPERL: Journal of Chinese Oral and Performing Literature* 38.1 (2019): 45-63.

(52) "The True Nature of the *Aoidos*": The Kirghiz Singer of Tales and the Epic of *Manas* ["Истинная природа аойдоса": киргизский сказитель и эпос о Манасе], in *John Miles Foley's World of Oralities: Text, Tradition, and Contemporary Oral Theory* [Мир устно речи Джона Майлз Фоули: текст, традиция и современная устная теория], ed. Mark C. Amodio. Leeds, 2020: 185-206. [

“ADABIY MEROS” JURNALIGA QABUL QILINADIGAN MAQOLALARGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Nashrga original, ilgari nashr qilinmagan maqolalar va jurnal mavzusiga mos keladigan materiallar qabul qilinadi.

Original maqolaning hajmi (annotatsiya, kalit so‘z va so‘z birikmalari hamda foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bundan mustasno) 1 intervaldan 10-12 betdan oshmasligi kerak.

Matn – Microsoft Word.

Format – A4.

Matnning ikki yonida qoldiriladigan o‘lcham – 2 sm.

Shrift – Times New Roman.

Shriftning kattaligi – 14.

Qatorlar oralig‘i – 1. xat boshi – 1,25.

Maqolalar o‘zbek, rus, ingliz, turk tillarda qabul qilinadi.

Maqolaning tuzilishi quyidagicha tavsiya etiladi:

Qo‘lyozmaning nomi:

Maqola va boshqa materiallar sarlavhasi qisqa, Mazmunga muvofiq va 12 so‘zdan oshmasligi kerak.

Mualliflar:

Mualliflarning to‘liq nomlari quyidagi tartibda qayd etilishi kerak: ismi, otasining ismi, familiyasi, ikki yoki undan ortiq mualliflar bo‘lsa, vergul bilan ajratiladi.

Muallif(lar)ning ish joyi:

Ushbu ma‘lumot quyidagi tartibda taqdim etilishi kerak: kafedra, institut, shahar va mamlakat.

Yozishmalarga javobgar muallif:

Ismi, otasining ismi, familiyasi; bo‘lim, muassasa, mamlakat, to‘liq pochta manzili, telefon raqami, faks raqami, elektron pochta manzili keltirilgan bo‘lishi kerak.

Maqolaning sarlavhasi (ingliz, rus va o‘zbek), muallif (mualliflar) haqidagi ma‘lumotlar lotin alifbosi (transliteratsiya)da beriladi.

Annotatsiya va kalit so‘zlar:

Annotatsiya – ilmiy xarakterdagi maqola hajmidan tashqari berilgan ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi qisqacha bayon.

Annotatsiyada maqolaning asosiy jihatlarini bayon etishda quyidagilarga e‘tibor beriladi:

Tadqiqotning asosiy ma‘lumotlarini qamrab olishi va ishda mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lmasligi lozim;

Maqolaning tuzilishi annotatsiyada takrorlanadi: kirish, maqsad va vazifa, usullar, natija/ muhokama, xulosa/mulohaza;

Natijalar aniq va lo‘nda bo‘lib, uzviylikda beriladi;

Annotatsiyada maqola sarlavhasi takrorlanmaydi, keraksiz izohlar, “kirish jummalari” (Muallif maqolada shuni nazarda tutadiki...) bo‘lmasligi lozim;

Annotatsiyada iqtibos keltirilmaydi;

Annotatsiya matnining hajmi 250–300 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

Annotatsiya ostida “Kalit so‘z va so‘z birikmalari” (8–10 ta) yozuvi joylashtiriladi. Kalit so‘zlar maqolaning asosiy mazmunini ifodalab, asosan, sohaga doir muhim tushunchalardan tashkil topgan bo‘lishi lozim.

Kirish:

Maqolada tadqiqotning maqsadi va maqola yozilishi vaqtida ilmiy muammoning holati aks etishi kerak.

Maqsad va vazifa:

Maqolaning mazmun-mohiyati maqsad va vazifalaridan kelib chiqqan holda tizimli ravishda ochib beriladi.

Usullar:

Tadqiqot usullari batafsil tavsiflangan bo‘lishi lozim.

Natijalar va mulohaza:

Natijalar va mulohazalar kengaytirilgan shaklda taqdim etilishi kerak (ba‘zi o‘rinlarda jadvallar va tasvirlar yordamida), shuningdek, ilgari nashr etilgan natijalarning qiyosiy tahlili va talqini beriladi.

Xulosa:

kirish qismida qo‘yilgan savollarga javoblar, xulosalar aniq ko‘rsatilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlarning berilish tartibi:

Adabiyotlar ro‘yxati lotin alifbosiga transliteratsiya qilinadi.

Ro‘yxatga kiritilgan adabiyotlar soni 10 tadan kam 50 tadan oshmasligi kerak.

Maqola matni ichida adabiyotlar quyidagicha berilishi lozim: [Muallif familiyasi, nashr yili: sahifa].

Masalan, 1. Familiya, ism (nashr yili). asar nomi, nashriyot nomi, shahar, sahifa.

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ”

Требования к оформлению статьи

К публикации принимаются оригинальные, ранее не публиковавшиеся статьи и материалы, относящиеся к тематике журнала.

Размер исходной статьи (без аннотаций, ключевых слов и словосочетаний, а также списка использованной литературы) не должен превышать 10-12 страниц в 1 интервале.

Текст – MicrosoftWord.

Формат – А4.

Размер слева от текста – 2 см.

Шрифт – TimesNewRoman.

Размер шрифта – 14.

Межстрочный интервал – 1.

Абзац – 1.25.

Статьи принимаются на узбекском, русском, турецком и английском языках.

Рекомендуемая структура статьи следующая:

Название рукописи:

Название статьи и других материалов должно быть коротким, актуальным и не более 12 слов.

Авторы:

Полные имена авторов следует записывать в следующем порядке: имя, отчество, фамилия, через запятую, если авторов два и более.

Место работы автора:

Эта информация должна быть предоставлена в следующем порядке: отдел, институт, город и страна.

Автор корреспонденции:

Имя, отчество, фамилия; отдел, учреждение, страна, полный почтовый адрес, номер телефона, номер факса, адрес электронной почты.

Название статьи (английский, русский и узбекский), сведения об авторе (авторах) даются латинским алфавитом (транслитерация).

Аннотация и ключевые слова:

Аннотация представляет собой краткое изложение научной статьи на английском, русском и узбекском языках, прилагаемое к объему научной статьи.

Обобщая основные положения статьи, нужно обращать внимание на следующее:

аннотация должна охватывать основные данные исследования и не содержать фактов, которые отсутствуют по делу;

в аннотации повторяется структура статьи: введение, цель и задача, методы, результаты / обсуждение, заключение / обзор;

результаты ясны и лаконичны и даны согласованно;

аннотация не должна повторять название статьи, не должна содержать лишних комментариев, “вводных предложений” (автор подразумевает в статье...);

аннотация не цитируется;

размер текста аннотации должен составлять 250-300 слов.

Ключевые слова и фразы должны быть размещены под аннотацией (8-10 слов). Ключевые слова должны выражать основное содержание статьи и состоять в основном из важных понятий, относящихся к данной области.

Введение:

Статья должна отражать цель исследования и состояние научной проблемы на момент написания статьи.

Цель и задачи:

Содержание статьи должно быть раскрыто систематизировано, исходя из целей и задач.

Методы:

Следует подробно описать методы исследования.

Результаты и отзывы:

Результаты и отзывы должны быть представлены в развернутой форме (с использованием таблиц и рисунков, где это необходимо), а также должны включать сравнительный анализ источников и литературы по тематике исследования.

Вывод:

Ответы на вопросы, поставленные во вводной части, выводы должны быть четко указаны.

Порядок оформления использованной литературы:

Библиография транслитерируется латинским алфавитом. Перечисленные публикации должны быть не менее 10 и не превышать более 50.

2023-YIL 2-SON (8) / ILMIY JURNAL

«پەدەر كۈش» دەۋرى، يۇقىرىدا ئەتىكىدە چەچەن كۈنلەش،
بەلەندەلەش دەۋرىدۇر. جۇدە ساددە ۋە جۇدە ئويۇنسىز يازىلپ
يەنە ئۈشەخىلدا ئوينالغان «پەدەر كۈش»، بىر — ئەككى بىل
ئاراسىدا ئۈزۈپك سەخنىسىگە «لەيلى — مەجنۇن» «ئەسلى —
كەدرەم» ۋە «ئويلەن» («مۇلا ئەمىرىدىن» ئەسەرى)نى ئويۇن-
غۇنداي قۇۋەت بەردى، ئۇنىڭ ئۇ دەۋردە ئۈشەنچى كەتتە
نەرسەلەردە كەتتە — كەتتە روللارگە چىققان ئىشلىرىمۇ
(ئۇلۇغنى، نىزامىدىن، بىردىن بىر پەدەرلەر) — سەنئەت
ئالەمىدە بىر نەچچە خىل خەتتەن بارلىقىدىن بىخەتەر ئەپىلىرى.
شۇ ئۈچۈن، ئۇلار، ئۈزۈپك تىپى تىرى ۋە سەخنىسى ئۈچۈن
بىر بول، بىر ئېگەر ۋە بىر شەكىل ئاقتار ماددىلار. خەتتە، ئۈشە ۋەقەدا
بىزدىن كۆرە ئالدىدا بولغان تاتار سەخنىسى بىلەن ئازاد بايجان
سەخنىسى ھەم ئاقتار شىقا ياقىلاشماغان ئىدى. ئۇ ۋەقەدا روسىيە-
دەگى تۇر كىرىك ھەممەسى ھەم، كۆز ئالدىرىداغى (مەسكەۋدەگى
يا لەنىنگرادداغى كەبىلى ئەمەس) روس تىپى ئىشلارنى كەبىلى
«رىئالىست» بىر سەخنىە پىراتىماق، توغرىسى ئەشكىبىل ئىلماق
ئىستەيلىرى ئىدى. بىر ھەم شۇندىكى ۋەقە، خەتتە، ئۇ ۋەقەدا بىزنىڭ
رېژىسورلار بىز بايجانار بايجانلى بولخۇد ئىچكەرى روسىيەلى
تاتار بولغۇچى ئىدى. «پەدەر كۈش» دەۋرىدە ئازاد بايجانلى
عادى بىر ھەۋەسكار (خەلىق ئەپەندىسىگە ئىگە) شەھەرلەر ئاراسىدا
تالاش بولۇپ يۈردى. ازاد بايجان
مەنە شۇ خالدا، بىز ئەلا بىلگەن كىرىك. ئىنقىلاب باشىدا
ھەر جايدا بىمەزە تىپاتىر تۈدەلەرى بەيدىدا بولدى. كىيىمچە،
«كەرل مەركس» تۈدەسى كەبىلى كاسىب (پېروفىسېئور ئالدى) بىر
تۈدەگە ئېگە بولدى. ھەلى ھازىر ھەم، ئۈزۈپك سەخنىسىنىڭ تۈپ
ئىلدىرى ئۈشە تۈدەنك سەنئەتكارلەرى بولۇپ كېلەلەر؛ ئىجتىمال،
ئالتۇنلى سەخنىسىگە ئۈشە تۈدەنك
ئۆزى ئەلىم
ئىسى

ISSN 2181-2500

ع. سۇلەيمان.

مه تبو عاتيمز .